

ITK

1

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1990

A TARTALOMBÓL

Lukácsy Sándor: Pázmány fordítói elvei és gyakorlata

Horváth Károly: Arany János Dante ódája

Zágonyi Ervin: Kosztolányi japán versfordításai — forrásaik fényében II.

Szemle

Bori Imre: Tanulmányok a magyar–délszláv irodalmi kapcsolatokról (*Lőkös István*)

Vitéz János levelei és politikai beszédei (*Pajorin Klára*)

Bornemisza Anna megbűvöltetése (*Varga Imre*)

Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 13. kötet (*Bitskey István*)

Csokonai Vitéz Mihály összes művei (*Fried István*)

Csorba Sándor — Takács Péter: Kölcsey és Szatmár megye (*Kerényi Ferenc*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1990. XCIV. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

Lukácsy Sándor: Pázmány fordítói elvei és gyakorlata 1

Horváth Károly: Arany János Dante ódája 21

Zágonyi Ervin: Kosztolányi japán versfordításai — forrásaik fényében II. 46

Kisebb közlemények

Szepessy Tibor: Marginalia Dudithiana 71

Ötvös Péter: Rimay Balassi-kiadásának tervéhez 81

Sütő József: Petőfi egy boldog napja Kecskeméten 87

Imre László: Elbeszélői magatartás és értékelés az Öze-
vegy és leányá-ban 90

Szegedy-Maszák Mihály: Tragikum és ironia Kemény
Zsigmond történet szemléletében 94

Lőrinc László: Kosztolányi és a bábszínház 101

Műhely

Gergye László: Az akadémiai Kazinczy-hagyaték törté-
nete 111

Schelken Pálma: Szabó Lőrinc gyorsíró hagyatéka az
MTA Könyvtárának kéziratárában 121

Szemle

Bori Imre: Tanulmányok a magyar-délszláv irodalmi
kapcsolatokról (*Lőkös István*) 127

Vitéz János levelei és politikai beszédei (*Pajorin Klára*) 132

Bornemisza Anna megbűvöltetése (*Varga Imre*) 133

Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 13. kötet (*Bits-
key István*) 135

Csokonai Vitéz Mihály összes művei (*Fried István*) 139

Csorba Sándor — Takács Péter: Kölcsey és Szatmár
megye (*Kerényi Ferenc*) 143

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménesi út 11-13.

PÁZMÁNY FORDÍTÓI ELVEI ÉS GYAKORLATA

Gyakran idézik Pázmánytól Kempis-fordítása bevezetőjének ezt a mondatát: „Igyekeztem azon, hogy a deák bötűnek értelmét híven magyaráznom; a szólásnak módját pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedeztetnek, hanem oly kedvesen folya, mintha először magyar embertől, magyarul irattatott volna.”

Nem szokták ellenben idézni azt a formulát, melyet Pázmány a prédikációi előtt közölt perikopához fűz mindannyiszor: előbb meghatározza a bibliai helyet, „melynek bötű-szerént-való magyarsága eképpen vagon”, majd a perikopa után megismétli: „Ez a mái Szent Evangeliomnak bötű-szerént-való magyarsága.”¹

Szabadon fordítani vagy betű szerint: ellenkező elvek. A különbségtevés köztük ősi egyházi hagyomány.

A Biblia szakrális szöveg, a Szent Lélek műve. Benne „egyetlen szótagot, egyetlen írásjelet sem szabad elhanyagolni” — írta Aranyszájú Szent János;² „a Szentírásban még a szórendnek is titkos értelme van” — szövegi le Szent Jeromos.³

Másképp áll a dolog, ha nem bibliai szövegek fordításáról van szó. Ekkor a betű szerinti tolmácsolás nem kötelező. „Ha görög szerzőt fordítok, nem szót szóval, hanem gondolatot gondolattal igyekszem kifejezni” — olvassuk Szent Jeromosnak Pammachiushoz írt levelében, rögtön azután, hogy a bibliai szórend titkos értelméről, tehát a szent szöveg tiszteletben tartandó eleméről szolt.⁴

Ebben a levélben — akadémikusok bírálóival vitatkozva — Szent Jeromos részletesen kifejti fordítói elveit. A szabad tolmácsolás híveként Ciceróra hivatkozik, aki görög szónokok műveinek fordításához írt előszavában kijelentette, hogy inkább íróként, mint fordítóként dolgozott: megőrizte az eredeti szövegek mondatfűzését, szó- és

¹ Káldi és más prédikátorok, írásban, nem használták ezt a formulát. Megvan viszont az Érdykódexben. „Ez mai szent Epistolának azért betű szerént való magyarsága ezenképpen vagon.” Idézi, több más példával együtt, HEXENDORF Edit, *Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből*. Nyelvtudományi Értekezések. 15. sz. Bp. 1958. 20 és passim. É-lőszóban szokásos lehetett a formula: erre vall Telegdi Miklós tanácsa „a falukon tanító egyigyű jámbor egyházi embereknek”: a prédikálószékből először is vessetek keresztet, aztán szólítsátok fel a híveket, hogy hallgassák meg „ez mai szent Evangeliomot [...] Kinek bötű szerént való magyarázatja imigyen lehet”, majd miután „szép halkan és fen szóval” felolvastátok a bibliai textust, „közbevetés nélkül imigyen szóljatok: Ez a mai szent Evangeliomnak avagy Epistolának bötű szerént való magyarázatja.” Telegdi Miklós, *Az Evangéliomoknak magyarázatjának első része*. Bécs, 1577. 9.

² Aranyszájú Szent János 42. homiliája a Genezisről. In *Keresztény Remekírók*. Szerk. KÜHÁR Flóris. 12. k. Bp. 1944. Az idézet a 45. lapon. Ford. SIMON Sándor.

³ „et verborum ordo mysterium est”. Ad Pammachium. SAINT JÉRÔME, *Lettres*. Texte établi et traduit par Jérôme LABOURT. I-VIII. Paris, 1949-1963. III. 59.

⁴ „non verbum e verbo sed sensum exprimere de sensu.” (III. 59.)

gondolat-alakzatait, de a latin nyelvszokáshoz alkalmazkodott.⁵ Hivatkozik továbbá Horatiusra is, aki *Ars poeticájában* azt a tanácsot adta, hogy a hűséges fordítónak sem kell szó szerinti tolmácsolásra törekednie.⁶ Nem kell, teszi hozzá Szent Jeromos, mert a szóról szóra való fordítás inkább eltakarja, mintsem megvilágítja az értelmet, miként a sűrű gaz elfojtja a gabonavetést.⁷ Am vesződjének mások szótagokkal és betűkkel; a jó fordító a gondolattal törődik.⁸ Álló napig tartana csupán a felsorolása azoknak, akik ezt az elvet követték;⁹ legyen elég Szent Hilariust említeni, aki nem törődött a henye betűkkel, sem az oktan pontosságigénnyel, hanem az eredetinek az értelmét fölényesen, mintegy a győztes jogán, plántálta át a maga latin nyelvébe.¹⁰

Némi szabadságot Szent Jeromos a bibliai szövegek tolmácsolásában is megenged. Követendő példának tekinti az evangélistákat, akik a ótestamentumi idézeteket fordítottak, nem a szavakra, hanem az értelemlre ügyeltek.¹¹ Nem így Rufinus, a betű szerinti fordítás megszállottja, aki nem vette figyelembe, hogy ami jól hangzik görögül, rosszul hangzik latinul.¹² A maga Biblia-fordításában Szent Jeromos a latinosságot elsőrendű követelménynek tartotta. „Non resonat in Latino”, ismételteti abban a levélben, mely pontról pontra elutasítja zsoldárfordítása kritikusaiknak betűragó ellenjavaslatait.¹³ Nem tilos betoldani a fordításba egy-egy szót, mely hiányzik a görögből, ha úgy kívánja a latin nyelvhelyesség.¹⁴ Törekedni kell a jóhangzásra is.¹⁵ Persze csak akkor, ha az értelmi hűség nem vallja kárát;¹⁶ de gyakran éppen ennek érdekében kell elkerülni a szóról szóra való fordítás csapdáját.¹⁷ Az a jó fordító tehát, aki

⁵ „nec converti ut interpres, sed ut orator, sententiis iisdem et earum formis tam quam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis.” (III. 60.)

⁶ „nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres”. (III. 60.) — Szent Jeromos a horatiusi *Ars poetica* 133–134. sorát idézi.

⁷ „ex alia in aliam linguam ad verbum expressa translatio sensus operit, et veluti lacto gramine sata strangulat.” (III. 61.) — Ezt a véleményt Szent Jeromos egy fordító-kollégájától, Evagriustól idézi, egyetértően.

⁸ „Alii syllabas aucupentur et litteras, tu quaere sententias.” (III. 62.)

⁹ „Dies me deficiet si omnium qui ad sensum interpretati sunt testimonia replicavero.” (III. 62.)

¹⁰ „nec adsedit litterae dormitanti, et putida rusticorum interpretatione se torsit, sed quasi captivos sensus in suam linguam victoris iure transposuit.” (III. 62.)

¹¹ „in interpretatione veterum scripturarum sensum quaesisse, non verba”. (III. 69.)

¹² „Quanta enim apud Graecos bene dicuntur quae, si ad verbum transferamus, in Latino non resonant.” (III. 71.)

¹³ Ad Sunniam et Fratelam, J. Labourt kiadása, V. 126. „Sagittae parvulorum factae sunt plagae eorum. Pro quo in Graeco: Sagittae parvulorum; sed si sic dicamus, non resonat in Latino.” (V. 120.) — „Terribili, et ei qui aufert spiritum principum. Dicitis quod »ei« non sit scriptum in Graeco; verum est; nisi apposuerimus »ei«, Latinus sermo non resonat.” (V. 126.)

¹⁴ „Dicitis quod »eos« in Graeco non habeat, quod et verum est; sed nos, ne sententia pendeat, Latinum sermonem sua proprietate complevimus.” (V. 28.)

¹⁵ „si voverimus dicere: Domine quis incolet tabernaculum tuum? [...] perdes euphonian”. (V. 106.) — „Pro »iustis«, »rectos« in Graeco vos legisse dicitis; sed hoc propter euphonian ita in Latinum versum est.” (V. 116.) — „Dicitis in Graeco non esse »tu«, et verum est; sed apud Latinos propter euphonian positum.” (V. 133.)

¹⁶ „Eadem igitur interpretandi sequenda est regula, quam saepe diximus, ut ubi non fit damnum in sensu linguae, in quam transferimus, euphonia et proprietate conservetur.” (V. 131.) — „Et nos hoc sequimur, ut ubi nulla de sensu est immutatio, Latini sermonis elegantiam conservemus.” (V. 130.) — „non debemus in putida nos verborum interpretatione torquere, cum damnum non sit in sensibus.” (V. 117.)

¹⁷ „non debemus sic verbum de verbo exprimere, ut dum syllabam sequimur, perdamus intelligentiam.” (V. 116–117.)

az értelmi hűség primátusát a jó stílus esztétikai követelményeivel (euphonia, sermo-nis elegantia), főként pedig a nyelvi sajátságok (proprietas)¹⁸ tiszteletben tartásával tudja párosítani.

Pázmány jól ismerte, sokat forgatta Szent Jeromos írásait. Prédikációiban — Bendi Nándor statisztikája szerint — az egyházatyák közül Szent Ágoston után a legtöbbször őt idézte: 116-szor.¹⁹ Leggyakrabban éppen a leveleit. Nehéz elképzelni, hogy amikor a maga fordítói elvét megfogalmazta, elkerülték volna figyelmét Szent Jeromos tanácsai. Miként nagy elődje, első helyre teszi ő is a szöveg („deák böttü”²⁰) értelmének (sensus, intelligentia) hű tolmácsolását, de ami a „szóllás” (sermo) módját illeti, arra törekszik, hogy az „kedvesen folyna” (elegantia), „mintha először magyar embertől, magyarul irattatott volna” (nostra consuetudo, proprietas linguae). — Kempis könyvének másik korabeli fordítója, Marosvásárhelyi Gergely még azt vallotta: „Az mennyire lehetett a fordításnak állapotja, [...] igyekeztem, hogy világos értelme lehessen, deák írásnak is megtartassék tulajdonsága.”²¹ Pázmány, épp ellenkezőleg, a magyar írásnak tulajdonságához alkalmazkodott, s az idegen szöveget ugyanúgy a győztes jogán (victoris iure) akarta birtokba venni, mint „a fordítók fejedelme”²²: Szent Jeromos.

Sík Sándor szerint Pázmánynak „A fordítás művészi feladatáról olyan szabatos, szinte tudományosan korrekt felfogása van, amelyre utána kétszáz évig kell várunk a magyar irodalomban.”²³ Ez az állítás helyesbítésre szorul, mert Rimay János már 1629-ben így írt: „Szabadságot adván tomácsolásunkban Cicero, maga is több szóval s igével azt megmagyaráznunk, akit egy szóval elegendőképpen ki nem mondhatunk”²⁴; Medgyesi Pál pedig 1636-ban úgyszólván Pázmány gondolatát fogalmazta meg: a fordításnak „az én ítéletem szerint úgy kellene esni, hogy ne ismernék fordításnak lenni.”²⁵ Már a XVIII. században, egy protestáns kegyességi irat fordítója, Szabó János azt vallja: „Nézni nem annyira az igékre, mint az igéknek értelmére” kell;²⁶ egy másik protestáns, Gombási István: „A fordításban igen szorossan a betűhez nem kötöttem magamat”²⁷; s ekkor, aki — mint Szentsimonyi Ambrus ferencdi szerzetes — „szorgalmatos betű-szerént lett fordításá”-val dicsekszik, az irodalom élő áramán kívül rekedt, archaikus jelenségnek számít.²⁸ A szabad fordítás elve a XVII–XVIII.

¹⁸ „unaquaque lingua suis proprietatibus loquitur.” (V. 177.)

¹⁹ BENDI Nándor, *Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok*. Székesfehérvár, 1910. 24–25. — A listavezetők idézeteinek száma: Augustinus, 353; Jeromos, 116; Eusebius, 69.

²⁰ A „szöveg” nyelvújítási szó.

²¹ Idézi MIKLÓS Ráfael, *A Krisztus követése magyar fordításai*. Szombathely, 1935. 32.

²² Valéry Larbaud-tól idézi J. LABOURT, id. kiadása jegyzetében, III. 241.

²³ Sík Sándor, *Pázmány, az ember és az író*. Bp. 1939. 74.

²⁴ Rimay levele I. Rákóczi Györgyhöz, 1629. május 25. *Rimay János összes művei*. Bp. 1955. 436.

²⁵ MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis*. INCZE Gábor kiadása. Bp. 1936. 19. A keresztyén olvasóhoz. — Az idézet folytatása: „... fonákul az írás ne esnék, azaz amit magyarra kellene fordítani, annak nem deák, német, anglus formán, hanem magyar módon kellene esni. Igazán mondom, igyekeztem ezen...” — Még egy érdekes összecsengés Pázmány és Medgyesi Pál előszavai között: „én a Biblia után nem olvastam könyvet, melynek előtte ezt nem ítélem volna fordításra méltónak” — írta Kempis-tolmácsolása elé a katolikus főpap; a protestáns prédikátor pedig, mintegy vele vitatkozva (Lewis Bayly művéről): „a keresztyén, idvezülni kívánó embernek az egy Biblián kívül könyv soha ennél hasznosb kezében nem volt.” (Az Ajánlásból, id. kiadás, 12.)

²⁶ Arnd Jánosnak az igaz keresztyénségről írott négy könyvei. Jena, 1741. Előljáró beszéd, 25. paragrafus.

²⁷ *Egy néhány válogatott és szükségesebb matériákra való prédikációk*. Melyeket Frantz és Német Nyelvekből Magyarra fordított [...] GOMBÁSI István. Kolozsvár, 1779. 32.

²⁸ *Poenitentia az-a Szent Ágoston hipponiai püspök elmékedési*. Ford. P. F. N. N. A Csiki Sarlós Bóldog Aszszony Klastromában, 1776. Az olvasóhoz.

században általánosan érvényesült, és többször ki is mondatott; Pázmány érdeme, hogy — Szent Jeromos szellemében — a leghatásosabban fogalmazta meg.

*

„Alkossunk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra” — így fordítja Káldi a Genézis szavait (1.26.). Az egyházatyák ezt úgy értelmezték, hogy az ember az Isten képe, mert így teremtetett, de a hasonlatosságot magának kell, szabad akaratával, elérnie.²⁹ „Mindezeket — írja Stankovátsi Leopóld — rövid summába foglalja Naziánzi Sz. Gergely, és azt mondja, hogy az igaz keresztyén ember életének nem egyébként kell lenni, hanem *imitatio Divinae Naturae*, az isteni természet követésének, amely jóság, igazság, szeretet és minden tökéletesség. Sz. Cypriánus pedig azt mondja, hogy az igaz keresztyén ember élete nem egyéb, hanem a bűnök halála és a jó erkölcsök élete; mert a sz. keresztségben meghóltunk a bűnnek, és új életre támadtunk fel Krisztusban. A keresztyén embernek azért le kell rajzolni magában a Krisztus életének képét, mert ennek billyegét vettük a szent keresztségben, és ezt kívánja látni mibennünk a mennyei Atya: *conformes fieri imaginis filii sui*, Rom. 8. v. 29. hogy hasonlókká légyünk az ő Fia ábrázatjához.”³⁰ Kempis egész könyve ennek a fontos tételnek a fejtegetése, az Isten fiához való hasonlóság eléréséhez ad tanácsokat, az egyházatyák hagyományos szellemében, könyve címét is az ő szókészletükből választva: *Imitatio Christi*. Pázmány fordításában a cím *Krisztus követése* lett, s ha a *követés* szót erőtlenebbnek érezzük, mint az *imitatiót*, nem Pázmány tehet róla, mert a pontosabb *utánzás* nyelvújítási alkotás. A latin főnevet Calepinus szótára is *követésnek* fordítja, és ezt a szót használja Pázmány az eredeti műveiben is.³¹ Kiss Ignác, aki 1885-ben szemügyre vette Kempis magyar fordításait, azt mondja, hogy Pázmány „nem egészen” váltotta be ígérését, „mert bizony sokszor meglátszik fordításán, hogy latinból csigázott”³² — és néhány szövegpéldával igazolja állítását, s Pázmány verziói helyett jobb megoldásokat kínál. Némelykor igaza van, némelykor túloz. „*Sapientes dicit*” — írja Kempis; „*tudósoknak mondatni*” — fordítja Pázmány. „Ezen latinismust is — fűzi hozzá Kiss Ignác — könnyű lett volna elkerülni, például: *tudósok hírében állani*.” A kérdés mármost az: megrovandó latinizmus-e egy szenvedő igealak — a XVII. század elején? Pázmány fordítói teljesítményéről akkor alkothatunk méltányos véleményt, ha apró fogyatékoságainak anakronisztikus főlhánytorgatása helyett bepillantunk műhelyébe.

Az *Imitatio Christi* hosszabb-rövidebb részleteit már kódexíróink is fordították.³³

²⁹ BASILE DE CÉSARÉE (= Nagy Szent Vazul): *Sur l'origine de l'homme*. Ed. Alexis SMETS et Michel van ESBROECK. Sources Chrétiennes, n° 160. Paris, 1970. 206–207, 208–209. — Az Egyház e hagyományos felfogását hosszan fejtegeti Cornelius a Lapide (1566–1637), *Commentaria in Pentateuchum Mosis*. Venetiis, 1761. 42–44. Idézi, többek közt, Szent Jeromost: „notandum est, quod imago tunc (in creatione) facta sit tantum, similitudo in baptisate compleatur”, továbbá Aranyászjú Szent Jánost: „Imaginem dixit, ob principatus rationem; similitudinem, ut pro viribus humanis similes fiamus Deo.”

³⁰ STANKOVÁTSI Leopóld, *Vasárnapokra szolgáló prédikációk*. Első esztendő. Győr, 1789. I. 308. L. még Nüsszai Szent Gergelytől: „Christianismus est imitatio naturae divinae.” Idézi Cornelius a Lapide, *Commentaria in quatuor prophetas majores*. Venetiis, 1761. 680.

³¹ „Mely üdvösséges szép út a Christus követése.” Ádvent IV. vasárnapjára második prédikáció. A prédikációk első kiadásában 81.

³² KISS Ignác, *Kempis Tamás magyar fordításai*. EPHK 1885. 236.

³³ MIKLÓS Ráfael: i. m. 18–28.

Bod-kódex

Ime azért, szerető atyámfia, mely veszedelemből szabadejthatód meg te magadat, mely nagy félelemtől menekedel meg, ha mastan ez világon mindenkoron félelmes leendesz, és az te halálodról kétséges. Incelkedjél azért mastan ezképpen élnie, hogy inkább halálodnak idején örölhess, hogynem félj. Tanolj mastan meghalnod ez velágnak, hogy akkoron kezdj élned Christusnak. Tanulj mastan mindenekeket megutálnia, hogy akkoron Christushoz szabadon mehess. Gyeterjed mastan a te testedet az penitencia-tartásnak miatta, hogy akkoron bátorságos bizodalmat vallhass.³⁴

Mintegy száz év telt el a két szöveg keletkezése között; ez idő alatt változott a nyelv, fejlődött az irodalmi stílus, apránként kibontakozván latinizmusaiából, de ahhoz, hogy Pázmány fordítását úgy olvashatjuk, „mintha magyarul íratott volna”, az ő kivételes tehetsége kellett.

Többnyire azzal ér el magyaros hatást, hogy Kempis éles, kihegyezett, de kissé ösztövé, csontos latinját szóválasztásai vagy éppen betoldásai által szemléletesebbet teszi, feldúsítja. A fordítás képzetköre tágabb, mint az eredeti műé.

Ha minden esztendőben csak egy vétkeket *kigyomlálánk* is... (221)

Igen javalljuk, hogy egyebek törvény alatt szorossan tartassanak; de magunk a *zabolát* nem akarjuk szenvedni. (226)

Igazságot kell a Szentírásban keresni, nem ékesen szóllást *vadászni*. (216)

Amennyire lehet, elkerüljed az emberek *trécselését*... (219)

A tekéletes és ajtatos ember elrendeli először magában minden dolgait, mellyeket külső cselekedetivel véghez kell vinni; és nem ezek vonják őtet a vétkes indulatoknak kivánságira, hanem inkább ő igazítja ezeket az igaz okosságnak *rámájára*. (214.)

Nem kicsiny dolog embernek klastromban avagy más közönséges társaságban lakni; ott panasz nélkül magát viselni és mind *szeme-húntáig* hiven megmaradni. (226)

Pázmány

Ihon, édes atyámfia, mely nagy veszedelemből kifeselhetsz, mely nagy félelemtől szabadúlhatsz, ha mindenkor félelemben lészesz, és szemed előtt forogtad halálot! Úgy igyekezzél most élni, hogy halálot óráján örülhess inkább, hogysem retteghess. Most kezdj meghalni e világnak, hogy akkor élni kezdhess Christussal. Most útálj meg mindenekeket, hogy akkor szabadon mehess Christushoz. Most sanyargassad testedet penitencia-tartással, hogy akkor bizonyos bátorsággal lehess. (238)³⁵

Si omni anno unum vitium extirparemus... (I. 11.)³⁶

Alios restringi per statuta volumus, et ipsi nullatenus patimur amplius cohiberi. (I. 16.)

Veritas est in Scripturis sanctis quae-randa, non eloquentia. (I. 5.)

Caveas tumultum hominum, quantum potes... (I. 10.)

Bonus et devotus homo opera sua prius intus disponit, quae foris agere debet. Nec illa trahunt eum ad desideria vitiosae inclinationis; sed ipse inflectit ea ad arbitrium rectae rationis. (I. 3.)

Non est parvum in monasteriis, vel in congregatione habitare, et ibi sine querela conversari, et usque ad mortem fidelis perseverare. (I. 17.)

³⁵ BOD-KÓDEX. Hasonmás-kiadás. Bp. 1987. 26–27.

³⁵ Pázmány fordítását összes munkái kiadásának első kötetéből (Bp. 1894) idézem, lapszám szerint.

³⁶ Könnyebb eligazodás végett közlöm a latin szöveg könyv- és caput-beosztásának számait.

... csak az Istennek és az ő szent angyalnak kívánjad *gyakorlatos nyájasságát*... (218)

A vének példabeszédit *fél kedvvel* ne vegyed... (216)

De a tekéletes emberek nem könnyen hisznek minden *csacsogásnak*; mert tudják, hogy az emberi gyarlóság hajlandó a gonoszra, és könnyen *botlik* beszédében. (215)

... inkább akarnak nagyon *púposkodni*, hogysem alázatosságban megmaradni... (215)

Gazdagoknak ne hizelkedjél, és ne *forogj* örömet nagy urak körül. (218)

Nagy bölcsesség az, hogy cselekedetünkben ne *habahurjálkodjunk*... (215)

Persze, tévedésbe ne essünk! Ha azt olvassuk, hogy „akiben csak egy *szikrája* volna is az igaz szeretetnek” (225), hajlamosak lehetnénk fölkiáltani: milyen tősgyökeres magyar és pázmányos kifejezés! — ámde ez a *szikra* Kempis latinjából való: „qui *scintillam* haberet verae charitatis” (I. 15.) — „... ülj veszteg, mint a magán szakadott *veréb* a ház fedelén” (362): ez a rusztikus hasonlat sem a „népies” Pázmány leleménye, hanem szóserinti fordítás: „sede tamquam *passer* solitarius in tecto.” (V. 12.)

Pázmány egyik szóválasztása különös figyelmet érdemel. „Boldog, akit az Igazság magán tanít, nem *árnyékok* és elmulandó szózatok által...” (213) Az eredetiben: „Felix, quem veritas per se docet, non per *figuras* et voces transeuntes...” (I. 3.) A „figura” (a görög „tüposz” megfelelője) szakszó, az egyházi hermeneutika kulcsszava. Azokat az ótestamentumi személyeket, szertartásokat, eseményeket minősíti, akik és amelyek újszövetségi párjuk előképei voltak. De miért fordítja Pázmány „árnyék”-nak? Szent Pált követi s egyszersmind a magyar szokást. Az apostol leveleiben olvasható az előkép jelölésére az „umbra” szó, ezt helyettesítette később az egyházatyák „tüposz” vagy „figura” szava. A magyar irodalom azonban Komjáti Benedek fordítása nyomán Szent Pál kifejezését fogadta be, az „árnyék” („árnyékoz”, „árnyékos”) vált általánossá jó két századig valamennyi egyházi írónknál. Ezzel élt Bornemisza, Dávid Ferenc, Lépes Bálint és megannyi más. Amikor tehát Pázmány a „figura” szót „árnyék”-nak fordította, a bevett terminológiához, a hazai hagyományhoz igazodott; a „mintha először magyar embertől, magyarul irattatott volna” elvének érvényesítése kívánta így.³⁷

Kempis fordítása közben Pázmány találkozott az *ubi sunt* formulával.³⁸

³⁷ Pázmány szóhasználata következetes. „aliquibus in signis et figuris dulciter appareo, quibusdam vero in multo lumine revelo mysteria” — írja Kempis (III. 43.); a fordítás: „némelyekben jelekben és árnyékokban édesdeden megjelenem, némelyeknek pedig nagy fényességben kinyilatkoztatot titkaimat” (315) Pázmány az „árnyék” szót használta Kalauzában és prédikációiban is.

³⁸ LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt. Egy formula rövid életrajza*. ItK 1989.

... mondd meg, kérlek, hol vannak most amaz urak és doctorok, kiket jól ismértél, mikor éltek és tudományokban virágoztak? (214)

Más helyeken Pázmány az eredetitől eltérő fordítást adott; vagy mert nem ismerte föl, hogy formula (eredeti műveiben sosem használta), vagy mert ízlése ismétlődés helyett változatosságot kívánt.

Hol *lappang* tehát a kérkedékség? Hol *vagyon* a magam tekéletességbe vetett bizodalom? (284)

De hon *vagyon* most ez az ajtatosság? hon *találtatik* a szent könyvhullatásnak bőséges folyása? (359)

Kempis fordítójának sokféle stilisztikai feladatot kellett megoldania, és Pázmány gyakorolhatta olyan írói eszközök használatát, melyek majd prédikációiban lesznek bevált fogásai. A halmozó technikára, mely stílusának fontos jellemvonása, számos példát talált az *Imitatio Christi* lapjain. Egy szép melléknév-szekvenciája így szól:

A szeretetnél nincs semmi édesb, semmi erősb, semmi felségesb, semmi kedvesb, semmi gyönyörűsebb, semmi teljesebb és jobb az égbe és a földön; mert a szeretet Istentől származik, és semmiben meg nem nyughatik, hanem csak a teremtett állatok felett való Istenben. (272)

Pázmány itt szorosan követi az eredetit, mégis magyaros zamatot tud adni szövegének: természetesen folyó ritmusával.

Bravúros szekvencia a következő:

Engedd, édes szerelmes Jézusom, hogy minden teremtett állatok felett tebenned megnyugodjam: minden egészség és ékeség, minden dűcsösség és tisztesség, minden hatalom és méltóság, minden tudomány és elmésség, minden gazdagság és mesterség, minden öröm és vigaság, minden hírnév és dicsőret, minden édesség és vigasztalás, minden remétség és ígfret, minden érdem és kívánság, minden adomány és ajándék felett, mellyet te adhatsz és szívembe önthetsz, minden vigaság és örvendezés felett, mellyet elmém megfoghat és érezhet, végezetre az angyalok, archangyalok és minden mennyei seregek felett, minden látható és láthatatlan állatok felett; mindenek felett, valami te nem vagy, én Istenem. (290-291)

A fordítás egy ponton elmarad az eredetitől: Kempis „*exultatio*” és „*gaudium*” szavaira Pázmány nem talált magyar szinonimákat, ezért kétszer írt „*vigaság*”-ot: egyébként viszont művészebb szöveget nyújt, mint az *Imitatio* szerzője: Kempisnél fázasztó a „*super*” szó tizenhatszoros ismétlődése, Pázmány ezt elkerüli, és csak a

Dic mihi, ubi sunt modo omnes illi domini et magistri, quos bene nosti, dum adhuc viverent, et in studiis florerent? (I. 3.)

Ubi est ergo latebra gloriae? ubi confidentia de virtute concepta? (III. 14.)

Sed ubi est haec devotio? ubi lacrymarum sanctarum copiosa effusio? (IV. 11.)

Nihil dulcius est amore, nihil fortius, nihil altius, nihil laetius, nihil jucundius, nihil plenius, nihil melius in coelo et in terra: quia amor ex Deo natus est, nec potest, nisi in Deo, super omnia creata quiescere. (III. 5.)

Da mihi dulcissime et amantissime Jesu, in te super omnem creaturam quiescere; super omnem salutem et pulchritudinem; super omnem gloriam et honorem; super omnem potentiam et dignitatem; super omnem scientiam et subtilitatem; super omnes divitias et artes; super omnem laetitiam et exultationem; super omnem famam et laudem; super omnem suavitatem et consolationem; super omnem spem et promissionem; super omnem meritum et desiderium; super omnia dona et munera, quae potes dare et infundere; super omne gaudium et jubilationem, quam potest mens capere et sentire; denique, super omnes Angelos et Archangelos et super omnem exercitum coeli; super omnia visibilia et invisibilia; et super omne, quod tu Deus meus non es. (III. 21.)

szekvencia végén, ahol tagjainak amplitúdója növekszik, s ahol a mondanivaló az összegezés magas régiójába emelkedik — csak itt, e fenséges zárlatban enged meg négszeres ismétlődést („felett”), s ezzel a ritmusnak olyan fokozását, a mondatnak — kiterjesztett szárnyú sasként — olyan elevációját teszi lehetővé, amely Kempisnél ismeretlen. A magyar próza egyik legragyogóbb ékköve ez a passzus; őszerejű tehetség és számító művészi tudatosság hozta létre.

A szekvenciák fordítása bőségesen adott alkalmat Pázmánynak ritmikai gyakorlatokra, egy szövegrész pedig prózavers írására készítette. A latin szavak gyakran egyforma végződésai helyenként rímszerű képződményeket alkotnak; ezeket Pázmány rímes prózában tolmácsolta; tudatosságára vall, hogy a rímek számát az eredetihez képest megnövelte.

Minden cselekedetben és gondolatodban úgy kellene magadat *tartanod*, mintha e napon vagy órán meg kellene *halnod*. Ha jó lelki ismerettel *bírnál*, nemigen rettegtené a *halál*. Jobb volna a büntül távul *járnod*, hogysen a haláltúl *futnod*. A halálhoz ha ma nem vagy *kész*, hólnap mint léz *merész*? Bizonytalan e máj *nap*; és mint tudod, hogy reád kél a *hólnap*? Mi hasznunk hosszú *életünkben*, holott ily kevés jobbítás vagy *erkölcsünkben*? [...] Sokan számlálják esztendeit megtéréseknek; de gyakran kevés láttatja vagy *jobbulásoknak*. Ha rettenetes a *halál*, talán a hosszú életben nagyobb veszedelem *talál*. (237)

A „sermonis elegantia” e különleges és kommentált példái után következzen még egy idézet, melyről az elemzőnek nincs mit mondania, legfőljebb annyi, hogy szereti, mert „kedvesen foly.”

Sokszor mondtam néked, és ismét mondom: Hadd el magadat, hadd énreám magadat, és nagy belső békeségben vigadsz. Mindenestül add magadat énérettem, semmit ki ne végy, semmit vissza ne kérj. Tisztán és állhatatosan ragaszkodjál énhozzám, és én tied lézsek. Szabados lézszesz szüvedben, és a setétség le nem tapod téged. Erre igyekezzél, ezt kérjed, ezt kívánjad, hogy minden tulajdonodtul megfoszthassad magadat, és mezítelen kövessed a mezítelen Jézust. Magadnak meghalj, és nékem örökké élj. Mikor erre jutsz, megszűnnek akkor minden hiúságos gondolkodások, hamis háborodások és felettébb való szorgalmatosságok. Akkor eltávozik a mértéktelen félelem, és meghal a rendetlen szerelem. (310)

Sic te in omni facto et cogitatu debes tenere, quasi statim esses moriturus. Si bonam conscientiam *haberes*, mon multum mortem *timeas*. Melius esset peccata *cavere*, quam mortem *fugere*. Si hodie non es paratus, quomodo cras eris? Cras est dies incerta; et qui scis, si crastinum habebis? Quid prodest diu vivere, quando tam parum emendamur? [...] Multi annos computant *conversionis*, sed saepe parvus est fructus *emendationis*. Si formidolosum est mori, forsitan periculosius erit diutius vivere. (I. 23.)

Dixi tibi saepissime, et nunc iterum dico: relinque te, resigna te, et frueris magna interna pace. Da totum pro toto: nihil excipe, nihil repete, sta pure et inhaesitanter in me, et habebis me. Eris liber in corde, et tenebrae non conculcabunt te. Ad hoc conare, hoc ora, hoc desiderare stude: Ut ab omni proprietate possis exspoliari, et nudus nudum Jesum sequi;³⁹ tibi mori, et mihi aeternaliter vivere. Tunc deficient omnes vanae phantasiae, conturbationes iniquae et curae superfluae. Tunc etiam recedet immoderatus timor, et inordinatus amor morietur. (III. 37.)

*

³⁹ A fontos kifejezés Szent Jeromostól való: „nudum Christum, nudus sequere”. Ad Marcellinum et Anapsychiam. J. LABOURT kiadása, VII. 134.

Pázmány a Biblián kívül nem ismert hasznosabb lelki olvasmányt, mint az *Imitatio Christi*. Vélni lehetne, hogy jócskán kiaknázza művei készítésekor. Nem így történt. Prédikációiban (ha elég figyelmesen olvastam őket) csak egyszer idézi Kempist. És ekkor is csak latinul és tartalmi összefoglalásban.

Krisztus követése

Egy kis fizetésért hosszú útat futnak; az örök életért sokan alég eméltik egyszer lábokat a földről. A rossz kis hasznot szorgalmatosan keresik; egy pénzecskéért néha rutúl veszekednek; egy hiúságos dologért és kevés ígéretért nem restelnek éjjel-nappal fáradni. (269)

Kempis könyvének ez a részlete, úgy tetszik, becsben állt a régiak előtt, mert többször is fel-felbukkan — de nem Pázmány fordításában.

Csete István — Gyalogi János:

Egy kis nyereségért Tolnát-Baranyát bójárjuk; *Pro Regno Caelorum viz pes a terra levatur*; menyországért egy nyomást tenni sajnáljuk, úgymond Kempis Tamás.⁴¹

Simon Máté:

Pro modica praebenda, longa via curritur, egy kevés nyereségért hosszú útakat megfutunk (így panaszkodik Kempis Tamás), az örök életért pedig még egyet lépni is restellünk; valami hívságos dologért éjjel-nappal nem atallunk fáradozni...⁴²

Kempist, „ama nagy tökéletességű atya”-t,⁴³ tisztelték, de nem nagy divat volt idézni, és ha mégis, akkor sem Pázmány fordítását, noha az új meg új kiadásokban (1624, 1638, 1648 stb.),⁴⁴ állandóan a piacon forgott.

Hajnal Mátyás

... a te aítatos szolgálóddal, Kempis Tamással, kívánom Uram, minden szentidnek, kik világ kezdetitől fogva kedvesek vóltak, és világ végéig kedvesek lesznek nálad, hozzád való buzgótságos szeretetöket érzem magamban.⁴⁵

Pázmány

Uram, nagy ajtatoszággal és buzgó szeretettel, szívemnek teljes kívánságával és gerjedezésivel akarlak téged fogadni, amint kívántanak téged a részesülésben sok szent és istenes emberek, kik te előtted kedvesek vóltak a szentségekért, és buzgó ajtatoszággal éltenek. (367)

⁴⁰ Virágvasárnap második prédikáció. Pázmány prédikációinak első kiadásában 479.

⁴¹ CSETE István, *Panegyrici sanctorum patronum Regni Hungariae*. Ford. GYALOGI János. Kassa, 1754. 214. — A beszéd 1702-ben hangzott el.

⁴² SIMON Máté, *Az Isten-félőknek mind ezen a világon, mind a másikon-való boldogságokról húsz prédikációk*. Vác, 1800. 274. — Ugyanennek a passzusnak más fordítása: „csekély nyereségért nagy útakat tesznek; az örök életért s talpnyi földért nagy pört indítanak, csekély dologért s ígéretért éjjel-nappal fáradnak; de az örökkévaló kincsel, tisztelettel, dicsőséggel keveset gondolnak.” Simon Máté beszéde Szentháromság napjára. In ALEXOVICS Basilius, *Vasárnapi prédikációk*. Nyári rész. Pest, 1791. II. Toldalék. XCVI.

⁴³ SZABÓ István, *Három esztendőre-való vasárnapi prédikációk*. Nagyszombat, 1746. II. 224.

⁴⁴ MIKLÓS Rafael, i. m. 57–58.

⁴⁵ RMKT XVII/7. 504.

Csete István — Gyalogi János

...szent igaz Kempis Tamás mondása: *Melior est humilis rusticus, qui Deo servit, quam superbus Philosophus*; Jobb egy Istenfélő együgyű paraszt a büszke filozofusnál...⁴⁶

Csúzy Zsigmond

...ezért mondja vala boldog emlékeztető Kempis Tamás: *Non est vera libertas, nec bona laetitia, nisi in timore Dei, cum bona conscientia*. Hogy nincs, nem volt s nem is leszen igaz szabadság és valóságos öröm, hanem jó lelkiismerettel, csak az isteni félelemben.⁴⁷

Pázmány fordításának mellőzése nem ellenszenvből, hanem régi egyházi íróink munkamódszeréből ered. Latin idézeteiket rögtönözve tolmácsolták magyarul, többnyire nagyon szabadon és néha jobban, mint Pázmány. Ez volt az általános szokás, Pázmányé is. Az *Imitatio Christi* remek fordítását, úgy látszik, nemigen tartották kéznél.

Kivétel talán Stankovátsi Leopóld. Megegyezik, hogy ő is maga fordít,⁴⁸ többnyire azonban Pázmány szövegét veszi át.⁴⁹ Kempis-citátumainak száma, más prédikátorokhoz képest, meglepően nagy, és nem csak az *Imitatio Christi*, hanem Kempis egyéb munkáit is idézi. Kempis ugyanis nem egykönyvű író (mint vélni lehetne abból, hogy mindenki csak a főművét emlegeti); írt ő sermókat, meditációkat, soliloquiumot, *Hortulus rosarum* és *Vallis liliorum* címmel egyéb kegyességi műveket, lelkigyakorlatos elmélkedéseket, imákat, életrajzokat, még verseket is, bár ezt nem kellett volna. Egyik beszédéből Stankovátsi igen szép részletet idéz, Krisztus kereszttéréről, mely élőfához hasonlítatlik: „ennek a fának gyökere alázatosság és szegénység; héja fáradság és penitencia-tartás; ágai irgalmasság és igazság; levelei igazmondás és tudomány; virági tisztesség és szemérmesség; illatja józanság és mértékletesség; szépsége tisztaság és engedelmisség; fényessége igaz hit és állhatatos reménység; erőssége bátorság és békeséges türelem; hosszúsága hosszú várakozás és végig megmaradás; szélessége kegyesség és egészség; magassága szeretet és bölcsesség; gyümölcse öröm és mennyei dicsőség.”⁵⁰

⁴⁶ CSETE István, i. m. 235 bis.

⁴⁷ CSÚZY Zsigmond, *Lelki éhséget enyhélő evangéliumi kölcsönözött három kenyér*. Pozsony, 1724. 596.

⁴⁸ „Ha minden esztendőben csak egy gonosz indulatot meggyőznénk, egy rossz szokást kiirtanánk is magunkból, úgymond Kempis Tamás, végre tekkéletesek lennénk.” Stankovátsi vasárnap predikációja. Első esztendő. Győr, 1978. I. 36–37. V.ö. Pázmány fordításának már idézett passzusával. (221) — Más példa: „Tisztelendő Kempis Tamás a Kristus követéséről írt arany könyvecskéjében azt mondja: minden ember természet szerént tudni kíván, de a tudomány az Isten félelme nélkül mit használ? Jobb az alázatos paraszt ember, aki Istennek szolgál, mintsem a kevély philosophus...” Stankovátsi vasárnap predikációja. Harmadik esztendő. Komárom, 1798. I. 45–46. V.ö. Pázmány és Csete István idézett fordításrészleteivel.

⁴⁹ Stankovátsi vasárnap predikációja. Első esztendő, I. 494, II. 7, II. 530; STANKOVÁTSI Leopóld, *Hangzó trombita*. Harmadik rész. Komárom, 1800. 162–163; stb.

⁵⁰ STANKOVÁTSI Leopóld, *Makula nélkül való tükör*. Harmadik rész. Komárom, 1799. 126. A latin eredeti: „Hujus enim nobilissimae et felicissimae arboris radix est humilitas et paupertas; cortex, labor et poenitentia; rami, misericordia et justitia; folia, veritas et doctrina; flores, honestas et pudicitia; odor, sobrietas et abstinentia; pulchritudo, castitas et obedientia; splendor,

Stankovátsinál még arra is van példa (talán az egyetlen irodalmunkban), hogy egy prédikációja egyik részletének kidolgozásához Kempis beszédét vette mintául (vagy mind a ketten közös forrásból merítettek, valószínűleg Szent Bernáttól). Szerzőnk Isten irgalmasságát Dávid király példájával illusztrálja, aki megkegyelmezett föllázadt fiának: *servate mihi puerum Absolom.* (Sámuel könyve, 18,12.) Hasonlóképpen az Úr, az ítélet napján, amikor „minden elementomok felfegyverkeznek a bűnös ember ellen”; „feltámad a tűz, és azt mondja: én megemészttem az istentelent; de az Isten irgalmassága azt kiáltja, *servate*, tartsátok meg! Feltámad a víz, és azt mondja: én elburítom s megölöm; de az Isten irgalmassága azt kiáltja: *servate*, tartsátok meg! Feltámad a levegő ég, és azt mondja: én megfojtom, pestissel megdögleltem; de az Isten irgalmassága azt kiáltja: *servate*, tartsátok meg! Feltámad a föld, és azt mondja: én elnyelem s porrá tészem; de az Isten irgalmassága azt kiáltja: *servate*, tartsátok meg!”⁵¹ Kempisnél a szekvencia sokkal hosszabb: az ítéletkor vádlóként lépnek föl az angyalok, az ördögök, a pátriárkák és a próféták, az apostolok és az evangelisták, a mártírok, a hitvallók, a papok és az egyházdoktorok, a remeték, a szent szüzek és özvegyek, a prelátusok és az egyházi előljárók, a szerzetes testvérek, sőt a világiak is, végül pedig: „Accusabunt nos insuper elementa...” — és következik a magyar prédikációrészlethez hasonló szöveg, Stankovátsi esetleges mintája: „Ignis dicet..., Aer dicet..., Aqua dicet..., Terra dicet...”⁵²

Prédikátoraink nagy többsége nem tanúsított akkora érdeklődést Kempis iránt, mint Stankovátsi. Az *Imitatio Christi*, a világ egyik legolvasottabb, számtalanszor kiadott könyve, inkább a lelkekre, mintsem irodalmunkra hatott. Pázmány fordítása sem lett irodalmi szenzáció, nem vált normává, eleven stilisztikai hatóerővé. Mintha csak azért készült volna, hogy majdan ínyenc irodalomtörténészek csemegéje legyen.

*

Régi prédikációink tele vannak idézetekkel. „Sermo presbyteri scripturarum lectione conditus sit” — írta elő Szent Jeromos.⁵³ Ez akkor még csak a Bibliára vonatkozott; később az egyházatyák és más kegyes szerzők munkái is sűrű idézgetés forrásai lettek. Az egyházi író nem eredetiségre törekedett, hanem tekintélyt tisztelt és hagyományt őrzött. „Magam gondolatit és újomból szopott dolgokat nem írok: Isten könyvéből, az Anyaszentegyház doktorinak írásiból vettem tanításimat” — közölte prédikációi olvasóival Pázmány.⁵⁴ Ez a módszer egyrészt a hirdetett tan hitelességét szavatolta; másrészt: amikor az elhangzott beszéd sajtó alá került, már irodalmi mű volt, értelmiségi közönséghez, kollégákhoz szólt, bizonyosságot kellett tennie a szerző műveltségéről, a szakirodalomban való jártasságáról. Mennél többször, annál jobb. Sok egyházi beszéd vendégszövegek mozaikja. A leginkább éppen a nagyoknál; ők voltak

fides recta et spes firma; fortitudo, magnanimitas et patientia; longitudo, longanimitas et perseverantia; latitudo, benignitas et concordia; altitudo, charitas et sapientia; dulcedo, amor et laetitia; fructus, salus et vita aeterna.” Vener. viri Thomae a KEMPIS [...] *Opera omnia*. Coloniae Agrippinae, 1660. I. 80. — Stankovátsi Leopoldon kívül még Kosztolány Sándornál találtam olyan Kempis-idézetet, mely nem az *Imitatio*-ból való: „Húzza az alázatos Jézus az ő keresztét az istentelenekért, hogy megszentelje az istenteleneket; szenved az alávaló szolgálkért, hogy őket országa örököseinek rendelje. Úgymond Tiszt. Kempis Tamás.” KOSZTOLÁNY Sándor, *Négy esztendő-béli böjti napokra rendeltetett szent beszédek*. Pozsony és Pest, 1798. III. 66. Kempisnél: *De Christi passione*. *Opera omnia*, id. kiadás, I. 238.

⁵¹ Stankovátsi vasárnapi prédikációi. Második esztendő. Győr, 1790. II. 447–448.

⁵² *De districto Dei iudicio, ubi accusabunt nos omnes creaturae*. KEMPIS, *Opera omnia*, id. kiadás, I. 51–56.

⁵³ *Ad Nepotianum presbyterum*. J. LABOURT kiadása, II. 183.

⁵⁴ *A keresztyén olvasókhöz*. (Pázmány prédikációi előtt, számozatlan lapon.)

a legtudósabbak. Az idézeteket rendszerint az eredeti latin nyelven közölték, de többnyire — részben vagy egészben — magyar értelmét is hozzáfűzték, ezért valamennyi régi egyházi írónk egyszersmind fordítónak is tekinthető.

Pázmány szabad és magyaros fordítói gyakorlatának számtalan példáját találjuk meg prédikációiban.

Advent második vasárnapjára irt első beszéde arról szól: „Miért sanyargatja Isten híveit a földön, és ellenségét gyakorta kedvekre tartja?” Az Úr látszólag furcsa viselkedésének bölcsességét Pázmány példával világítja meg:

„Láttátok-e, mint bánnak az orvosok a betegekkel? Akinek életét meg akarják tartani, vassal, tűzzel kínozzák; éhséggel, szomjúsággal fárasztják; csontjokat szedik; tagokat metélik; keserű italokkal kérődtetik: egy szóval, úgy bánnak a szegény beteggel, mintha szegődségek arra vólna, hogy kínozzák őtet.”

Az orvosi példázat az egyházatyáknál igen gyakori,⁵⁵ Pázmány azonban ezúttal nem valamelyiküktől kölcsönzött, hanem kedvenc Senecájától:

„Si miraris haec [száműzetést s egyéb sorscsapásokat] pro aliquo esse, miraberis quosdam ferro et igne curari, nec minus fame ac siti. Sed, si cogitaveris tecum remedii causa quibusdam et radi ossa et legi et extrahi venas et quaedam amputari membra quae sine totius pernicie corporis haerere non poterant, hoc quoque patieris probari tibi, quaedam incommoda pro iis esse quibus accidunt . . . ”⁵⁶

Seneca szövegének ez a nagyon szabados adaptációja kitűnő példa arra, hogy Pázmány, ha úgy látta jónak, inkább íróként, mint fordítóként („nec ut interpres, sed ut orator”) tolmácsolt, és arra is figyelmeztet, hogy amit stílusának méltatói kiváltképp pázmányosnak tartanak: a mozgalmas részletezést, Pázmány gyakran már forrásszövegeiben megtalálta, csak követnie kellett.

Seneca példázatát szónokunk Szent Jeromos gondolataival folytatja, idézve is:

„De mikor látják [az orvosok], hogy a betegség meggyőzte a természetet, és nincs reménység a felgyógyulásban, nem hogy nehéz itallal erőltetnék, vagy kedves edeltől tilalmazzák a beteget, de sőt valamit kíván, mindenben kedvét töltik: *Medicus, si cessat curare, desperavit*, és kétségbe esvén gyógyulásáru, néki vetik a zabolát. Nagy dolog ez: Senki nem csudálja, hogy e világi orvos tűzzel és vassal, éhséggel és szomjúsággal orvosol; azon pedig ennyin csudálkozunk, törődünk, hogy Isten, *Hic urit, hic secat, ut aeternum parcat*, itt égeti, vagdalja az igazakat, hogy meggyógyítsa és örökké megtartsa, a gonoszokat pedig kedvekre bocsátja, de boldogságából kirekeszti.”

Pázmány szokása egyik idézetet a másikba öltetni, Seneca és Szent Jeromos után tehát Szent Ágoston következik:

„Amely ökröt mészárosnak akarsz adni, munkára nem fogod; mezőn, gyenge sárjún szabadgyában gázoltatod; *Taurum eligatum victimae, permittis errare libere, et vastare quae potest, usque ad diem occisionis*; Amellyet pedig magad szolgálatjára tartasz, gyakran befogod; ekét, boronát, szekeret vontatsz véle, és minden munkára hajtod”. (32a)⁵⁷

Mivel ez a dolgozatom Szent Jeromos jegyében áll, a továbbiakban tőle vett citátumok egynéhányának fordítását mutatom be.

A Vulgata megalkotójának műveit nemcsak Pázmány, más prédikátorok is szívesen idézték, különösen sokszor Káldi. Ki-ki a maga érdeklődése és igénye szerint: Pázmány többnyire erkölcsi tanításait támasztotta alá Szent Jeromos tekintélyével és szép mondataival, Landovics István a hitelvi fejtegetéseit. Ez lehet az oka, hogy ritka az olyan szövegrész, melyet többen is lefordítottak.

⁵⁵ *Ókeresztény írók*, VI/1. Szerk. VANYÓ László. *A kappadókiai atyák*. Bp. 1983. 858. (Szerkesztői jegyzet.)

⁵⁶ *De Providentia*, 3. caput, az elején.

⁵⁷ Pázmány prédikációit az első kiadás lapszámának megadásával idézem.

Pázmány

... a Szent Jerónimus mondása szerint: *Dives, aut iniquus, aut haeres iniqui*; Minden gazdag hamis, vagy hamisról szállott reá gazdagsága. (356)

Pázmány

... vipera mellett fekszik, úgymond Sz. Jerónimus, aki gonoszokkal együtt lakik. (933)

Szabó István

... azt meri mondani Szent Hyeronimus: *Omnis dives, aut iniquus, aut iniqui haeres*. Minden gazdag vagy hamisan keres, vagy hamis keresmények örököse.⁵⁸

Kelemen Didák

... Sz. Hyeronimus azt mondja: *Vipera* mellett fekszik, aki gonoszokkal társalkodik.⁵⁹

Pázmány bőséges idézetválasztékából néhány szép példa:

„*Non confundant opera tua sermonem tuum; ne, cum in Ecclesia loqueris, tacitus quilibet respondeat: Cur haec dicis, ipse non facis?* [...] Cselekedetedet ne hazudtolja tanításod; mikor tanítasz a templomban, senki azt ne gondolhassa: Miért nem miveled, amit tanítasz?” (A keresztyén prédikátorokhoz intés, számozatlan.)

„Szent Jerónimus azt írja, hogy *Cunctis peccatiis et fornicationibus peior est doctrina Haereticorum*; Minden bűnöknel és paráznaságoknál gonoszabb és veszedelmesebb az eretnek tudomány.” (290)

„... halljad, mit ír Szent Jerónimus: *Tenera res in feminis, fama pudicitiae est; et quasi flos, cito ad levem marcescit auram. Scio multas, clausis ad publicum foribus, non caruisse infamia servulorum quos suspectos faciebat, aut cultus immoderatus, aut ex conscientia amoris occulti securus animi tumor, qui etiam bene dissimulatus erumpit, et conservos quasi servos despicit*. Gyenge dolog, úgymond, az asszony tisztaságának híre; és mint a virág, kicsiny szelecskétül meghervad. Tudok sokakat, akik megvonták magokat, kinn nem forognak, bétéve tartják ajtajokat, de azért gyalázatos hírben kevertettek a szolgálkkal, kik gyanúságba estek vagy cifra öltözetekkel, vagy a titkon való szerelemnek bizakodásából származott kevélységgel, mely a szolgál-társokat úgy tartotta mint szolgálát.” (143)

Egyik idézetére Pázmány a margón e szavakkal hívja föl a figyelmet: „Eleganter describit Hyeronimus...” (349) — és az egyházatya stilisztikájában oly fontos *elegantíát*, mely gyakran a szentenciózus tömörségben áll, maga is többnyire igen sikeresen tudja magyarul megvalósítani.

„Az Úr Isten *Omnia in mensura et numero et pondere disponit*; Mindeneket mértékre, számra és fontra cselekszik.” (117)

„*Vinolentos sacerdotis et Apostolus damnat, et lex vetus prohibet*; Boros papokat az Apostol kárhoztat, a Törvény tilalmaz.” (225)

„*Anima, nimio sanguine et adipibus quasi luto involutae, nihil tenue, nihil caeleste, sed semper de carnibus et ructu cogitant*. A kővér hájban, mint anyyi sárban elmerült lélek nem a mennyei dolgokról, hanem húsról és kérődésről gondolkodik.” (435)

Szent Jeromos szövegeivel — mind a latin passzus idézésével, mind pedig a fordításával — Pázmány szabadon bánik: kihagy, változtat, hozzátold, ahogyan a maga gondolatmenete, a maga mondatfűzése megkívánja:

⁵⁸ SZABÓ István, i. m. II. 198.

⁵⁹ KELEMEN Diák, *Buza fejek*. Kassa, 1729. 144. — A két szónyi különbség ellenére valószínű, hogy a minorita szerző ezt az idézetet Pázmány prédikációjából írta ki, mert szokása volt böven kölcsönözni a nagy hitszónoktól. Ezt teszi éppen az idézet szövegkörnyezetében is. Vö. OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációjában*. Itk 1982. 436-448.

„... *propter vitia sacerdotum, Dei sanctuarium destitutum est*; Kevés gonosz pap lator-
ságáért a böcsülletes papság tiszteletlenségre juthat.” (926)

— ha itt-ott mégis szóról szóra fordít, az eredmény nem mindig szerencsés:

„*Venter mero aestuans cito despumat in libidine*; a borral gőzölgő has hamar fajtalan-
ságra tajtékozik.” (224)

A „tajtékozó has”-féle idegenszerű kifejezés⁶⁰ azonban a legnagyobb ritkaság, talán
ez az egyetlen példa. Az idézetek nem zökkentenek ki Pázmány saját dikciójának
élvezetéből. Már csak azért sem, mert a rövidebb citátumokat gyakran beleszövi a
maga mondatába.

„Aki azért lelkével nem akar fizetni fiáért, úgy tanítsa őtet, amint Sz. Jerónimus
mondja, hogy *Jurare non discat; mentiri sacrilegium putet*; Esküdni ne tudjon; a hazug-
ságot szentségtörésnek tartsa.” (198)

„Szent Jerónimus azt parancsolja Leata asszonynak, hogy ha maga nem neveli
gyermekét, oly dajkát válasszon, *Nutriz ipsa non sit temulenta, non lasciva, non garrula*;
mely részeges, buja, nyelves ne legyen.” (199)

„Minekutána azt mondotta Jerónimus, hogy a pogány Scotusok emberhúsnál gyö-
nyörösebb étet nem tartottak, azt írja, hogy: *Quasi Platonis politiam et Catonis sec-
tentur exempla, proprias uxores non habent; sed, ut cuiquam libitum est, pecudum more la-
sciviunt*; A Plátó törvénye és Cáo példája szerint, barom módra, ki kivel akart, azzal
bagzott.” (372)

Pázmány azért idézi az eredeti latin mondatokat, mert ezt követelte tudós becsülete
és a szokás. De ha valaki „deákul nem tud, vagy aki a kösség előtt deákul nem akar
olvasni,” mellőzheti a latin szavakat, mert „csorba nem esik” az értelemben, sőt a
magyar szöveg „úgy foly, mintha a deák szók közbevetve sem vólnának.”⁶¹ A szerző
felhatalmazásával tegyünk egy próbát:

„Nevezet szerint senkit nem illetem; a bűnök ellen szóllottam. Valaki ezért nehez-
tel reám, magárul vallást tézsen, hogy része vagyon a bűnben. Mikor a szabó megüti
az asztalt, az olló kimutatja magát; mert noha őtet nem illelik, de ottan megcserdül;
úgy, akinek hol fáj, ott tapogatja, akármely gyengén illelik is.” (Intés, számozatlan)

Ugyan ki mondaná meg e latintalanított szövegrészről, hogy az eleje és a vége
fordítás, Szent Jeromostól, ill. Plutarkhosztól,⁶² és csak a nevezetes szabó-hasonlat
Pázmány sajátja? (Amíg valaki ennek is ki nem deríti a forrását.)⁶³

Pázmány citátumai Szent Jeromos életművének igen alapos ismeretéről tanúskod-
nak. Idézte Biblia-kommentárjait, vitairatait *Adversus Jovinianum*, *Adversus Helvidium*,

⁶⁰ Telegdi Miklós, szabadabban és egyszerűbben fordítva, elkerülte a szokatlan szókapcsolatot:
„az dobzódás és részegség paráznságnak gerjesztője. Mert ugymond szent Hieronimus, hogy
az borral és étekkel megrakodott hasat követi az szeméremtestnek gonosz kívánsága.” Telegdi
Miklós, id. mű. 10. — Baróti Szabó Dávidnak, velem ellentétben, tetszett Pázmány szokatlan
szókapcsolata, a szép stilisztikai példák közt idézi. *A magyarság virágyi*. Szedte BARÓTI SZABÓ
Dávid. Komárom, 1803. 72.

⁶¹ Négy dologrul tudósíttatnak az olvasók. (A prédikációk előtt.)

⁶² Szent Jeromos: „Neminem specialiter mens sermo pulsavit; generalis de vitiis disputatio est:
Qui mihi irasci voluerit, prius ipse de se, quod talis sit, confitebitur.” — Pázmány természetesen
Plutarkhoszt is latinul idézi: „Ubi quis dolet, ibi manum habet.”

⁶³ Jóval később, Kónyi Jánosnál is megvan Pázmány „megfigyelése”: „A szabóknál szokás, hogy
mikor az ollót keresik, tehát az asztalt megütik, ha nem csörren-é.” KÓNYI János, *A mindenkor
nevető Demokritos*. Bp. 1981. 96.

életrajzait (Remete Szent Pálról, Hilariusról, Macariusról), *De viris illustribus* című történeti munkáját, legtöbbször a leveleit. Ebből a betűtengerből kitűnő tájékozottsággal és biztos memóriával emelte ki azokat a passzusokat, melyek egy-egy prédikációjának fejtegetéseit támogatták és ékesítették. Volt úgy, hogy egyszerre két művéből választott ki rokon gondolatokat:

„... a Sz. Jerónimus mondása szerint, *Esus carnium, potus vini, ventrisque saturitas seminariū libidini est.*⁶⁴ [...] *Non Aethnaei ignes, non Vulcania tellus, non Vesuvius tantis ardoribus aestuant, ut juvenibus medullae vino plenae et dapibus inflammatae.*⁶⁵ A teli has fészke és forrása a bujaságnak. És nincs oly nagy tüze az Etna hegyének, mint az ifjú ember velejének, mikor jó étkekkel és borral felgyújtatik.” (433–434)

Nem került el Pázmány figyelmét az a nevezetes levél,⁶⁶ melyben Szent Jeromos leírta hosszú böjtölés miatt támadt vízióját. Idézni sok lett volna, összefoglalta tehát:

„Ne csak böcsülljük és tiszteljük az isteni bölcsesség tárházát, a Sz. Bibliát, hanem olvassuk, és életünket ahhoz igazítsuk; hogy úgy ne járjunk, mint Szent Jerónimus, ki azt írja magáról, hogy mikor néki jobbjúnek tetszenék az Egyiptom bűdös hagymája, hogysen az Isten mannája,⁶⁷ s inkább gyönyörködtetné a Cicero olvasása, hogysen a Szent Írás forgatása, Isten széki elébe ragadtaték, és azzal vádoltaték, hogy inkább Ciceronianus, hogysen Christianus.” (394)⁶⁸

Az Egyház számára életfontosságú kérdésről van itt szó: a bibliai és a világi (antik, pogány) műveltség viszonyáról. Viták után, melyben fontos szerepe volt Nagy Szent Vazul könyvecskéjének,⁶⁹ a dilemma a világi irodalom javára dőlt el: szabad az antik írókat olvasni, idézni, de csak mint a Biblia mellett másodrangú tekintélyeket, mint a keresztény hitelnek és erkölcsi tanok önkéntelen megerősítőit. Emellett érvelt Pázmány is prédikációi elé helyezett Tudósításában, és bőszesen idézte a pogány szerzőket. Hierarchiájukkal persze tisztában volt. Olvasta az Eustochiumhoz írt levélben, épp a lázálom leírása előtt, Szent Jeromos elítélő szavait: mit ér Horatius a Zsoltárok könyvéhez képest, mit az Aeneis az evangéliumok, Cicero Szent Pál mellett? Olvasni őket vajon nem oly felhőborító-e, mint a bálványok templomában lakomázni? Igaz, a tiszták számára minden tiszta; mégis: szabad-e egyaránt inni Krisztus és az ördögök kelyhéből?⁷⁰ Pázmány olvasta ezt a passzust, de az Egyház türelmesebbé vált gyakorlatához igazodott, és igehirdetése javára kamatoztatta klasszikus műveltségét. Egy helyt épp Szent Jeromos szavaihoz társított pogány szerzőktől vett idézeteket.

„Nem szükség a részegségből történt esz-veszéseknek példáit számlálni; mindennap eleget láthat, aki részegesek között forog; holott *Crateres mensaeque volant, areaeque Deorum*; az asztalok és pohárok röpdösnek az emberek fején; vagy, amint Szent Jerónimus szól: *Videas alios, pocula in tela vertentes; scyphum in faciem jacere convivae*; a

⁶⁴ Contra Jovinianum.

⁶⁵ Epistola ad Furium.

⁶⁶ Ad Eustochium. J. LABOURT kiadása, I. 100–160.

⁶⁷ Ez a bibliai utalás (Mózes IV. könyve, 11. 5.) nincs meg Szent Jeromos episztolájában.

⁶⁸ „Interrogatus conditionem, Christianum me esse respondi. Et ille qui residebat: »mentiris«, ait, »Ciceronianus es, non Christianus.«” (I. 145.)

⁶⁹ *Buzdítás az ifjakhoz: hogyan olvashatják haszonnal a pogány irodalmi műveket?* Ókeresztény írók, VI/1. 213–219.

⁷⁰ „Quid facit cum psalterio Horatius? cum evangelii Maro? cum apostolo Cicero? nonne scandalizatur frater, si te viderit in idolio recumbentem? et licet »omnia munda mundis et nihil reiendum sit, quod gratiarum actione percipitur«, tamen simul bibere non debemus calicem Christi et calicem daemoniarum.” (I. 144.)

pohárok, itcék nyilakká változnak, és a torok nedvességét véres aggyal szárazsztatják.”

Ezután még Plutarkhoszra hivatkozik a szöveg, majd újabb antik vers idézettel zárul: „hamar szarvat vészen, aki bort iszik: *Vel pauper cornua sumit*;⁷¹ mert jó legény a bor.” (226)

Szent Jeromos víziójának és megfeddetésének leírását Pázmány eredeti módon használta fel. Az egyházatya a pogány művek olvasását ítélte el, idézője az eretnek könyveket — és a virágénekeket:

„Ő is [ti. Szent Jeromos] azután elbúlsúzván a világi írásoktól, mindenestül a Szent Írás tanulására fordítá elméjét. Jaj, ki sokan olyanok a keresztyénségben, mint a patikárosok szelencéi, mellyekről az szokták mondani: *Aliud in scripto, aliud in pizide*; hogy nincs a szelencében, ami az írásban; mert sokszor a felső pólcokon álló skatulákra írják, hogy ilyen vagy amolyan drága orvosság vagyon benne, maga [= noha] üres vagy talmi gazzal teljes. Ilyen, aki keresztyén nevet visel, de nem a keresztyénséghez illendő tudományokban foglalja elméjét, hanem csúfos bolondságokról, vagy fajtalan szerelmeskedésekről [!], vagy kárhozott eretnekségekről íratott könyvek olvasásában tölti idejét. Eszébe nem vészi, hogy ezek, *Equi Trojani*, olyanok mint a Trójába vitt faló, mely csalárdsággal teljes lévén, veszedelmet hoz fejekre. Olyanok, mint a *Sivénák*, mellyek édes beszéddel csalogatnak a halálra.” (394)

Pázmány idézeteit vizsgálva egyaránt csodálhatjuk a szabad és jómagyarságú fordítót s a szuverén alkalmazót. Az író.

*

Sík Sándor figyelt föl arra, hogy Pázmány perikopáinak szövege eltér Káldi Bibliafordításától.⁷²

Pázmány

Az üdőben monda Jézus az ő tanítványinak: Jelek lesznek a napban és hóldban és csillagokban, és a földön népek szorongatása, a *tengernek és a haboknak öszveelegyedett zúgása* miatt; elszáradván az emberek azoknak félelme és *várása* miatt, mellyek az egész világ *kerekségére* következnek, mert az egek erei megindúlnak; és akkor látják az ember fiát eljöni a felhőkben nagy hatalommal és dücsösséggel. *Mikor pedig ezek kezdenek lenni, nézzetek*, és emeljétek fel fejeteket, mert elközelget a ti váltságtok.

Káldi

És jelek lesznek a napban és a hóldban és a csillagokban, és a földön a népeknek szorongatása, a tenger zúgása és a habjainak felháborodása miatt; elszáradván az emberek azoknak félelme és várakodása miatt, mellyek az egész világra következnek, mert az egek erei megindúlnak; és akkor látják az Ember fiát eljöni a felyhőben nagy hatalommal és dicsőséggel. Ezek pedig meg kezdvén lenni, feltekintsetek, és emeljétek fel a fejeteket, mert elközelget a tí váltságtok.

⁷¹ Crateres memsaeque... , ill. Vel pauper... : Pázmány a margón mindkét versidézet forrásként Horatiust jelölte meg, de egyik sem tőle származik. Szörényi László segítségével sikerült megállapítani, hogy az első Vergilius *Aeneis*-ből való, a II. ének 764–765. sora, melyet Pázmány, nyilván emlékezetből, erősen átalakítva idézett. A második citátum meglepő helyen található: Ovidius *Ars amatoriájában* (I. 239). Horatiusnak forrásként való megjelölése az ovidiusi erotikus költemény helyett vajon szándékos félrevezetés?

⁷² Sík Sándor, i. m. 439.

És hasonlatosságot monda nékik: *Te-kintsétek* a fügefát és minden fákat: mikor immár *bimbóznak*, tudjátok, hogy közel vagyon a nyár. Ugy tí is, *mikor* ezeket látjátok *lenni*, tudjátok, hogy közel vagyon a Isten országa. Bizony mondom néktek, hogy el nem múlik ez a nemzetség, míg mindezek meglésznek. Az ég és föld elmúlnak; az én *szavaim* pedig el nem múlnak. (Ádvent első vasárnapi első prédikáció.)

Eltérések vannak a beszédbe szőtt ó- vagy újtestamentumi idézetek és Káldi Bibliája közt is.

Pázmány

Subjicite terram; dominamini piscibus, volatilibus universis animalibus; Bírjátok a földet; uralkodjatok a halakon, madarakon és minden állatokon. (2)

Gladium vibravit, arcum tetendit; Immár felhúzta kardját, megvonta keziját. (7)

Et plangent se super eum omnes tribus terrae, és magokat siratják minden istentelenek. Úgy siratják pedig, *Ut doleri solet in morte primogeniti,* mint elsőszülöttét szokta siratni az édesanya. (11)

Ezek az apró fordítástöredékek nyilván Pázmány szokásos módszerével készültek: beszédírás közben rögtönözve, és úgy, hogy jól beilleszkedjenek a prédikáció fejtegetéseibe és a dikcióba; az eltérésekre Káldi szövegétől ez elegendő magyarázat. De mit szóljunk a perikopákhoz?

Szövegük nem egyéb, mint Káldi fordítása Pázmány csekély változtatásaival. Mi volt az oka és célja ezeknek? A változtató elégedetlen volt Káldi munkájával? Nem lehet, mert benne volt a bíráló bizottságban,⁷³ s a magyar katolikus Biblia, „*visa et approbata*”, az ő 1625. április 3-án kelt hivatalos engedélyével jelent meg. Apró stilisztikai javításokat kívánt, mégis, végrehajtani? Nem lehet, mert Pázmány néha inkább ront, mint javít. Egy-egy szó fordítását a görög vagy a héber eredeti ismeretében akarta pontosítani? Nem valószínű, mert például az idézett perikopában a „*midőn*” fölcserélése „*mikor*”-ra nem származhatott efféle törekvésből. Netán figyelmetlenül másolta Káldi szövegét? Lehetetlen, mert egyik-másik változtatásához a margón magyarázó jegyzetet fűzött, vagy újabb variánst kínált, gondosan dolgozott tehát.

A dolog rejtélyes.⁷⁴

És hasonlatosságot monda nékik: Lássátok a fügefát és minden fákat: mikor immár magokból gyümölcsöt hoznak, tudjátok, hogy közel vagyon a nyár. Ugy tí is, *midőn* látjátok ezeket meglenni, tudjátok, hogy közel vagyon az Isten országa. Bizony mondom néktek, hogy el nem múlik e nemzetség, mígnem mindenek meglésznek. Az ég és a föld elmúlnak; az én beszédim pedig el nem múlnak. (Lukács evangéliuma, 21. rész.)

Káldi

... hajtsátok azt birodalmatok alá, és uralkodjatok a tengernek halain és az égi madarakon és minden lelkes állatokon. (Genezis, 1. 28.)

... fegyverét kivonja, keziját megvonta... (10. zsoltár, 13.)

És sírni fognak magokon öérette a földnek minden nemzetségi. (Jelenések könyve, é.7.) ... és bánkodnak órajta, amint bánkodni szoktak az elsőszülöttnek halálán. (Zakariás, 12.10.)

⁷³ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világnép. Pázmány Péter prédikációi*. Bp. 1979. 58.

⁷⁴ Pázmány Biblia-fordításairól I. BÜKY Béla, *Milyen magyar Bibliát használt Pázmány Péter? Vigilia* 1981. 81–84; és BENCZE Lóránt, *A „hív magyarázat” eredete*. MNy 1986. 170–174. Mindkét kutató azt vizsgálta, milyen magyar, ill. idegen nyelvű Bibliát használt Pázmány fordítás közben. Számomra nem ez a kérdés. Mivel Káldi és Pázmány szövegei közt csekély az eltérés, kétségtelennek tartom, hogy — esetleges más Bibliák mellett — Káldi fordításának mindeképpen

És mit értsünk azon, amit Pázmány kétszer is leszögez: hogy a perikopa a bibliai locus „bötü-szerént-való magyarsága”?

Betű- azaz szó szerinti fordítás (általában) nem lehetséges, vagy csak olyan, mint az Úr imájáé: „Mi atyánk, ki vagy a mennyekben”, ehelyett: Mennyei atyánk.⁷⁵ Szent Jeromos, mint láttuk meglehetősen szabadsággal élt Biblia-fordításában, s eljárását érelyesen védelmezte, sőt voltaképpen ugyanazt az elvet vallotta, akár a Szentírás, akár más szöveg tolmácsolása volt a feladat. Idéztem már véleményét, hogy a szó szerinti fordítás eltakarja az értelmet, mint a sűrű gaz a gabonavetést („veluti laeto gramine sata strangulat”). Ezt az Evagriustól kölcsönzött hasonlatot Szent Jeromos a nem-bibliai szövegek fordításáról szólva alkalmazta, de *ugyanazt a hasonlatot* használta akkor is, amikor Szent Pál leveleiről beszélt: „quid de Latinis dicendum est, qui verbum de verbo exprimere conantes, obscuriores faciunt eius sententias: veluti herbis crescentibus, frugum strangulant ubertatem?”⁷⁶ Kétféle szöveg, azonos fordítói elv; ha így áll a dolog, mire való a különbségtéves szó szerinti és szabad fordítás között?

Nem filológiai, hanem hittani kérdés volt ez. Szent Jeromos már idézett mondatában, mely a bibliai szövegekben még a szórendnek is titkos értelmet tulajdonít,⁷⁷ a „misztérium” szó arra utal, hogy — mint Balázs János írja — a szövegnek „betű szerinti jelentésén túl mélyebb, rejtettebb, tehát misztikus értelme is van.”⁷⁸ Persze csak a Biblia kinyilatkoztatott szövegének. A különbségtéves nem annyira a fordítások, mint inkább a fordított íráskok jellegét érintette. „Arnyékos, vagyis misztikus (allegórikus, morális, anagógikus) jelentéssel csak a Biblia szavai, szórendje, mondatai vannak felruházva.”⁷⁹ A betű szerinti hűség elvére való hivatkozás arra hívta fel a figyelmet, hogy olyan szövegről van szó, amelyet — értelmének gazdagsága és szentsége miatt — betű szerinti kell (kellene, ha lehetne) fordítani.

A Bibliát és misztériumait értelmezni, helyesen értelmezni: ebben áll a nagy titok (szólhatunk Kazinczyval); magyarációnak és magyarázónak ez a dolga. Roppant fontos feladat, mert — mint Káldi mondja — „az Írásnak hamis értelméből származtak minden eretnekségek és tévelygések,”⁸⁰ és Szent Jeromost idézi: nagy baj, ha „a Sz. Írást mindenek hasogatni akarják és magyarázni, erejek fölött veszedelmes dolgot akarván felvállalni.”⁸¹ Károlyi Gáspár Bibliája azért rossz, „hogy nem érdemli a Sz. Biblia nevét, se nem méltó, hogy valaki olvassa,”⁸² mert a fordító „elvátoztatta

pen a kezeügyében kellett lennie, ez volt — mondhatni — az alapszövege. A kérdés (a rejtély) számomra ez: ha túlnyomórészt Káldi szövegét közli (mert ennyi azonosság nem lehet véletlen egybeesés), miért változtatott mégis rajta, miért dolgozta át? — A Biblia-fordító Pázmány ismeretre nézve érdemes figyelembe venni, amit egyik prédikációjában mond „Láttam nem egyféle magyar és német Új Testamentomot és Ó Testamentomnak sok könyveit, melyeket Luther születése előtt fordítottak...” (391-392)

⁷⁵ V.Ö. TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik.” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984. 239 skk. — BALÁZS János, *Hermész nyomában. A magyar nyelvölcselet alapkérdései*. Bp. 1987. 165-167.

⁷⁶ Ad Algasiam. J. LABOURT kiadása, VII. 47.

⁷⁷ Azt persze nem mondja meg Szent Jeromos, hogy a héber, a görög vagy a latin szórendben kell-e keresni a titkos értelmet, holott a szórend, a nyelvnek különböző természete miatt, nem lehet mindenkor azonos. A héber szórend megtartására mindazonáltal volt törekvés a görög és a latin fordítóknál. L. BALÁZS János, i. m. 167.

⁷⁸ BALÁZS János, i. m. 153.

⁷⁹ A kérdésről alapvető Henri de LUBAC könyve, *Ezégése médiévale. Les quatre sens de l'Écriture*. I-IV. Paris, 1959-1964.

⁸⁰ KÁLDI György, *Oktatói intéz.*, 8. (Biblia-fordítása első kiadásának toldaléka.)

⁸¹ U. o., 10.

⁸² U. o., 43

az igaz bötüt,⁸³ „a Sz. Írásnak csonkításával, túldozásával és idegen értelemre való csigázásával.”⁸⁴ A maga munkájáról viszont Káldi kijelenti: „a Szent Bibliát úgy fordítottam, amint az igaz régi deák bötüben találtam.”⁸⁵

Pázmánynak természetesen ugyanez a véleménye: „majd minden visszavonás a Szent Írás értelméről legyen”; vagy mint Szent Agoston mondja: „nem támadhat egybűnösen eretnokság, hanem az Írásnak hamis értelméből.”⁸⁶ „Mi azért Sz. Írással bizonyítjuk vallásunkat; de nem úgy, mint a visszálkodók, kik az Isten igéjének magok tetszése szerint való magyarázatjából, azaz csak tulajdon magok gondolatjából erősítik tanításokat.”⁸⁷ A Biblia helyes és valóságos értelmének megtalálásában segítenek az egyházatyák, de legfőbbképpen a kinyilatkoztató, mert a Szentírásnak, mint Káldi írja, mind alkotója, mind célja, mind pedig magyarázója ő maga az Isten.”⁸⁸ A hivatkozás a bötü-szerént-való értelemre nem egyéb, mint copyright, a Magasságbéli szerzői jogának alázatos elismerése.

Két lélek lakott Pázmányban. Amikor beszédeibe bibliai citátumokat szőtt, nem érezte megkötve a kezét, és néha igen messzire ment el a szabadságban: „*Bibunt sicut aquam iniquitatem*, úgy isszák az emberek a bűnöket, mint a szomjú barom a vizet.” (881)⁸⁹ Ez már nem fordítás, hanem átköltés, írói adaptáció. A szent szöveg, ahol lehetett, irodalmi nyersanyaggá vált Pázmány kezében. A perikopákkal – a Biblia hosszabb passzusaiival – nem bánhatott ilyen szabadon, köteles volt kitenni a „bötü-szerént-való magyarság” címkéjét, meghajolva a szent szöveg méltósága előtt. Ne feledjük el, hogy Pázmány nemcsak író volt. Isten szolgája is.⁹⁰

⁸³ U. o., 26.

⁸⁴ U. o., 12.

⁸⁵ U. o., 44. – Hasonló kijelentés Heltai Gáspár Biblia-kiadásának előszavában: „azon igyekeztünk, hogy minden ígt a magyarba is tulajdon és szinte azon dolog jegyző igével jelenthessük ki. Mert amely tolmács avagy írásfordító ezt nem míveli, nagy kárt teszen a keresztyéneknek, megfosztván őket az írásnak igaz és a Szent Lélek szerint való értelmétől.” Idézi HEXENDORF Edit, i. m. 22.

⁸⁶ *Isteni igazságra vezérő kalauz*. Az Összes művek 1897. évi kiadásában, III. 147.

⁸⁷ Kalauz, id. kiadás, III. 164.

⁸⁸ Oktató intézés, 1.

⁸⁹ Káldinál: „az utálatos és haszontalan ember, ki mint a vizet issza a hamisságot.” (Jób, 15.16) E végletesen szabad fordítói példára Bitskey István is felhívta a figyelmet. i. m. 153.

⁹⁰ Szent Jeromos, ill. Kempis középkori magyarországi recepciójával dolgozatom nem foglalkozik. L. erről TARNAI Andor id. művét.

PÉTER PÁZMÁNY COMME TRADUCTEUR: PRINCIPES ET PRATIQUE

L'ouvrage de piété bien lu et connu de Thomas a Kempis, *L'Imitation de Jésus-Christ* (Imitatio Christi) fut traduit en Hongrie dès le haut Moyen Age, mais seulement par extraits. La traduction du texte intégral est due à Péter Pázmány, grande figure de l'art du sermon catholique hongrois qui donna sa version au début du XVIIe siècle. (La première édition connue date de 1624.) Dans la préface, Pázmány résume ainsi ses principes de traduction: „J'aspirais à interpréter fidèlement les lettres latines et à tourner le style de sorte qu'on puisse croire que le texte avait été rédigé premièrement en hongrois.” Cette licence érigée en programme contredit la formule du même Pázmány qui confirma s l'introduction accompagnant la précope précédant ses sermons: les passages bibliques sont traduits mot à mot.

La distinction faite entre les deux principes de traduction remonte à une vieille tradition ecclésiastique qui voulait que les textes sacrés soient traduits avec la plus grande fidélité, pour les autres textes plus de liberté était consentie. Dans la traduction de ces derniers Pázmány suivait Saint-Jérôme qui, dans sa célèbre lettre adressée à Pammachium et à d'autres endroits également avança plus d'un argument en faveur de la licence poétique autorisée dans la traduction.

Outre l'étude détaillée de ces deux principes de traduction, l'article se propose de présenter et d'analyser à travers des exemples pris dans les textes la pratique de Pázmány traducteur:

- 1) à travers la traduction de *L'Imitation de Jésus-Christ*.
- 2) dans la traduction des nombreux passages bibliques et des citations de Saint-Jérôme insérés dans ses sermons.

En traitant tous ces sujets, il est souvent question également de l'influence de Thomas a Kempis dans la Hongrie des XVIIe-XVIIIe siècles.

1. Az *Isteni Színjáték* a maga gazdaságával és összetettségével sok nagy és kisebb költőt megihletett. Komplex műalkotás. Ihletében a vallás, a filozófia, a politika és a szerelem hatása együttesen érezhető. Ennek megfelelően a Dante-ihletésű költeményekben is hol a vallásos-filozófikus, hol a politikus, hol az „örök-nőit” előlegező költőt állították előtérbe. Arany János ódája a nemzet tragikus időszakában keletkezett, s a hazafiúi bánatot megéneklő versekkel egy időben. Erdélyi János Arany *Kisebb költeményeinek* 1856-os kiadását értékelve a legsikerültebb gondolati versnek nevezte az *Őszel*-lel együtt.¹ Ez utóbbi a maga Homérosz–Ossziáni szembeállításával a hazafiúi fájdalom megkapó kiéneklése. A *Dante* ódának már felületes olvasása is arra vall, hogy szinte egyedülállóan — nem sajátosan nemzeti témájú vagy a költő saját sorsára közvetlenül vonatkozó vers, hanem egyetemes problémákat vet fel. Nem politikai költemény, mint a Dante-versek jelentős része, nem az Itália egységét megóhajtó Dante képe rajzolódik ki belőle, nem is a száműzötté, hanem a mű alapvető kettősségé: a költő korát tükröző realiztikus hitelessége és a keresztény felfogáson (de antik emlékeken is) alapuló túlvilág képéé, azé a hatásé, melyet kelt az olvasóban Dante túlvilági vándorlása, és az ennek folyamán ábrázolt életsorsok és tragédiák, a pokoli szenvedések ijesztő képei, a szenvedésekben is reménykedő tisztulók alakjai, a Földi Paradicsom és a Menny sugárzó fényei. Ennek a kettősségnek a meglátása és az *Isteni Színjátékkal* kapcsolatosan a síron túli élet lehetőségei, ezek azok a tényezők, melyeket kihallani Arany János töprengő, és zárlatában egy akarati választással végződő költeményéből. A valóság képeinek a műben megnyilatkozó realizmusa és az irracionális sejtés kettőssége viaskodik az ódában.

2. A *Dante* óda ilyen módon kapcsolatos azzal a kérdéssel, hogy miként jelenik meg a halál és a vallás problematikája Arany költészetében. A halál örök költői téma, sokszor kapcsolódik az álom-motívummal. Nehéz is néha megkülönböztetni, mi az álom vagy az örök-álom pontos tartalma. A megsemmisülés vágyáé vagy félelmé-é, vagy az öröklét reményé-e vagy félelmé-e. A halál-álom nagy hamleti dielemmája ez.

Arany fordításában: „Meghalni — elszunynadni — és alunni! Talán álmodni is: — ez a bökkenő, Mert hogy mi álmok jönnek a halálban Ha majd leráztuk mind e földi bajt, Ezt visszadöbbsent . . .”² Csokonainál egyértelműen, a D’Holbach-i materializmus hatása alatt is — az álom a megsemmisülés. Berzsenyi alternatívát állít fel az *Életfilozófia* c. versében: „Légyen álom, légyen bíró, Bátran megyek elébe . . . Mert ha bíró, nem furdal vád, Mert ha álom, nyugalmat ad.” Arany ötvenes években írt verseiben is fel-feltűnik a kérdés. A *Reményem* (1850) utolsó szakaszában: „El, el a bizonytalanba! Rengj hajóm, szabad hullámon. És ne tudjam, így rohanva, Meddig halál, meddig álom!” A *Dantével* egyazon évben írt, de annál későbbi *Visszatekintés* utolsó soraiban: „Szerelemnek, szeretetnek Holdvilága te vagy az. Elkisérsz-e? oh, kisérj el — Nincs az messze — síromig; S fátyolozd be derűs éjjel Aki majd ott álmodik!”

¹ ERDÉLYI JÁNOS, *Arany János Kisebb Költeményei*. Pesti Napló, 1856. aug. 26. — szept. 3. In *Erdélyi János Válogatott Művei*. Bp. 1986. 461. 1.

² *Arany János Összes Művei*. Kritikai kiadás — a továbbiakban KrK. VII.k. Bp. 1961. 149.

Ez utóbbi vers elemzésében vetette fel Szörényi László Arany János valláshoz való viszonyának kérdését.³ Alapos érvelését — mely részben Podmaniczky Vargha Ilonáét is figyelembe veszi⁴ —, nagyon meggondolkoztatónak tartom, de részben módosítanám is.

Arany sokat idézett önéletrajzi levelében 1855. június 7-én írja Gyulai Pálnak:⁵ „... én valék öreg szüleim egyetlen reménye, vigasza, szerettek is az öregség minden vonzalmával, mindig körükben tartottak, és rendkívül vallásosak lévén, e hajlam rám is korán elragadt: az ének és a szentírás vonzóbb helyei lettek első tápja gyöngé lelkemnek, s a kis bogárhátú viskó szentegyház vala, hol fülem soha egy trágár szót nem hallott... A zsolttárok, a biblia vonzóbb történeteit — emlékezetem meghaladó idő előtt, hallásból már elsajátítottam...” Szalontai iskolázása alatt a ponyvairodalom alkotásain felül „A bibliának nem maradt része olvasatlan kétszer, háromszor is...” De a debreceni évekről írva — e levélben — inkább irodalmi olvasmányairól ír, vallási könyvet nem említ. Irodalmi, művészkedési hajlam vitte a színészkalandra is, utána Rozvány Erzsébetnek és Tisza Domokosnak is az ókori és újabb klasszikusokat tanította, vallási érdeklődésének kevés a nyoma. A reformkorban megismerkedik Lamennais *Egy hívő szavai* című könyvével, le is fordított belőle részleteket fiának tanúsága szerint. Mindenesetre érdekes, hogy a kor szociális problémáit egy hívő írásából is megismerte. De úgy tűnik: a negyvenes években vallásos hajlama elapadt, erre vall az 1850-ben írt *Bolond Istók* első énekének 33. stancája, mely a Világos utáni bujdosására utal:

Így, mikor én mindentől elhagyottan
(Tavaly nyáron esett, nem költemény)
Kergetve önnön lelkemtől futottam,
És láthatáromon nem volt remény —
S kétségbeesés örvényeig jutottam
Kezem égre emelni nem merém:
Egy — asztagomba feddőleg hajított —
Villám-űszök imádkozni tanított.

Csillag alatt oda is írta: „1849 augusztus végén.” Ekkor Arany tulajdonképpen már az erdei bujdosásaiból hazatért, s állástalanul, családjával nyomorultan élt és lakott, mikor utolsó élet-reményét, asztagját a villám-űszök felgyújtotta.⁶ Így a nemzeti bukás és saját bizonytalan élet-helyzete ébresztette volna fel benne újra a vallási reménykedést, de elég halványan, hiszen gyötrelmes helyzetében az 1849. december 25-én írt *Karácsony éjtszakájában* így ír a betlehemi csillagra is gondolva, de természetesen a saját helyzetére vonatkozólag:

Csillag-é vajon, mely, mint vezérszövétnek,
Üdvözítőt hirdet az emberiségnek?
Vagy csak földi hitvány pára, mely fellángol
S éji táncaikhoz rémeknek világol?
Akár csillag legyen, biztos éji lámpa,
Akár bujdosó láng — én megyek utána!

³ *Az el nem ért bizonyosság.* Elemzések Arany lírájának első szakaszából. Szerk.: NÉMETH G. Béla. Bp. 1972. SZÖRÉNYI László, *A humoros elégia*, 212–228.

⁴ PODMANICZKY VARGHA Ilona, *Arany János és az Evangélium*. Kálvin könyvtár 4. sz. Bp. 1934.

⁵ *Arany János Levelezése*. KrK XVI. 555.

⁶ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*. I. kötet. Bp. 1929. 250–251.

Mért féljek követni, ha lidérc is? hiszen
Akkor is jó helyre — temetőbe viszen.

Ezt a kétségekkel telt vallomást újabb fájdalmas „lírai sóhajok” követik: a *Nénap* gondolatok, az *Évek, ti még jövendő évek*, a *Letésem a lantot*. S már készül a hasonló szellemű *Furkó Tamás* és a *Koldus-ének* a nemzeti bukást magától a nemzettől számonkérő tragikusan humoros *Nagyidai cigányok*. A nemzeti bukásért a nemzet vezetőit vádoló írásoktól eltér a saját szerepére vonatkozó vallomás, mely az *Évek, ti még jövendő évek* utolsó versszakában olvasható:

Szűnj meg, panasz; ne háborogj szív!
Bűnöd csak egy volt: az erény,
Ha veszteség ennek jutalma,
Jajgassak-é, hogy megnyerém?

Az „erény” a köz és magánélet tisztaságát magában foglaló, Petőfivel együtt vallott „virtus” az, amelynek tudata ezt a reménytelen tartalmú és kihangzású verset egy pillanatra felemeli. Az „erénynek” Arany költeményében való emlegetése két fontos dologra hívja fel a figyelmet. Először, hogy a nemzeti hibákat (s majd a polgárosodás hibáit is) oly keményen ostromozó Arany nem érzett lelkiismeretfurdalást. Másrészt arra is előre mutat, hogy majd a *Fiamnak* nemcsak önálló hazát kíván, hanem olyat, melyben „az erény diadala” érvényesül.

3. A *Fiamnak* az 1850-es év első felében keletkezhetett, mert ez év április 11-én meg is jelent a *Hölgyfutárban*. Mindenesetre a fent említett versek utánra tehető, mert ezeket a költő 1850 februárjára és márciusára datálta (Krk I. 432–434). A szituáció arra az időre vall, amikor már hosszabbak a napok: a hatéves Arany Laci „soká” van ébren, mikor még „kívül leskelődik a sötét”, koratavasra. Régen vallásos költeménynek tekintették, Voinovich óvatosan fogalmaz: „itt nem annyira a vallásos megnyugvás, mint inkább sóvárgása érzik.”⁷ Podmaniczkyne Varga Ilona szerint: „S bizony a *Fiamnak*-ban is csupán annak a kornak a hite nyilatkozik meg, mely legjobb esetben is csak kvietumot látott a hitben.”⁸ Szőrényi László is hasonlóképpen ítéli meg a verset.⁹ A *Fiamnak* mindenesetre bizakodóbb lelkiállapotot tükröz, mint az azt kevéssel megelőző *Évek, ti még jövendő évek*, melyben ily sorokat olvashatunk: „Ott egy szakadt fonál: ez a hit; Egy csonka horgony: a remény...”

A *Fiamnak* célzata a refrénben adott, mely hét szakaszon át ismétlődik: a gyermeket imádkozásra, tehát vallásos cselekedetre hívja fel. A belső tartalom viszont az, amit a költő voltaképpen magáról mond el, önmagához intéz az apai tanács formájában.¹⁰ Az esti helyzet megjelölése után a legelső mozzanat a költő szegénységére való hivatkozás:

Látod én szegény költő vagyok:
Örökül hát nem sokat hagyok;...

A szegénység ok a vallás vigaszának keresésére is:

Mert szegénynek drága kincs a hit,

⁷ Krk I. 434.

⁸ *Id. m.* 36

⁹ *Id. m.* 213.

¹⁰ BARÁNSZKY JÓB László szerint: „A *Fiamnak* is összetett szerkesztéssel való közlés: az össze-fogó refrén különös, a megenyhülés megrendítő humorába játszó fájdalmas ironiája, az egyes versszakok különös rezignált ellentétéként. Magasrendű összetettség, érzelmi hangulatban, tartalmi ellentétben, szerkesztésmódban egyaránt.” *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*. Bp. 1957. Itfűz. 12. sz. 84. 1.

Túrni és remélni megtanít;
S néki, míg a sír rá nem lehell,
Mindig túrni és remélni kell!

Az ötödik versszakban ismét szó van a „nyomorról, Melyet a becsület válla hord;...”

1950 koratavaszra. Arany már 1849–1850 telén valamelyes kenyérkeresethez jut. Jegyzői állását elvesztette, de régi jóakarója, Kenyeres szolgabírótságot vállal, és felhívja Aranyt, hogy írnokeként segítsen munkájában csekély jövedelemért, sok munkával. Így is majdnem baja gyúlik meg a megyefőnökkel.¹¹ A lassan meginduló irodalmi életben mindazonáltal már Arany részt vesz, versei sorra jelennek meg a Nagy Ignác szerkesztette Hölgyfutárban, sokszor honorárium nélkül, mert a szerkesztő is tele van anyagi gondokkal. Egyelőre szűkös bérelt lakásban él családjával egy mogorva háztulajdonosnál. Csak nyáron tudnak venni egy kis házat Szalontán. Aranyra rázúdult a szegény családos értelmiségi élet minden terhe. Szegény: a szó legszorosabb értelmében. Pedig tudja: „bűne” csak az „erény” volt. És országszerte a Toldi óta elismert költő. Ezért mondja: fiának legalább „mocsoktalan nevet” s a „tömegnél hitvány érdemet” hagyhat. Költői érdemét „hitvány”-nak nevezi, talán, mert nem méltányolják eléggé, hagyják nyomorogni. De lehet, hogy azért is, mert érzi elmúlt az az idő, melyről Petőfivel azt álmodták: „Hittük: ha illet a babér, Lesz aki osszon...” A szabadság bukása miatt is, de megérezte: időszerűtlenné vált a költő romantikus vátesz-hite. Számára — mint Németh G. Béla megállapította¹² — megmaradt a nemzeti költő hivatásának „mandátuma”, de ez korántsem volt azonos a romantika „próféta-költő” felfogásával. A *Dantéban* is majd ilyen sorokat olvashatunk: „Az ember, a költő (mily bitang ez a név) Hitvány koszorúját reszketvén elejti...” Igaz, ott már a felfogható és a felfoghatatlan Mindenség szemléletében. De később, az *Őszikékben* is érezhető a költői szerep másféle értelmezése, mint a romantikában. A *Honnan és hová* mottóját, a horatiusi „Exegi monumentumot” áthúzta. A *Vásárban* című versben pedig így vall:

Így — vézna, ügyetlen testi dologra —
A dtam fejem a bölcs tudományokra,
Barázda helyébe' szántván sorokat,
— Nem kérkedem ezzel, mert azt se' sokat.

A *Fiamnak*-ban valahogy együtt szerepel az erkölcsi öntudat és a költői alázat eszméje.

Az a kitétel, hogy „idegennek szolgálsz eszközöl Ki tán szeret, de mostohan” szintén Arany személyes kiszolgáltatottságára utal, a jóakaratra való szorultságára, és a létbiztonság hiányára. Az írnoeki, majd nevelősködési állapot nála egészen 1851 őszéig tartott, amikor elfoglalhatta nagykörösi tanári állását.

Az öntudatosság sugalmazza a keserű kifakadást a „nyomorról, Melyet a becsület válla hord; Megtiporva az erényt, az észt...” , miből az következhet, hogy a „vétek irigységre kész.” Az „irigység” — ha mégoly indokolt is — „vétek” lenne. „S a butának sorsa földi éden:...” folytatódik a kifakadás, de lecsillapítja ezt is azzal, hogy „Álljon a vallás a mérlegen.” Nem a lázadás a következtetés, hanem az etikus és vallási megnyugvás, melyet a megismétlődő refrén is aláhúz.

¹¹ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*. II. Bp. 1931. 7–10.

¹² NÉMETH G. Béla, *Arany János*. In *Türelmellen és késekedő fél század*. „Mandátumosságáról” 67., 71., 86. SALAMON Ferenc Arany költeményeiről 1856-ban írt tanulmányában megállapítja: a „költő-próféta” szerep már nera időszerű. *Arany János és a népiesség*. In *Tanulmányok* I. 1889. 18.

És most az a két sor, amelybe Arany a „kiemelt” szót helyezte el. Nála pedig a kiemeléseknek reveláló értékük van:

Oh, ha bennem is, mint egykor, *épen*
Élne a hit, vígaszul nekem!...

Ez az a sor, melyben — Voinovich megfogalmazása szerint — a hit „sóvárgását” lehet érezni. Pontosabban a megnyugvást hozó, kétségektől nem gyötört hit megóhajtását. Hiszen a kiemelés azt szolgálja, hogy *él* ugyan még benne a hit, de már nem *épen*, mint egykor. Ezt vallja a vers: az *ép* hit hiányát, éppúgy mint az *ép* hit megóhajtását is. Még pedig „vígaszul”. Tehát számára a hit főként vígaszt jelent, ami egyrészt ritka vallomás a múlt századbeli világias költészetünkben, másrészt kevés azok számében, akik számára a hit életprogram. „Balsam” az „elrejtett néma könnyeken”, ami szintén inkább a költő lelkiállapotát festi, mint a hatéves gyermekét, akihez szól. Ilyennek látszik a túlvilágba vetett hit is az utolsó előtti versszakban:

És ha felnővén, tapasztalod,
Hogy apáid földje nem honod
S a bölcsőd s koporsód közti úr
Századoknak szolgált mezsgyél:
Lelj vígasztalást a szent igében;
„Bujdosunk e földi téreken.”

A bibliai idézet, mint már azt a kritikai kiadás is megemlíti, utalás a Zsidókhoz írt levél XI. részének 13. és 16. versére. A Károlyi-féle fordításban (1805-ös kiadás) ez így hangzik: „Hit által haltnak meg mind ezek, kik az ígéretek el nem vették vala, hanem távol nézik vala azokat, minekutána hittének volna, és ragaszkodtanak volna azokhoz, és vallást tettek vala arról, hogy ők bujdosók és jövevények volnának azon a földön.” A 16. vers pedig: „... jobb hazát kívánnak, tudni illik *mennyeit*...” Ilyen értelemben idézi ezt a részt az a református hittankönyv, melyből Arany fiatalágában tanultak. Benedek Mihály „A keresztyén vallás fő ágazatainak bővebb előadása...”¹³ (1817) a 120. lapon: „... az özönvíz után élt Patrarkákról nyilván tanítja, hogy e' földön bujdosóknak tartván magokat: *Hazát kívántak, Mennyei hazát.*”

Szörényi László így értelmezi Arany versének ezt a részletét: „a chriaszerűen felépített vers végére tett bibliai jelige a kontextusban teljesen új értelmet nyer, deformálódott... Két transzcendenciát szembesít: a Hazát és a Mennyet. Földi és égi hazát. Az utóbbit nem hagyja önértéknek, csupán vígasznak az elvesztett itteniért.”¹⁴ Keresztury Dezső pedig így fogalmaz: „a már nem *ép* vallásos hit helyére vagy erősödő társként a »szegény költő« értékrendjében a »jobb haza« s az »erény diadala« lépett.”¹⁵ Magam részéről a már nem *ép*, de *meglevő* hit állapotában „társként” lépne az értékrendben a földi haza az égi hazához, „mellé”, ez utóbbi természetesen „vígasz” jellegű. A hit-vígasz motívum az *Őszikék*ben is előfordul a *Tamburás öreg úr* egyik szakaszában:

Olykor egy-egy ének nyújt neki vígaszt:
A hitujítás kora szülte még azt:

¹³ BENEDEK Mihály, *A keresztyén vallás fő ágazatainak bővebb előadása a' helvetziai vallástételt követők értelme szerint*. Készítődött az alsó oskolák számára mint a' keresztyén vallás előadására való Útmutatásnak második darabja. Negyedik kiadás. Debrecenben. Nyattata Tóth Ferenc 1817. (Szörényi szól róla.)

¹⁴ i. h. 213.

¹⁵ KERESZTURY Dezső, „*Csak hangköre más*”. Arany János 1857–1882. Bp. 1987. 247.

Benne a tört szív, bünt-vallva, leverve,
Vagy erős hittel Istenhez emelve.

A *Fiamnak*-ban valóban a hit inkább csak vigasz jellegű. De aki a hit felé nyújtja kezét vigaszt keresve, az már elindult a hit felé. Ez a folyamat érezhető a *Dante* hitre hívó zárlatában, még inkább az öregkori *Tamburás öreg úr*-ban, ahol már „bűn-vallás”, „erős hit” kifejezések szerepelnek a vigasz értelmezésében, valamint a *Honnan és hová* keresztyéni „reményében” (a hellén „hitről” majd alább szólok).

De a *Fiamnak* utolsó előtti versszaka egy történetfilozófiai felismerést is rejt magában: „S a bölcsöd s koporsód közti úr Századoknak szolgált mezsgyeül:...” Tömören fogalmazza ez meg azt a tényt, hogy az új korban felgyorsultak a változások, értékek tűntek el, új értékek születtek vagy módosultak, és egy gyorsan változó világban kell az egyének eligazodni, léte értelmét újra és újra megfogalmazni. Ezt Aranyinak saját bőrén kellett megtapasztalni. E vonatkozásban a bibliai ige is más értelmet nyer: az örök haza az állandóságot is jelenti.

Az utolsó versszak ismét a földi haza felé tekint:

Oh remélj, remélj egy jobb hazát!
S benne az erény diadalát:
Mert különben sorsod és e föld
Isten ellen zúgolódní költ. —

A vers kihangzása kétségtelen a földi haza sorsa javulásának megóhajtásával zárul. Csak halványan van benne vallási motívum: ne vezessen Isten elleni zúgolódásra a hazafiúi remények meghiúsulása. Ezt nyilvánvalóan fiát féltően el szeretné kerülni. Azonban Arany itt nem csak „jobb hazát” kíván, ami az önkényuralomtól való megszabadulást jelentheti, hanem benne „az erény diadalát” is. Határozottan etikus hazafiságot akar. Az ugyancsak 1850-ben írt *Gondolatok a béke kongresszus felől* mutatja, hogy a „polgárodás” veszélyeitől is félti az országot. A későbbi *Rendületlenül* pedig az érdek-diktálta és a hangoskodó szólamos magyarkodást itéli el.

Arany nincs egyedül abban, hogy az égi hazáról szólva a földiről sem fordítja el tekintetét. Danténél a *Purgatoriumban* a menny felé tisztuló Sordello mondja ki a költő nagy álmát az egységes Itáliáról (VI. ének), de még a Paradicsomból is visszapillant a költő a szenvedő Európára, Norvégiától Ciprusig a Sas szavaiban (XIX. ének 115–148.). De magyar fordítója, Babits Mihály a teljesen vallási témájú és ihletésű *Eucharistia* című költeményét is a jobb magyar sors megóhajtásával rekeszti be:

Oldozd meg a bilincseket
amikkel törzs és vér leköt,
hogy szellem és ne hús tegyen
magyarrá, s nőjünk ég felé,
testvér-népek közt, mint a fák,
kiket mennyből táplál a Nap.

A *Fiamnak* című vers tehát többféle ihletből fakadt. Az apai gyengéd szeretetből, a költő méltatlanul szegényes állapotát átérző keserűségből, az „egykor ép” vallásos hitnek megóhajtásából és a „jobb haza” és „az erény diadala” utáni sóvárgásból. A refrénben foglalt imádkozásra való buzdítás egységbe foglalja mindezeket az érzéseket: a vallási vigasz és a jobb földi haza reményét.

4. A halálnak és a vallásnak, az „istenfélelemnek” az összekapcsolása Aranyinak *A hajótörött* című verse. Ezt Voinovich szintén 1850-re datálta, bár nincs évszám a kéziratban (KrK I. 436). Ebben a becsületes munkával szerzett vagyonát elvesztett, kietlen partra vetett hajótörött képével fejezi ki keserű élethangulatát a költő. A refrén

többféle indokkal arra bíztat: „Féljétek Istent, emberek!” A vallomás a lelkiismeretfurdalás nélküli igaz életre vonatkozik ismét: „Hogy számadását megtevé, Hiányos számra nem talált, S ezen hitben nem rettegé Ama nagy zérust, a halált.” A „nagy zérus” látszólag a halált követő megsemmisülésre vonatkoznak, de csak látszólag. Mert ha így volna, mért lenne az „istenfélelemmel” indokolva az étellel tett erkölcsi számadás, és ennek megnyugtató volta mért lenne oka annak, hogy nem kell félnie a haláltól? A megismétlődő refrén — a keserű zárás ellenére — a halál utáni megítélésre utal impliciten. Ekképp ez a vers átvezet a *Dante* óda megértéséhez.

Ámde mielőtt rátérnénk a *Dante* elemzésére, még szólanunk kell négy versről, melyek azt időben megelőzik: a *Domokos napra* írottól, a két *Ráchel*-versől, valamint a *Gyermek és szivárványról*, melyet Szauder József¹⁶ és Kardos Tibor¹⁷ szoros összefüggésbe hozott a *Dantével*. A *Ráchel*-verseket behatóan elemezte Vajda András *Az el nem ért bizonyosság* című tanulmánykötetben.¹⁸ A *Ráchel-siralmának* utolsó sorai világosan bibliai utalásúak:

Kiről annyi jósnak zenge ihlett szája,
Megszületett, érzem, Júdának királya
Kicsiny Bethlehemben!

Zsarnoki féltésed vérengzése volt ez:
De tudd meg, de tudd meg, vérszopó Heródesz,
Hogy ő nincs elveszve!
Napjaid számítvák, megifjult az idő,
És, kitől rettegsz, nem féli fegyvered ő,
Az *Ige*! az *eszme*!

Készeres bibliai vonatkozás — a Máté evangéliumában a bethlehemi gyermekek megölésére és a János evangéliumának kezdetére vonatkozó (az *Ige*) — ellenére sincs voltaképpen vallási tartalma a *Ráchel*-versnek, a vallási mozzanat csak jelkép, a vers a nemzeti felszabadulás reményét éneкли meg.

A *Gyermek és szivárvány* 1851 júliusában keletkezett (KrK 451.), talán éppen Geszten, ahol akkor Arany János Tisza Domokos nevelőjeként tartózkodott. A *Domokos napra* közvetlenül datálható: 1851. augusztus 4. Nemcsak az időpont miatt, de a tartalom okán is — Voinovich véleményét osztva¹⁹ — összefüggést érzek e két vers között. A *Gyermek és szivárványt* Szauder és Kardos a vallási életből vett képei miatt a *Dante* közvetlen előzményének tekintette.²⁰ A gyermek látva, hogy a szivárvány ott tündöklök az égen, azt gondolja: talán híd ez a föld és a menny között, s ezen járnak fel és le az angyalok. Ő is szeretne rajta felmenni és meglátni az Ég szépségeit. Fut is utána, töri magát, hol virágos, hol tövises úton, majd sűrű erdön és köves hegyen, de csak nem jut el a szivárványhoz, amely még hozzá szerte is foszlik. A kimerült fiút egy agg remete megszanja, és elmagyarázza neki, hogy az csak természeti jelenség. A fiút a csalódás lelkileg összetöri; és ha utána újra látja a szivárványt, csak sírni tud. „Hogy üres kép, játszi sugár, Mit olyankor szeme lát, Nem híd, amely összekötné Földdel a menny kapuját.”

¹⁶ SZAUDER József, *Dante a XIX. század magyar irodalmában*. In *Dante a középkor és a renaissance között*. Bp. 1966. 523.

¹⁷ KARDOS Tibor, *Arany Dante-ódája keletkezéséhez*. FK 1968. 63–64.

¹⁸ Id. tanulmánykötet. 163–199.

¹⁹ *Arany János Kisebb Költeményei*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta VOINOVICH Géza, Bp. Év nélkül. 105–106.

²⁰ L. a 16. és 17. sz. jegyzetet.

Erdélyi János Arany *Kisebb költeményeinek* 1856-ban megjelent kötetét bírálva azok közé a versek közé sorolja, melyekről azt állapítja meg: „... nem tudom belátni, hogy lett verssé a *rab gólya*, a *méh románca*, *Házi uraság*, *A gyermek és szívárvány*...”²¹ Arany Erdélyinek 1856. szeptember 4-én írt levelében szükségesnek tartja megmagyarázni a költemény értelmét: „A Gyermek és szívárvány szinte allegoria (ti. mint A rab gólya H.K.) tehát nem lírai darab: azon eszmét akarná kifejezni, hogy vannak az ifjú kebelnek vágyai — fellegvárak — csalképek, melyektől oly nehezen válik meg, a való kiábrándítja.”²² Magára vonatkoztatva jól rimel erre a magyarázatra az 1877 augusztusában írt, fiatal éveire visszaemlékező verse: a *Vándorcipó*, melyben elmondja, hogy a debreceni kollégiumot — melynek elvégzése „jövendőt, biztos állást” biztosított volna számára —, otthagya „Légvárak-, ábránd-, s délibábért...” utalva ezzel a színész-kalandjára. Ez a visszaemlékezés is megerősíti, hogy Arany valóban saját intencióját fejtette ki *A gyermek és szívárványról* Erdélyihez írt levelében, s a vers nem a vallásos hit allegóriája, a szívárvány nem a vallásos hit jelképe, mely a költő lelkében összeomlott. A korabeli erősen racionális, a tudomány eredményeit is számbavevő vallásos iratok egyáltalán nem tápláltak olyanféle hiedelmet, mintha a mennyek országa az égben, a csillagokban lenne. A *Dante* ódában sem az olasz költő középkori kozmogóniája ragadta meg Aranyt. Mint látni fogjuk az „ég”, mely az őstengernek képét idéző víz felett tükröződik, éppen a valóság képe, a „mély” jelenti az ódában a sejtelmes túlvilágot. Abban is igaza lehet Voinovichnak, hogy a rajongó fiú nemcsak a fiatal Aranyt, hanem az ábrándos, verseket korán író, koraérett Tisza Domokost, a költő tanítványát is jelenti.

A *Domokos napra* írt költeményről Voinovich találóan jegyzi meg: „Bár alkalmi vers, inkább parainesis.”²³ Valóban az, sok vonásban emlékeztet is Kölcsey művére: a szülők iránti szeretetre, Isten iránti hálára, „nemes önbizalomra, de nem önhittsége”, a haza tevékeny és önzetlen szeretetére, a költészet okos művelésére és pártolására inti Tisza Domokost. Híres sora a humanitás eszményét emeli ki: „Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben *Ember* lenni mindég, minden körülményben” összecseng azzal, amit egy évvel korábban a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* című versének utolsó részében írt: „Az ember tiszte, hogy legyen Békében, harcban ember”, Ennek a humanitásnak kelléke az Isten iránti hála, sőt alázat a *Domokos napra* írt vers szerint:

Áldjad a jó Istent, ki megáldja téged,
 Adván őreidül szerető születed,
 Adván eszközöket, elhárítani pályád'
 — Annyi más futónak nehéz — akadályát.
 Áldjad Istent, hanem óvakodj' a mivel
 Ő álda meg, *saját* érdemül róni fel.

Elképzelhető, hogy ezeket írva, Arany saját nehéz életindulására is gondolt. Podmaniczkyne Vargha Ilona e verset az elvont humanizmus termékének tartja és hibáztatja keresztényi szempontból.²⁴ Igaza van annyiban, hogy itt a vallás csak az emberség részeként, egyik vonásaként jelenik meg, és eléggé távol van az evangéliumokban, valamint Pál apostol leveleiben hangoztatott újjászületéstől, és amelyről Benedek Mihály idézett tankönyve is részletesen szól. De így, töredékesen is vallomás Arany János halvány bár, de meglévő vallásos érzületéről, főként abból a szempontból, hogy ő, mint láttuk, lényegében hitt életútjának etikailag igaz voltában, ezt itt

²¹ ERDÉLYI János, *Arany János Kisebb Költeményei*. Id. kiadás. 519.

²² Arany levele Erdélyinek, Nagy-Kőrös, 1856. szeptember 4. Arany János levelezése. Kr. XVI. 756.

²³ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*. II. k. 69.

²⁴ PODMANICZKYNE VARGHA Ilona, *id. m.* 43.

indirekte nem a saját érdemének tudta be, hanem mint az 1852 elején írt *Itthon* érezteti: az isteni gondviselésnek. Az igaz, hogy az etikai értelmű megváltás igénye nem szólal meg írásában, erről majd később lesz szó. Más kérdés az, hogy életútját kicsinyes körülményei miatt nagyon is töredékesnek olykor elhibázottnak is érezte. Később, nagykőrösi tanársága idején is. Jellemző az afrikai kúrából hazatérő Tisza Domokoshoz 1855 júniusában írt levele: „En sokszor vágytam, ha csak annyi tengert is látni, mint a Korhány egyik mocsára vagy a geszti tó a kertben ... Hiába!”²⁵ A költeményeiből kihangzó benső elégedetlenség nem valami etikai lélettévesztés — színészkalandját inkább ifjúkori tévedésnek, mint morális botlásnak érezte — érzéséből fakadt, hanem inkább egyrészt a távlatosabb élet jogos vágyából, másrészt — erre Németh G. Béla mutatott rá — abból a meggyőződésből, hogy ő, mint nemzeti epikus költő „mandátumot” kapott és ennek, részben körülményei miatt, nem tud megfelelni.²⁶

Az 1851-es év ősze változást hozott Arany életében, végre biztos kenyérkereset-hoz jutott: tanár lett Nagykőrösön. A javadalmazás szerény volt, eleinte a hatóságok gyanakodva nézték e főgimnáziummá növvő iskolát, a tanároknak a forradalom alatti szereplésükről önéletrajzokban kellett beszámolniuk, Arany is „némi purifikációt” emleget Tisza Domokoshoz írott levelében, feleségét nyugtalanítja az „elélhetés” gondja. Nagykőrösi életéről írott versei is meglehetősen keserű megnyilatkozások. Életírói, Voinovich és Keresztury is inkább a negatívumokat hangsúlyozzák, bár ez utóbbi újabb könyvében némileg módosítja az elsöben elfoglalt álláspontját, azt fejtegetvén, hogy Arany helyzete nem volt annyira *nyomasztó*.²⁷ Heti 17 óra tanítás, a felső osztályokban magyar irodalomból és latinból, beleszámítva még a fárasztó dolgozatjavításokat is, nem volt olyan elfoglaltság, mely túlzott mértékben megnehezítette volna a költői alkotást. A tanári kar csupa kiemelkedő tudású emberből állott, hat közülük később akadémikus lett. Inkább a városi polgárság magatartása volt elkészerítő. Keresztury-nak valószínűleg igaza van, amikor ezekről az időkről szólva, Arany lelki betegségéről, depressziójáról ír, e korban írt lírai költeményeit elemezve.²⁸ Már a geszti aránylag szép napokra vonatkozólag is megemlíti emlékező nevelőtársa, Kovács János: „korán feküdt, későn kelt, aludni nem tudott, s ha aludt is, rémes álmok környékeztek.”²⁹ Ilyenféle hangulatról ír később 1858. április 17-i Tompához intézett levelében is. Miután megemlíti benne, hogy keserű álmok kínozzák — bár nem hisz az öregasszonyok álmokat jósoló képességében — hozzáteszi: „... meglehet az is, hogy a megmarkolható, fontolható, rőfölhető világon kívül más is létezik körülöttünk, melynek kárpitja olykor-olykor lebben föl csak, sokkal rövidebb időre és titokszerűbben, hogysen a tudomány a sejtett valót kétely nélküli igazsággá tudná kristályosítani, hogy magazinjába rakhassa, mint valami kósót.”³⁰ Gondolhatnánk arra, hogy e vallomásban esetleg olyasminék a megsejtése érezhető, amit a huszadik századi lélektan tudatlattinak nevez, de valószínűbbnek tartom Szegedy-Maszák Mihály értelmezését, mely szerint: „valamely transzcendencia kísérti” Aranyt.³¹ Ha ehhez hozzátesszük az 1877-i *Honnan és hová* vallomását: „Hogy nem addig tart az élet Míg alatt a testbe' jársz: Hanem egykor újra éled... Lesz dicsőebb folytatása: Én ezt meg nem tagadom.” Ezek

²⁵ Idézi KERESZTURY Dezső, „S mi vagyok én...” Arany János 1817-1856. Bp. 1967. 269. és VOINOVICH, i. m. II. k. 66.

²⁶ L. a 12. sz. jegyzetet.

²⁷ KERESZTURY Dezső, „S mi vagyok én...” Arany János 1817-1856. 256-268.; „Csak hangköre más”. Arany János 1857-1882. Bp. 1987. 41-51.

²⁸ KERESZTURY „Csak hangköre más”. 70-71.

²⁹ Idézi KERESZTURY, „S mi vagyok én...” 255.

³⁰ Arany János Hátrahagyott Iratai és Levelézése. II. k. 434.

³¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Az átlénygített dal. In Az el nem ért bizonyosság tanulmánykötet. 304.

szerint Arany hitt egy tapasztalaton túli világ, „túlvilág” létezésében és a lélek halhatatlanságában, ha időnként a kétely fel is merült benne. Ezzel eljutunk az 1852. év első felében írt *Dante* óda közelébe.

De ezt a költeményt — a kritikai kiadás időrendje szerint — megelőzi az *Enyhülés*, melyben a költő új — nagykorosi — helyzetének ez elmúltakhoz képest viszonylagos nyugalma szólal meg, ha nem is teljesen egyértelműen: „Most fölöttem és alattam Ég és tenger síma: Zöld ligetnek lombja bókol Felém, mintegy híva.” — Az „ég és a tenger” kép majd visszajön — változott értelemben — a *Dantéban*. A *világ* keserű képsora következik utána, egyetemesen pesszimizisztikus életérzést fejezve ki, éppúgy mint az előző versek. A *Dante* óda közvetlen megelőzője az *Itthon*. 1852 legelején keletkezhetett, mert februárban már meg is jelent a *Hölgyfutárban* (KrK I. 455.). A külvilág gondjaival szemben családja körében talál — átmeneti megnyugvást —, sőt „kis örömet nagynak érez” s bár hozzátéveszi, hogy „Mi nehéz súly függ e vállon”, az isteni gondviselés hitével zárja a versét:

Gyermek-szívvel, öntudatlan
Nyugszom meg e gondolatban:
Hogy övéit el nem hagyja,
Ki mindnyájunk édesatyja.

„Naív közhely a vers vége” írta róla a kritika.³² Az is lenne talán, ha nem az ötvenes években írott versek kontextusának egészében nézzük, és nagy tudású, a világirodalom legnagyobbjaival társalkodó költő írta volna, mint Arany János. Így inkább a keresztényi értelemben vett „szent egyszerűség” megnyilatkozása, melyre súlyos gondolatokkal való birkózás után jutott el a költő. Mint ilyen nem egyedüli Aranynál. Ilyen vallásos „közhelyeket” Arany máskor is leírt, mégpedig a legnagyobb természetességgel. Így 1853-ban Szász Károlyné sírfeliratának első részében: „Egész teste fájdalom volt, Egész lelke szeretet: Az súlyától földbe hajolt, Ez a mennybe sietett; ...” (A folytatás állítólag Szásztól való.)³³ Az 1855-ben írt *Hatvani*-ban az ördög inkább valami alkímista vagy csillagjós, mint a keresztény vallás félelmetes Sátánja, a vers végére mégis ezt írja Arany: „De a tanár jó, a valódi, Többé nem bír vele Asmódi, S mi a természet zárja, nyitja Isten-dicsőségül tanítja.”

5. A nagykorosi szerény tanári lakás dolgozószobájában Arany a világirodalom legnagyobbjainak a műveit tanulmányozta. A latin, ógörög, német, francia, angol irodalom klasszikusai ott voltak a polcán. Bár már 1838-ban kezdett olaszul tanulni, Dantét először Karl Streckfuss német fordításában ismerte meg. (Megjelent 1840-ben.) Ebből a fordításból idéz néhány sort Tompának 1852. december 1-én írt levelében, és ott olaszul is megemlíti a *Commediának* első sorát: „Nel mezzo del cammin di nostra vita...” Ebből következtethetjük, hogy 1852 elején a német átültetést olvasva az eredeti szöveget is szemmel tarhatta, bár másnyelvű segítség nélkül „könnyen és támasz nélkül” csak 1856-ban olvasta. Mindamellet ez a német támogatással tett tanulmányozása is elég volt ahhoz, hogy az *Isteni Színjátékról*, annak az olvasó lelkére tett hatásáról megírja a világirodalom talán legmegértőbb költeményét.³⁴

Az óda kéziratán a kritikai kiadás szerint csak az évszám olvasható: 1852. De hogy az év első felében keletkezett, az világos az első megjelenés dátumából. A „Budapesti Visszhang az élet és irodalom köréből” című folyóirat 1852. június 5-i száma közölte. Ez év tavaszán Arany már elfordult a Hölgyfutártól, annak egyre alacsonyabb színvonalá miatt s több más versével együtt a Budapesti Visszhangnak adta oda a *Dantét*.³⁵

³² KERESZTURY, „S mi vagyok én...” 276.

³³ KrK VI. 28.

³⁴ KrK I. 456–458

³⁵ VOINOVICH, *Arany János életrajza*. II.k. 152.

Dante *Commediájából* első sorban a *Pokol* és a *Purgatorium* ragadhatták meg egyszerre szinte realista módon emberi sorsokat bemutató és ugyanakkor sejtelmes-homályos jellegükkel, inkább, mint a *Paradicsom* csupa-fény misztikus-filozófikus atmoszférája.

A *Pokol* hatását mutatja egy szatirikus töredéke is, mely szintén az ötvenes évek elejéről való. Tercinákban van írva, mint Dante műve, és a korabeli irodalmi életet gúnyolja, a Parnasszusra tolakodva kapaszkodó tehetségtelen írók zsidvásárát kezdte meg ábrázolni benne. Témájában, hangulatában kevés köze van a *Dante* ódához, csak annyiban, hogy Arany Dante iránti érdeklődésének egyik jele. Mint jeleztük: töredék, csak tizenhárom tercina készült el belőle, s az első ének prózában írt foglalata. Csak a költő halála után jelent meg. (*A kis pokol*).³⁶

Maga a *Dante* óda egésze sajátos alkotás Arany János lírai költészetében. A rá vonatkozó irodalomról előljáróban azt jegyezném meg, hogy Kardos Tibor elemzéséhez állok közelebb,³⁷ de a művet nem tartom politikai tartalmúnak. Szauder József „hitlen-hívó” költeménynek nevezi, részben igaza is van, ámde ez a meghatározás e bonyolult eszmei tartalmú költemény esetében csak bizonyos vonatkozásban alkalmazható.³⁸

Abból indulnék ki, amit Németh G. Béla ír Arany lírájáról, hogy az „lelki szembeállítás, két pólusú mű.” Továbbá „... Egy-egy magatartás-lehetőséggel való vívódás folyamata az ő verse. Keresésfolyamat és nem eredményrögzítés.”³⁹ Ez utóbbit azzal módosítanám, hogy Arany zárásai — gyakran — lényegében egzisztenciális választások, egy sokszor bizonytalan létszemléletnek egy akarati létértelmezéssel való túlhaladásai vagy túlhaladási kísérletei. Ez természetesen lírai műveinek csak egy részére áll. De ilyen zárlatú mű a *Dante*, és e szempontból igaza van Kardos Tibornak, ilyen a *Rendületlenül* és a *Magányban* is. E szempontból is Németh G. Bélát idézném: Arany lírája „az illuziótlan szembenézés és az eszményhez való ragaszkodó keresés következménye,”⁴⁰ a „keresés” helyett inkább a „választás”, „döntés” szót használnám.

Tartalmilag a *Dante* óda abban különbözik a többi Arany-versestől, hogy — úgy mondhatnám — többszörösen „kétpólusú” mű. Az egyik kettősség a jól „visszatükrözhető” „a külső világ” és a „mélység,” az „örvény” között feszül, amelybe „nem hatott be a szem.” A másik kettősség ennek a „mélységnek” a megismerhetőségéből adódik, egyfelől erre nem elég „az értelem mér-ónja”, másfelől létezéséről a „csodás sejtelen” értesít. A dolgot tovább bonyolítja, hogy a „sejtett”, „nemismert világról” Dante műve hiteles képet ad-e vagy pedig a *Commedia* csak „egy földi álom”-nak nagyszerű költői megelevenítése. Végül ez utóbbival kapcsolatos kétségek kimondásával szemben ott áll az egész tematikának egy felhívással való lezárása, mely egyúttal az óda „választásos” zárlatát is képezi.

Ezt az eszmei bonyolultságot Arany egy nagy költői képpel érzékelteti, mely az óda három szakaszán áthúzódik, és többértelműségével, sejtelmességével, ellentétességeivel már szimbólum, ebben Kardos Tibornak adok igazat. A *Dante* óda — egyedül Arany lírai alkotásai között — már nemcsak hogy nem allegorikus, de már metaforikusnak sem mondható: szimboliztikus költemény.

A szimbólum alapja az „acéltiszta tükrű víz”, mely — Kardos helyes észrevétele szerint — valami ős-világtenger képét idézi, a *Genézis* őstengerére emlékeztet. A régi Károlyi-féle fordítás szerint (1805): „A' föld pedig ékesség nélkül való és pusztá. És setétség vala a' mélységnek színén, és az Istennek lelke táplálja vala a' vizeket.” (Mózes I. 1. rész 2.) Kardos megjegyzi, hogy Arany ódájában ez az őstenger annyiban

³⁶ Erről SZAUDER, i. m. 520–521.

³⁷ KARDOS Tibor, i. m. 49–74.

³⁸ SZAUDER József, i. m. 521–525.

³⁹ NÉMETH G. Béla, Arany János. In *Türelmetlen és képlekedő félszázad*. Bp. 1971. 77–78.

⁴⁰ NÉMETH G. Béla, i. m. 78.

közelebb van a Káldi-féle fordításhoz, hogy az utóbbiban: „az Istennek lelke leveg vala a' vizek fölött.” A Károlyi-biblia későbbi kiadásában viszont szintén: „lebeg vala a vizek fölött”-et találunk.

Ez a világot jelentő „víz” azonban csak idézi a bibliai őstengert, Arany ódájában az alap-képe az *Isteni Színjátékban* részben „híven tükröződő”, részben csak sejtethető világnak. „Állottam vizének mélységei felett” ez az első sor, de „áll” itt inkább csak „van”-t jelent hiszen ez a szimbolikus víz már parttalannak tetsző. Jelképességét a következő sorok ellentétei hangsúlyozzák:

Síma volt a fölszín, de sötét, mint árnyék;
Alig mozzantá meg a rózsalevelet,
Mint rengéskor a föld, csak alig hullámlék.

A „fölszín” símasága lehetővé teszi, a később említett „visszatükrözést”, a „sötét mint árnyék” jelzi, hogy áthatolhatatlan és hangulatilag „árnyékos”, nyugtalanítóan sötét, hiszen – mint kiderül, két egymással nem közlekedő világot választ el egymástól. Lényegében csendes, „hiszen alig mozzantá meg a rózsalevelet”, de csendjében valami hatalmas erő rejlik, mert ugyan „alig hullámlék”, mégis ez az „alig hullámlás” olyan energiát jelent, „mint rengéskor a föld.” Kardos találóan emeli ki a „rózsalevél” és a „földrengés” ellentétet: a végtelen erőt és a végtelen nyugalmat idézik ezek a mozzanatok, inkább hangulatot keltő, mint konkrét képek. Ez a „víz” oly hatalmas, hogy a „rózsalevél megrezzése” is olyan erőről tanúskodik, mint amilyen a „földrengés.” Csak érzelmi hatást keltő képek, metaforikusnak sem nevezhetők.

Acéltiszta tükre visszaverte híven
A külső világot – engem is: az embert;
De örvényeibe nem hatott le a szem,
Melyeket csupán ő – talán ő sem – ismert.

Az „acéltiszta” jelző rendkívül kifejező. „Tiszta”, mert híven tükröz, egyáltalán nem „zavaros” ez a víz: a benne „visszaverődő” világ nagyon is jól érzékelhető, logikus. De „tisztasága” az „acélé”-hez mérhető, mert áttörhetetlenül kemény felület, két egymástól különböző világot választ el egymástól, kettő olyan világot, melyet a legerősebb dolog választ ketté: a halál. A „híven” való „visszaverése” „a külső világnak”, így talán elsősorban „az embernek”, jól ábrázolja azt, ami az *Isteni Színjátékban* nagyon is „realisztikus”: emberi alakokat és sorsokat, elsősorban a *Pokolban* és a *Purgatoriumban*. Itt a lelkek saját élettörténetükről számolnak be a Vergilius karján a túlvilágon át vándorló Dantének. A dantei mű tele van olyan történetekkel, melyek nagyon is evilágiak, sokból az utókor írói külön műveket írtak: költeményt, drámát, operát. Így Francesca da Riminiről, Ulissesről, Gianni Schicchiről. De hasonló plaszticitással formálja meg Dante többek közt Farinata, Brunetto Latini, Sordello, Bertran de Born alakját is, és folytathatnánk még a sort. De a mű magát Dantét is bemutatja a maga szubjektivitásával, nagyon is evilági magatartásával, szenvedélyeivel. Beatricét félig még gyermekkori szerelmének emléke „kanonizálja”, Vergilius alakja is túlnő a negyedik ekloga félreértéséből eredő pogány-keresztény próféta szerepéből. Csak Dante politikai szenvedélye – a világcászárság eszméje – érteti meg, hogy miért került Brutus és Cassius Judás mellé a Pokol fenekére. Meg is állapította az utókor, hogy milyen nagy szerepet játszott Dante nagyon is szubjektív megítélése a különböző bűnök és erények túlvilági értékelésében. Arany nagyon jól látja, hogy milyen jelentős a dantei műben ez a „híven”-„realisztikusan” történt tükrözése a firenzei költő saját korának. És a *Commedia* másik vonása: a klasszikus ókor képzelte túlvilág hatása a dantei műre. A *Biblia* csak általában említi meg, hogy a halál után a lelkeket jutalom vagy büntetés éri a földi életben való erkölcsi magatartásuk, főként a szeretet gyakorlása vagy nem

gyakorlása miatt, részletes túlvilág képet nem ad. De annál inkább részletezi az alvilág képét Vergilius. Arany meg is állapítja a *Zrínyi és Tasso* című tanulmányában: „Maga Dante alvilági útján, nemcsak úgy követi Virgil nyomát, mint biztos kalauzét, a »citta dolente« borzalmas ösvényein, hanem úgy is mint költőt; s nem merném állítani, hogy az »Inferno« eszméje megfogamzott volna az Aeneis VI. könyve nélkül.” (KrK X. 335.) Majd később: „... az alvilág démonai közt a pogány hitrege alakjai is szerepelnek, de ez nem csak Tasso hibája, hanem Dantén kezdve az egész középkoré.” (Kr X. 436)

A látható, megfogható világot tükröző „acéliszta” vízszín alatt azonban egy olyan világ is létezik, melynek „örvényeibe nem hatott le a szem”: az életen túli, de ismeretlen túlvilág. Jól felismerve a látható, a visszatükrözött világ jelenlétét az *Isteni Színjátékban*, Arany felteszi a kérdést: jól látott-e valamit Dante e túlvilágból, melyben — a költő minden szubjektivitása s olykor középkorias felfogása ellenére is — valódi vétkekért lakolnak, vagy valódi érdemekért kapnak jutalmat a lelkek? Erre vonatkoznak a „Melyet csupán ő — talán ő sem ismert.” A kérdésben benne van, mintegy előlegezve az utolsó versszak kérdéseit: egyáltalán hiteles-e a Dante nyújtotta kép. Ez az egyszerre állító és tagadó mondat jellemző az egész óda benső vitát tükröző bonyolult jellegére. Mert Arany maga is hiszi, hogy van életen túli világ, melyben a jók jutalmat, a gonoszok büntetést kapnak, de kételkedik benne, hogy ez olyan-e, amilyennek Dante ábrázolja. Bár vannak közös vonások Arany és Dante etikája között — ha a balladákra és az epikai művekre gondolunk —, de a két költő etikai világlátása nem mindenben azonos.

Csodálatos szellem! egy a mérhetetlen
Éggel, amely benne tükrödzik alattam!
Egy csak a föntségben és a terjedetben
És, mivel mindenik oly megfoghatatlan.
Az ember ... a *költő* (mily bitang ez a név!)
Hitvány koszorúját, reszketvén, elejti
És, mintha lábait szentegyházba tenné,
Imádva borul le, mert az Istent sejtí. —

Mindenekelőtt tisztázzuk, hogy a „tükrödző ég” nem ugyanazt jelenti Aranynak, mint Danténak. Már utaltunk rá, hogy Dante középkori kozmogóniáját Arany egyáltalán nem osztotta.⁴¹ Danténél konkrétan a csillagokban, a Napban, és a nagy kristály-öbven s az azon túli Empyriumban vannak az üdvözült lelkek s maga az Istenség is. Arany korában már ez az elképzelés nem élt vallási körökben sem. Benedek Mihály hittani könyve is óvott az ilyen elképzelésektől. A debreceni kollégiumban Aranyt természettudományos világképre oktatták, mint ez a *Bolond Istók* második énekéből is kitűnik (23.):

Oh, hányszor elmereng a tiszta mennybe
Hol a tejút és többi napkörök
Egy-egy láncszem tovább, a végtelenbe
Hol milliárd nap és bolygó görög;
A Sirius-hossz ily távokkal szembe
Már semmi, hát még ez a földi rög! ...

A *Vojtina ars poeticájában* is ilyen sorokat olvashatunk:

Avagy felettünk nem hazud az ég,
Boltta simulva, melynek színe kék?

⁴¹ L. erről részletesebben KERESZTURY, „*S mi vagyok én...*” 279–280.

A támadó nap burka nem hazud?
S fejünk felett, min jár, nem ál az út?

De feltehetnénk a kérdést: jelképileg nem jelenthetné-e a dantei Paradicsomot a „visszatükröző ég”? Ezt az értelmezést megcáfolja a korlátozó sor: „Egy, csak a fön-ségben és a terjedetben.” A „mélységben” már nem, erről a következő versszak szól, és arról vall, hogy ennek a más dimenziójú világnak a hite Aranyban természettudo-mányos világképe ellenére is élt.

Mindenesetre Arany a „csak fön-ségben és terjedetben” is „csodálatos szellem”-nek nevezi Dantét. A való világ „fön-ségét és nagyságát” befogadó Dante megismerése is bámulatra ragadja a költőt, joggal. Kardos Tibor általában a költő váteszi kiváltsá-gának fellelkesülését érzi e sorokban, az emberi szellemét, mely képes magában fog-lalni a világmindenséget. Ennek azonban ellentmondani látszanak a következő sorok: „Az ember... a *költő* (mily bitang ez a név) Hitvány koszorúját, reszketvén elejti...” Itt a „költő” szón Arany nyilván önmagát érti, nem Dantét, mindamellert ez a sor problematikussá teszi azt, hogy általában a költő képes-e befogadni a világmindenség nagyságát és fön-ségét. Már említettük, hogy Aranyban nem volt meg a vátesz-költő, próféta-költő hite, amint ez élt Petőfiben és általában a romantikában. Mindenesetre Dante szellemének „csodálatos” voltát elismerte, olyannyira, hogy az utolsó versszak-ban még ezt a kérdést is felteszi: „Lehet-é e szellem az Istenség része?”, mégis nagysága, a való, megismerhető világot befogadó nagysága is arra indítja a következő sorokban, hogy az Isten előtt boruljon le:

És, mintha lábait szentegyházba tenné,
Imádva borul le, mert az Istent sejtí. —

Hogy a költő egyfelől „csodálatos, egy a mérhetetlen Éggel...” bár „csak a fön-ségben és a terjedetben”, másfelől a „*költő*” név „bitang”, s „koszorúja hitvány” a Kozmosz nagyságát szemlélve, s ez a kettősség arra indítja Aranyt, hogy az Istensé-g előtt boruljon le, ezt az ellentmondást talán úgy lehetne feloldani, hogy az ember megismerő képességének egyfelől határtalansága, másfelől korlátozott volta egyaránt az Istenség imádatára indítja a költőt.

A következő versszakban Arany áttér a „fön-ség és terjedet”-ről a „mélységre”, mely a szimbolikus „víz” felszíne alatt rejlik, s tudjuk, hogy ez a felszín „acéltiszta,” tehát a fenti és a lenti világot kategorikusan elválasztó.

E mélység fölött az értelem mér-ónja
Mint könnyű pehelyszál, fön-nakad, fölleben:
De a lélek érzi, hogy az örvény vonja,
S a gondolat elvész csodás sejtelemben.

Ez már nem a megfogható, hanem a „túlvilágra” vonatkozik, amelynek megismeré-sében a racionális értelem már nem segít, hanem a léleknek egy különleges képessége: a „csodás sejtelem,” amelyik — a költemény szerint — a „vonzásával” hat. Ez már nem a dantei mű reális vagy klasszicisztikus vonására vonatkozik, hanem a mű egé-szének, a túlvilági utazásnak a lélekre tett hatására. A megismerésnek ezt a rejtett formáját még jobban meghatározza a következő két sor:

Nemismert világnak érezi nyomását,
Rettegő örömmek elragadja kéje

...

A „rettegő öröm” antitézisnek Kardos Tibor megtalálta a forrását: Blair Hugo ma-gyarra fordított tizenégy prédikációjában, „Az Örömmek és rettegésnek a vallásban való egyesítésé”-ről szólóban, melyet Arany János is ismert, valamint a II. zoltár 11.

versében: „Szolgáljátok az Urat félelemmel, és örüljetek reszketéssel.”⁴² Egyébként Lamartine a *Költői és vallásos harmóniák* (Harmonies poétiques et religieuses, 1830) *Előhangjában* (Invocation) is így ír: „Reszketek a szeretettől és a félelemtől, amikor szelleme arra méltóztatott engem kiválasztani, hogy megpendítsem a szent hűrt” (ti. az Istent dicsőítő hárfáért), (Je frémis d’amour et de crainte Quand, pour toucher la corde sainte, Son esprit daigna me choisir.). Mint láttuk, a meghatározhatatlannak ilyen ellentétpárokkal való érzékeltetése végigvonul az egész ódán. Az egész dantei világkép nagyszerűségét a „rózsalevél” és a „földrengés”, a költői erőfeszítés sikeres és egyúttal korlátozott voltát a „csodálatos szellem” és a „bitang név” ellentétei érzetetik, itt a túlvilág megsejtését a lélekben érezhető „nyomás” és „a reszkető örömnél kéje” adja vissza. A „kéj” szó természetesen a kor széhasználatában szellemibb élményt jelent, mint ma. Egyébként Arany *Széptani jegyzeteiben* (KrK X. 540.) a „szörnyűt”, „borzalmast”, az esztétikailag „fönséges” körébe tartozónak tekinti.

A harmadik versszak utolsó két sora talán ennek az ellentétes tapasztalatnak is megadja az okát:

A leviathánnak hallja hánykódását
Az Úr lelke terült a víznek föléje.

A Leviathánról Kardos Tibor is megállapítja, hogy az Úr ellenlábas. A *Bibliában* a Jób könyvében szerepel a 3. rész 8. versében, mint tengeri szörny, melyet nem szabad felingerelni (Így a 7. rész 12. versében is). A *Jób könyve* végén (40. 41. rész) a Leviathán már ismert állatot: régebbi fordításokban cethalat, az újabban krokodilt jelent. Később is általában szörnyeteget értettek rajta. Thomas Hobbes *Leviathán* (1651) című művében az abszolutisztikus állam jelképévé teszi. Aranyra valószínűleg a *Biblián* kívül Milton *Elvesztett Paradicsomának* első könyve hatott, ebben Isten ő ellensége a Sátán a pokol tavában „oly behemót tömeg, mint a mesék legendás rémei ... s a tenger-bestia Leviathán, kit Isten legnagyobb művének alkotott, mely az óceánon lebeg” (Leviathan, which God of all his works Created hugest that swim th’Ocean stream. 201–202.). A Leviathán képének az alvilág vizében való hánykódását az is erősíti, hogy Danténél a Pokol közepén is van egy hasonló óriás szörnyeteg a Geryon, amely „áttör hegyeken, falakon, fegyvereken, és az egész világot bűdösíti.” (XVII. ének 1–3.)⁴³ A Dante-kommentár a *Jelenések könyvében* szereplő és az embereket gyöttrő „Mélység Angyalával” is kapcsolatba hozza. Ez arra mutatna, hogy az „acél-tiszta” felszín alatt elsősorban a Pokol rémségei rejtőznének. Ezeket ellensúlyozná „az Úr lelke”, mely „terült a víznek föléje.” Kardos szerint ez az ellentét azt sugalmazza, hogy „az Úr lelke” majd legyőzi a Leviathánt, amit Arany versében politikai jelképnek vesz: a nemzet igazsága győzni fog az önkényuralmon.⁴⁴ Ilyen politikai értelmezésre azonban a költemény egyetlen sora sem utal. Különböző is, Aranynak ez a már szimboliztikusnak mondható verse inkább hangulatképeket villant fel, mint kibontható metaforákat. Ha a „mélység” csak és kimondottan a Leviathán lakhelye lenne, a pokol, akkor miért fogja el a költő lelkét „reszkető örömnél kéje”? Vagy a „reszkető öröm” együttesen vonatkozik a Leviathán lakta mélységre és arra, hogy „Az Úr lelke terült a víznek föléje”? És a „mélység” nem csupán a Leviathán birodalmát jelentené? Ez a valószínű, és akkor a sor azt jelenti, hogy az „Úr lelke” uralkodik a felszín

⁴² KARDOS Tibor, i. m. 73.

⁴³ „Ecco la fiera con la coda aguzza; che passa i monti, e rompe i muri e l’armì; ecco colei che tutto ’l mondo appuzza!” A Geryon-nak az *Inferno*-ban központi helyéről l. GÁLDI László, *A Pokol XVII. énekének stilisztikai méltatása*. In *Dante a középkor és a renaissance között*. Bp. 1966. 295–301.

⁴⁴ KARDOS Tibor, id. helyen 69. Egyetemes vonatkozásban is érti: a nemes humanizmus győzelme a gonosz tendenciákon.

alatti és fölötti, tehát a megismerhető és a megismerhetetlen világ felett is. Úgy érzem, többféle magyarázat is lehetséges: a lényeges az, hogy Arany az *Isteni Színhátékot* olvasva a túlvilág jelenlétét érzi meg. Hogy „az Úr lelke” legyen a Leviathán, ez – úgy érzem – nincs benne a költeményben, legfeljebb annyi, hogy az Úr hatalmasabb, mint a félelmetes hulló. A negyedik versszakból az világlik ki – „Évezred hanyatlík, évezred kel újra” – , hogy Arany világosan tudta, hogy az *Isteni Színháték* cselekvénye 1300 nagyhetéhez kötött. A harmadik szakaszban mindenesetre megvan még az alapszimbólum: a mindenséget jelképező ős „víz” képe, csak a negyedikben tűnik el.

A negyedik versszak két kérdést vet fel, mely Arany kétségeit fejezi ki a dantei világ hitelessége szempontjából, majd az egész *Isteni Színháték* jelentőségét egy intelem formájába öntött zárással foglalja össze.

Az első kérdés:

„Lehet-e e szellem az Istenség része?
Hiszen az Istenség egy és oszthatatlan;”

Ha Dante szelleme valóban „az Istenség része” lenne, akkor nyilván magába foglalhatná az egész látható és nem látható világot. De nem lehet, mert az Istenség „egy és oszthatatlan.” Az Istenség ilyen értelmezése lényegében megtalálható abban a vallástani könyvben, amelyről már szöveztünk, s amelynek Aranyra való hatását először Szörényi László mutatta ki. Benedek Mihály könyvében az általánosabb „Istenség” szó is többször előfordul a szorosabb értelmű „Isten” helyet. Ennek erősen kiemeli az egységét a Szentháromságról írt fejezetben: „Jóllehet annakokáért bizonyos, hogy az Istenségben vagyon Atya, vagyon Fiú, vagyon Szent Lélek: ez a Háromság mindazonáltal az Istennek egységével nem ellenkezik ... az Isten az ő természetére nézve egy, nem is lehet több egynél; a' Háromság pedig az ő Létének módjában vagyon... az Istenségben az Egység, természetére nézve, a Háromság pedig az ő Létének (modus subsistendi) módjára nézve vagyon.” (I.m. 49–50.) Ami az „oszthatatlanságot” illeti, arról Benedek így ír: „Minthogy pedig a' lélek *Egyes* Valóság, azaz: nem részekből áll, részekre nem oszthatik ...⁴⁵ Így tehát Aranyak már iskolai tanulmányaiából következik, hogy „az Istenség egy és oszthatatlan”, tehát Dante, a költő nem lehet „része.” Kissé skolasztikusnak tűnő magyarázat, de Arany szövegéből is ez következik, egyeb nyilatkozatai is arra utalnak, hogy nem osztotta azt a romantikus felfogást, mintha a költő a Világsszellem része lehetne.

A következő kérdésre a versben nem kapunk közvetlen választ:

Avagy lehet-é, hogy halandó szem nézze
A szellemvilágot, teljes öntudatban?

A kérdés már Danténél is felmerül, a *Pokol* VIII. énekében a lelkek ingerülten kérdik: „Ki mer erre járni haláltalan a halott nép honában?” Kardos Arany ódáját Byron négyénekes költeményével: a *Dante jóslatával* (The prophecy of Dante) is összeveti, a kérdés ott is jelentkezik, az istenlátással kapcsolatban írja: „hogy látni (Téged) és élni egész idáig még nem adatott meg senkinek, s ezt mégis megengedted nekem” („... which to see And live was never granted untill now And yet thou hast permitted this to me. I. 132–135.) Az Arany versében feltett kérdésre helyesen utal Szauder és Kardos, hogy a *Dante* vers variánsában találhatjuk meg a feleletet. Arany ugyanis eredetileg úgy írta a következő sorokat: „Míg ily látnok szellem e világba téved”, de ezt átjavította: „Egy földi álmom”-ra.⁴⁶ Ez azt jelenti, hogy Arany kételkedik Dante

⁴⁵ BENEDEK Mihály, i.m. 112.

⁴⁶ KrK I. 456.

túlvilági útjának hitelességében: „földi álom”-nak, költeménynek tartja, de a zárás arra mutat, hogy nem veti el annak filozófiai jelentőségét:

Évezred hanyatlik, évezred kel újra,
Míg egy földi álom e világba téved,
Hogy a *hitlen* ember imádni tanulja
A köd oszlopában rejlő Istenséget.

Tehát a „látnok szellem”-nek a „földi álom”-mal való behelyettesítése a kétség választ adja arra a kérdésre: halandó szem láthatja-e a „szellemvilágot teljes öntudatban.” Ugyanakkor mégsem az abszolút tagadását, mert ez utóbbi esetben, miért lenne érv az, hogy „Évezred hanyatlik évezred kel újra Míg egy földi álom e világba téved” arra, hogy „a *hitlen* embert” Isten imáadására buzdítsa? Az „évezred” itt általános jelképes megjelölés, nem valami dátum, bár a bibliai kor (vagy Vergilius) óta 1300-ig valamivel több mint ezer év telt el, s az *Isteni Színháték* megköltése után nem született jelentős túlvilágjárás ábrázoló költői mű. Valahogy talán így lehetne értelmeznünk a dantei világképben való kételkedés és annak érvül való elfogadását egy lényegében vallási tartalmú magatartásra, hogy Arany az *Isteni Színhátékot* „földi álom”-nak, költői műnek tartja csak, de *egészének* a hatását, mint az életen túli világ megsejtetését elfogadja, hitelesnek érzi, és ennek megfelelően vonja le a végkövetkeztetést. A dantei túlvilág-ábrázolás kétséges, de arra elég, hogy etikai megrendülést keltsen. Persze, hogy a mű keltette összbenyomást: a „Nemismert világnak a nyomását” egy más dimenziójú világ valósága intuíciójának tartja, nem csupán egy nagy művészi alkotás keltette érzelmi borzongásnak — mint ez a zárlatból következik — ez kétségtelenül Arany részéről egzisztenciális választásnak is eredménye. Nem racionális felismerése, erre a „köd oszlopában rejlő Istenség” kifejezés is utal — mely részben bibliai reminiscencia is: a zsidó népet a pusztában vezérlő Úr képére emlékeztet — hanem intuítfv élmény, melyből fakad az imáadásra való felhívás, melyet a „hitlen” szó kiemelésével általános érvényűnek tekint.

Hogy a *Dante* remekmű-e, Arany „nagy versei” közé tartozik-e, erről megoszlanak a vélemények. Szauder József és Kardos Tibor annak tartja, Sötér István⁴⁷ és Keresztury Dezső nem. Ez utóbbi szerint „túl sok benne a feladatszerűség, az egyházas közhely.” E megállapítás után azonban olyan elismerő elemzést ad az ódáról, mely meglehetősen ellentétes az előrebocsátott értékeléssel. Söt elemzése egyik legszebb és legértőbb méltatása Arany költeményének. Ezzel összecseng az a megállapítása is Aranyról, hogy „ismerte ő a mélység szédületét, a démon vonzását, a lét ismeretlen magja körül örvénylő, értelemnek egyelőre áttekinthetetlen világ ígöző énekeseinek szörnyeket elszabadító és megszelídítő mágusainak varázsát is... Legfeljebb, hogy a maga személyére és művére vonatkoztatva nemigen beszélt erről.”⁴⁸ Sötér szerint a *Dantében* Aranynek nem sikerült a népies fogantatású ódát megalkotni, s a „*Dante* kínálta élmény ellentétes Arany egész költészetének alapélményeivel.” Valóban a *Dante* nem népies költemény, de ez aligha csökkenti esztétikai értékét, egyébként Sötér ugyanabban a kötetben kiemeli a *Gondolatok a béke-kongresszus felől*-t, hogy „ebben a formai tömörítés, a stilisztikai és mondatfűzési sűrítés művészi leleménye érvényesül”, hogy benne olyan „újszerű zamatot” érezhetünk, mely már a huszadik századi költészetre utal.⁴⁹ Nos mindez áll a *Dantére* is, melyet — Kardossal és Kereszturyval

⁴⁷ SÖTÉR István, *Nemzet és haladás*. Bp. 1963. 195–196. — *Világos után*. Bp. 1987. 187.

⁴⁸ KERESZTURY Dezső, *Arany Dante-ódájáról*. Életünk 1967. II.k. 47–53, és „*S mi vagyok én...*” 287–288. Elemzése valósággal lelkes hangú, a *Dante* a hatvanas évek nagy költői alkotásainak előzménye — szerinte. Továbbá: *Id. m.* 279–280.

⁴⁹ SÖTÉR István, *i.m.* 192–193. KÖSZEGI László, *Dante és Arany*. BpSzele 1921. 1–43. és 103–115. Ez a tanulmány a „stíl-tömörítés” tekintetében érez rokonságot *Dante* és Arany között.

egyvetértve — én is a hatvanas évek nagy ódái méltó előzményének tekintek, de inkább stílusbeli újdonsága, mint politikai tartalma miatt.

Arany *Dante* ódája egyedülálló a világirodalom jelentős Dante-versei közt. A Kardos Tibor által említett Byron költemény: a *Dante jóslata* a politikus Dantéről szól, bár első soraiban kiemeli a túlvilági utazó misztikus élményeit is. A *The prophecy of Dante-t* Byron 1817-ben Guiccioli grófnő felkérésére írta, s benne — az előszó szerint is — arról van szó, hogy Dante megjósolta volna Itália jövőjét a *Commedia* megírása után, és az olasz egységre buzdít. Dante Gabriel Rossetti a *Dante Veronában* (Dante at Verona) c. költeményében (1850) a költő száműzött voltáról kesereg, de időnként, éjjel főleg, Beatrice szava a *Commedia* folytatására ösztönzi. Victor Hugo *Az Isteni Színház egy példányára írva* (Écrit sur un exemplaire de la Divina Commedia) Dantét „római consul”-ra emlékeztető alaknak látja (1856).

Amikor 1865-ben Dante születésének hatszázados évfordulóján pályázatot hirdettek Dante emlékének költői megörökítésére, a Magyar Tudományos Akadémia Arany ódáját nyomatta ki külön lapon a *Dante-album* számára. A kiírt pályázat persze magyarul írt művekre nem vonatkozott.

Később Rádl Ödön a firenzei Santa Croce templom sekrestyéjében végiglapozta a Dante-albumot, megtalálta benne Arany *Dantéjét* is olasz fordításban, alatta olaszul írt jegyzet sajnálkozik azon, hogy a költemény nem vett részt a pályázaton, mert ilyen klasszikus formában, ennyi mélységgel s ily tömören és találóan a beküldött művek egyike sem jellemezte Dantét.⁵⁰

Valóban, csak nyelvünk elszigeteltsége oka annak, hogy Arany János ezzel a versével nem lett „világköltő”, abban az értelemben, hogy világszerte ismert, de az lett a téma egyetemessége és annak méltó kifejezése révén.

6. Keresztury Dezső és Kardos Tibor szerint — mint jeleztük — a *Dante* stílusának tömörségével, képiességével a hatvanas évek nagy ódái: a *Rendületlenül* és a *Magányban* felé mutat. De ezeket előzi is, mely voltaképpen egy kétségek közt töprengő lelkiállapotnak egy egzisztenciális döntéssel való lezárása. Hogy ellentmondásokat tartalmazó világkép átélése után a költő milyen végeredményre jut, ennek egyik lehetősége ez, ti. az egzisztenciális döntés. Más lehetőség az ellentmondásokból fakadó életszemlélet tragikumának fájdalmas vagy sztoikus megváltása. Kétségtelen, hogy Arany lírai termésének nagyobb része — mint az *El nem ért bizonyosság* című tanulmánykötetben elemzettek is — az utóbbi kategóriába tartoznak. Szegedy-Maszák Mihály ennek a tragikus életérzésnek a legkövetkezetesebb lírai megvalósulását *A lejtőn*ben találja meg (1857): „... az 50-es évek versei közül egyedül *A lejtőn* ilyen, melyben a költő teljes mértékben vállalja a sztoikus erkölcsöt, a halállal való szembenézés rendkívül egységes pszichikai állapotára konkretizálja, és megközelítőleg eleget tesz a romantika óta kialakult líraszemlélet feltételeinek.”⁵¹ A tanulmányírók ezen a ponton jogosan hivatkoznak világirodalmi példákra, főként Vignyre és Baudelaire-re. Kétségtelenül Vignynél *A farkas halálának* (1843), még inkább az *Olajfák hegyének* (1844) a záradéka a teljesen tragikus életszemlélet kinyilvánítása, amiből sztoikus magatartás következik. Ámde Vignynél *A tengerbe dobott palack* (La bouteille à la mer, 1854) már a tragikus emberi sors bemutatása után az emberi cselekvés értelmes voltát igazolja: a hajó az emberekkel együtt elsüllyed, de a fontos információkat tartalmazó palackot egy halász kifogja. S ha hozzátesszük, hogy az eszmei vívódás feloldással végződik olyan huszadik századi darabokban, mint Paul Valéry *A fiatal Párka* (La jeune Parque) és a *Tengeri temető* (Cimetière marin), akkor azt kell mondanunk, hogy az ellentétes eszméket

⁵⁰ KAPOSÍ József, *Dante Magyarországon*. Bp. 1911. 100–103. A Hatszázados évfordulóról: 128–136. Rádl Ödön emlékezéséről: a 131. l. jegyzet.

⁵¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az állényegített dal*. In *Az el nem ért bizonyosság* tanulmánykötet. 357.

vagy élményeket egy akarati feloldással feloldó vagy az ezekből tragikus végkövetkeztést levonó költői művek egyaránt értékesek lehetnek esztétikailag: az értéket a zárlat lélektani vagy történelmi hitelessége adja meg. Benső kétség esetén — mindkét vonatkozásban — indokolt az egzisztenciális döntés is, hiszen ez az élet valóságában is előfordul.

Ebből a szempontból a hatvanas évek legelején keletkezett két nagy óda is kétpólusú. Nem feladatom Aranynak történelmünk 1859–1861 közti mozgalmas éveivel szemben foglalt politikai álláspontját vizsgálnom. Általános felfogás, hogy Arany János azok közé az írók közé tartozott, akik Deák álláspontját tették magukévá. Keresztury szerint előbb Teleki László híve lett volna: „Dermesztő belső számkivettségében Deák emberei nyúltak utána, s — bár Teleki híveként s ennek öngyilkossága után csak kényszerű alkalmazkodással — hozzá csatlakozott, öregkorában baráti köréhez tartozott.”⁵² Kétségtelen, hogy mint annak idején a „polgárodást”, az 1859–1861-es nemzeti felbuzdulást is kételyekkel szemlélte. Képviselői mandátumot nem fogadott el, e korban írt nagy versei: a *Kies ősz*, a *Rendületlenül* és a *Magányban* a szó eszmei értelmében politikai költemények, de maga Arany nem volt politikus. Keresztury szerint: „A személyes kötődés, az erkölcsi sugalom erősebben meghatározza nemzeti eszmevilágát, mint valamely társadalomtudományi tan, pláne politikai taktika.”⁵³

A két nagy ódát: a *Rendületlenül*-t (1860) és a *Magányban*-t (1861) sem szándékom most történelmi szempontból elemezni, csak azért, mert ezekben is érezhető a kétségekkel való vívódás, melyet bennük is lényegében egzisztenciális döntés old fel. A *Rendületlenül* a nemzeti lelkesedés nagyszerűségével szembeállítva, a hazafiság veszélyeit sorolja fel, melyeket a váltakozó refrén is hangsúlyoz: „merő szokás”, „kül csillogás”, „nyerészkedés”, „kishitűség”, sőt a túlzások miatt az elkeseredett „káromkodás.” A legsúlyosabb benne egy felől a „Péter motívum”, másfelől a költő magányának a megvallása: „kebleden be-vérző honfiseb Bújsz a tömegben, átkos-egymagad.” Az ellentéteket az önzetlen hazaszeretet kategorikus imperatívusza oldja fel az utolsó szakaszban: „Ábránd, hiúság, múló kegy, javak, — Lenn sikamló tér, nyomás felül, — Vész és gyalázat el ne rántsanak ... Szirt a habok közt — hűségéd megálljon.” Végeredményben egy etikus magatartásból fakadó egzisztenciális választás, döntés a zárlat.

A *Magányban* szerkezete már más. Itt három szakaszon át költői képek sorozata festi a kétségek közti várakozást: a részletesen kibontott óra-metaphora, a „mélybe indult sziklaagörgeteg”, a „kockarázás”, a „gomolygó végtelen Holott örvénylik a lét, a halál” s végül a „gyenge szalmaszál” képei, melyeket hangulati rokonság tart össze — ebben rokon a költeményeknek ez a része a *Dante* képiességével, anélkül azonban, hogy, mint az, szimbolikus lenne. Az akarati váltás már a harmadik szakaszban bekövetkezik: a buzdítás „a győzelmi dal”-ra, melyet az ötödikben a meghozott áldozatok indokolnak, a hatodikban pedig „a végzet tengelye” fölé emelkedő és a történelmi helyzet felismeréséből eredő „öntudat.” Ez vezet a záró szakaszhoz, mely — a nemzet-hajó metaforának eredeti megújításával — a nemzeti remény himnuszát zengi. Hogy ebben az ódában nem kell várunk a zárlatig az akarati váltással, ezt az utóbbinak az ötödik és hatodik szakaszban való indokolása okozza, ezért a *Magányban*-nak a befejezését már nem tekinthetjük pusztán egzisztenciális döntés eredményének.

7. Végül még két költeményre térnek ki, melyek a költőnek a vallásról és a halálról való felfogására világítanak rá. Az első az 1877-ben a kapcsos könyvbe írt *Honnan és hová*, a másik az élete utolsó évében írt négy soros *Sejtelem*.

⁵² KERESZTURY, „Csak hangköre más.” 259.

⁵³ Keresztury, u. o. 259.

A *Honnan és hová* horatiusi mottója szerint eredetileg a költői halhatatlanság kérdését vetette fel, de az „Exegi monumentum”-ot Arany a kapcsos könyvben áthúzta. Ez a viszonylag hosszú — kissé didaktikus jellegű — költemény általában szól a mulandóságról, a lélek halhatatlanságáról, s végül — meglehetősen rezignált bölcselkedéssel — a költői hírnév jövődjéről.

Amikor a lélek halhatatlanságáról szól, azt, mint a különféle vallásokban szereplő reményt említi, hogy az életnek a halál után lesz „dicsőbb folytatása.” Ebben a bizakodó szemléletben része lehetett — mint arról alább szólunk — leánya halál előtti átszellemült viselkedésének is. A túlvilágnak arról a tartományáról, melyben — a *Dante* ódát idézve — a „Leviathán” uralkodik, csak egy töredéke szól. Voinovich szerint (KrK VI. 167. 251.) ez az utolsó időben keletkezhetett, címe: *Melyik a bűnös?* A vétkes ember testének és lelkének a halál utáni vitájáról szólt volna, s forrása a középkori *Visio Philiberti* legenda XVII. század eleji *Ének a gazdagrul* című változata. Arról a gazdagról van szó az *Énekben*, aki — a Lukács evangéliuma szerint (16. 19–31.) — az üdvözült szegény Lázárral szemben a pokorra jut.

Arany János megrendítő erővel tudta a lelki válságokat megjeleníteni, főleg balladáiban és a *Toldi szerelmében*, ebben is elsősorban Rozgonyi Piroska vívódásaiban (VI. ének 7–14. versszak). Epikájában megszólaltatta a bűn és a kísértés gyötrelmeit, a megtisztulás vágyait, de lírájában a megváltás igényének mozzanatát nem találjuk meg. Ha lehettek is egyszerű és tiszta életében válságos momentumok, ezek nem lehetnek olyan jellegűek, amelyek arra ihlették volna, hogy lírájában olyan hangokat üssön meg, mint amilyenek Ady vagy Babits Isten-verseiben megszólalnak. A lélek halhatatlanságát a korabeli tudomány álláspontjával szemben két érveléssel is védi. Az egyik a természettudományi elméletek változékonyságával érvel: a hulló csillagokról egy ideig azt állították, hogy azok csak a légkörben felgyűlő párák, később bebizonyosodott, hogy valóban égi testek: meteoritok. A másik érvelés vallástörténeti: a különféle vallásokban meglévő túlvilág-hitét az emberben meglévő siron-túli élet igényéből magyarázza: „Ami annyi szívbe oltva Élő világ kezdete oltva...” Utána a hindu, a pársz, a zsidó, a hellén, végül a keresztény vallás tanításait sorolja fel a túlvilágról, megemlítve mind a lélekvándorlást, mind a feltámadás hitét. A *Boldog Istók* második részének 22. szakasza szerint Aranyt fiatalkorában érdekelték a különféle vallások tanításai: „Ismerni ő mindent hő vággyal ége, A Zend-Avesztát úgy mint a Koránt...” Ebben a felsorolásban egymás mellett szerepel a hellén „hite” és a keresztény „remény”, mint azt Szörényi László kiemeli: „a lélek halhatatlanságát zengő verse a kinyilatkoztatott vallásokra hivatkozó vallástörténeti bizonyosság után, a keresztény »remény«előtt egyedül a görögöknek ajándékozza a »hit« boldogító bizonyosságát.”⁵⁴

Vagy „a boldogok szigetjén”
Mint hívé a boldog hellén,
Vagy az üdvözültek helyén,
Mint reméli a keresztényen,...

E sorok valóban meghökkentőek. Először is honnan veszi Arany, hogy a hellének boldogok voltak? Már az *Ősszel*-ben érezhető, hogy itt Arany egy korabeli illúziónak, a hellenizmusnak a hatása alá került. Az *Ősszel*-ben azonban a boldog homéroszi és a tragikus ossziáni kor ellentéte költői képek, melyek a forradalom előtti reménykedést és annak leveretése utáni keserűséget fejezik ki. De egyébként is az ógörög világ tragikus vonásait valahogy nem vette tudomásul Arany. Szilágyi István hiába bízta a görög tragédiák fordítására (azokból is Szophoklész *Philoktetészére* és a *Trachiszi nőkére*),

⁵⁴ SZÖRENYI: László, i. m. 223–224.

Arany az előbbibe belefogott, de abbahagyta. Viszont Arisztophanész vígjátékait lefordította, a kritika fel is vetette: mi indította az egyébként tartózkodó és szemérmes Aranyt ennek a szabadszájú, sokszor trágár komédiaírónak a tanulmányozására. Valószínűleg Imre Sándor feltevése, mely szerint Arany kora erkölcsi hibáit akarta volna ezáltal morális szempontból ostorozni. Valószínűbb az, amit erről Voinovich ír: „Jótékonyan hatott rá ez az eleven olvasmány (t.i. betegségében H.K.). A görög tragédiák tárgya komor felhőként ülte volna meg amúgy is komor lelkét... Arisztophanészban, e geniális rögtönzőben akár olvasni, akár fordítani nyissa fel, mindenütt talál élcet és mosolyt.”⁵⁵ Ez összevág Arany nyilatkozatával: „... e fordítással egyelőre semmi irodalmi céloom nem volt, csupán beteges állapotomban szórakozást, mintegy szellemi gimnasztikát kerestem benne.”⁵⁶ Így a görög világ — fonákságaiban is — vidám hangulatot ébresztett lekében, s ő — tragikusan komor balladák szerzője — nem akart tudomást venni az ógörög világ súlyos konfliktusairól.

S van probléma a „boldog szigetek”, a „nézoi makarión” körül is. A görög írókból egyáltalán nem egyértelmű az a hiedelem, hogy a lelkek haláluk után a „boldogok szigetére” kerülnek. Az *Iliász*ban a megöltek a Hádészbe jutnak, a föld alatti mélybe (XXII. 482. Andromaché siratja férjét, mert az a föld alatti Hádészbe került; XXIII. 74–100: ugyanazt mondja Patroklosz árnya Achillesnek). Az *Odüsszeiában* van szó a „boldogok szigetéről”, mely túl van az Okeánoszon, de oda csak Menelaosz kerül, mert Zeusz veje (IV. 547–583.), a többi lélek a Neküiába, a Hádészbe jut, melyet Odüsszeusz meglátogat, de ebben a lelkek szenvednek, sőt a legnagyobb hős, Achilleusz is boldogabbnak mondja az élő világ legszegényebb emberét, mint saját magát, aki ott a holtak fejedelme (XI. 471–507.). Héziodosznál már kettős a vélemény: a jó lelkek vagy a „boldogok szigetére” kerülnek, vagy föld alatti boldog mezőkre (*Munkák és napok* 170–173.) Pindarosz második *Olümpikónja* szerint Achilleuszt anyja, Thetisz istennő kérésére Zeusz átviteli a „Boldogok szigetére” (144–145), holtuk után a gonoszok megbűnhődnek, az erősek és a jók vagy a „boldogok szigetére” vagy Hádész virágos mezejére jutnak. (75–78.) Arany János lefordította Kallimachosz költeményét, mely szerint a két athéni szabadsághős, Harmodiosz és Arisztogeiton a „boldogok szigetére” jutottak haláluk után, ahol a többi hőssel találkoztak. Platon a *Phaidonban* részletesen fejtegeti a lélek halhatatlanságát: a jók jutalmazását, a gonoszok büntetését a túlvilágon, de nem szól a „boldogok szigetéről”. Kerényi Károly *Görög mitológiájában* keveset ír a görög hitvilágnak a halálon túli nézeteiről, inkább annak bizonytalanságát említi.⁵⁷ A Pauly-Wissowa szerint pedig a görögök körében kettős felfogás uralkodott, az istenek által megjutalmazott jók egyesek szerint a „boldogok szigetére” kerülnek, mások szerint a Hádészbe, a föld alá, de annak jobbik tartományába: az Elüzionba.⁵⁸

A görög-római hitvilágnak a halottak sorsáról alkotott véleményét egységbe foglalja Vergilius *Aeneis*ének VI. éneke, mely szerint a jók az alvilág boldog mezőire, a gonoszok pedig a félelmetes Tartarusba kerülnek. A rómaiak egyébként „insulae beatae”-n a Kanári-szigeteket értették.

Aranynak tudnia kellett a görög hit bizonytalanságairól, hiszen olvasta Homéroszt. De más okból is. Már 1845-ben belekezdett a Byron *Don Juan*-jának harmadik énekébe

⁵⁵ VOINOVICH, *Arany János életrajza* III.k. 234. (Arany fiatalkori szemérmességéről és tartózkodó magatartásáról l. Rozvány György emlékezését. SÁFRÁN Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*. Bp. 1960. ItFüz. 31. sz. 29.) HEGEDŰS István, *Arany János és Aristophanes*. EPhK 1917. 74–75. E szerint Aranyt keserű hangulata vitte Arisztophanész fortítására, menekülés a kor elől és saját depressziója elől.

⁵⁶ VOINOVICH, *i.m.* III.k. 238.

⁵⁷ KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*.

⁵⁸ PAULY-WISSOWA, *Paulys Real-Encyclopädie*. Neue Bearbeitung von Georg Wissowa. Stuttgart, 1905. V.k. 2470–2475. I. Elyision címszó.

beiktatott *Az új görög dalmok* énekének a lefordításába. Azonban még akkor nem értette meg ezt a sort: „sounds which echo further west Than your sires” „Islands of the Best”. (Homályos is: Tennyson „The Happy Isles”-t ír az *Ulysses*-ben). Később kezébe került egy magyarázatos Byron-kiadás, melyben — Hérodotosz III. könyvének 26. fejezetére hivatkozva — ez áll: a hellének „boldog szigetek”-nek egy oázist neveztek az egyiptomi Théba közelében. Mikor Arany 1860-ban publikálta a kész műfordítást, az említett sort így ültette át: Bár echo távolabb veti Mint ösünk „Boldog Szigeti”, és utána csillaggal a következő magyarázatot fűzte hozzá: „A hellén költők nézoi makárión-jai. Valószínűleg a Zöldhegyfoki- vagy Kanári- szigetek (Moore jegyzete). Mások szerint Afrikában. Ford.”⁵⁹

Ezek szerint tisztában kellett lennie a „boldog szigetek” – hiedelem bizonytalan voltával, amikor leírta, hogy halála után a „boldog hellén” a „boldogok szigetére” kerül. Egy olyan hiedelmet állított szembe a keresztények milliói által vallott túlvilághittel, amely korántsem volt általános az ókori görögségben, s erről az előbbieken alapján tudnia kellett. Nem tudnék más magyarázatot találni erre, mint azt, hogy Arany ismerte ugyan a görögöknek a túlvilágra vonatkozó kettős hitét, de költeményében az egyiket, a költőibbet választotta.

Ami pedig a keresztény „reményt” illeti, arról tudjuk, hogy egyike a főerényeknek, melyek a Hit, Remény, és Szeretet, a három újtestamentumi erény, az ókorból származó négy (kardinális) alaperény felett. A három főerény a *Bibliából* való, meghatározásuk Pál apostol leveleiben olvasható. A „hit”-ről a Zsidókhoz írt levél 11. részének 1. verse állapítja meg: „A hit a reménylett dolgok valósága, s a nem látott dolgokról való meggyőződés” a Károlyi-féle fordítás szerint. Az új katolikus és protestáns fordításban: „szilárd bizalom abban, amit remélünk”, illetve „a remélt dolgokban való bizalom.” A remélt dolog „valósága” vagy az „abban vetett bizalom” az eredeti „elpizomenón hüposztazis” értelmezésén múlik, de mindegyik fordításban kapcsolatos a reménnyel. Sőt mindkét értelmezésben a hit a reményből fakad. A római levél 8. fejezetének 24. és 25. verse a reményről szól: „Mert reménységben tartattunk meg; a reménység pedig, ha láttatik, nem reménység: mert amit lát valaki, miért is reményli azt? Ha pedig amit nem látunk, azt reméljük, békességtűréssel várjuk.” Így van a Károlyi-fordításban, a Káldi-féle is lényegileg így adja vissza. De ez a három erény az *Isteni Színjátékban* a *Paradicsomban* is szerepel, ezekről kell vallania Danténak, hogy magasabb régiókba juthasson. A hitről Péter apostol faggat, Dante válasza: „a hit remélt dolog, mint valóság; a hit a láthatatlan bizonyosság” (fede è sustanza di cose sperate ed argomento delle non parventi XXIV. 64–65.). A reményről János és Jakab apostoloknak vall a *Commedia* szerzője: „Remény — siettem szólni — a jövődő győzelemnek szent várása; s szüli ég kegye s érdem, hogyha elegendő.” Az eredetiben még erősebb a remény jelentősége: „Spene” diss’io „è uno attender certo della gloria futura, il qual produce grazia divina e precedente merto,” (Kiemelés tőlem H.K.) (XXV. 66–69.)

A „remény tehát mind a *Biblia*, mind a *Divina Commedia* szerint ugyanolyan értékű, mint a hit, sőt annak feltétele.

A keresztényi reménynek valóság-élménnyé való átváltozását tapasztalhatta meg Arany János élete egyik legfájdalmasabb eseménye alkalmával leánya halottas ágyánál. (1865 december.) Szél Kálmánné, Arany Juliska utolsó óráiról írta bátyja, László: „... szeme felragyogott, homlokát lelkesültség tette sugárzóvá... Biztos öntudat látogatával... beszélt nekünk a túlvilágról, melyet ő már szemével lát. Ne búsuljatok kedvesim, a lélek él, mi találkozni fogunk. — Én látom az utat, mely ama hazába

⁵⁹ KrK I. 285. 511.

visz!"⁶⁰ Aranynak ezt az élményét Szörényi is említi, s a sírverset is idézi, melyet leánya sírkövére írt:

Midőn a roncsolt anyagon
Diadalmas lelked megállt
S megnézve bátran a halált,
Hittel, reménnyel gazdagon
Indult nem földi utakon
Egy volt közös, szent vigaszunk
A LÉLEK ÉL: találkoznak.

A *Honnan és hová*-ban azok a sorok: „Vagy az üdvözültek helyén Mint reméli a keresztyén, Lesz dicsőebb folytatása...” aligha tükröz olyan erős ihletet, mint az a már misztikusnak tűnő lelki valóság-élmény, amelyet Arany leánya érezhetett halálos ágyán, de az erre való emlékezés is részben, lélektanilag hitelesítheti azt, amit a költeményben Arany a „keresztyén reményről” írt.

A *Honnan és hová* utolsó szakasza a költői halhatatlanság kérdéséről szól, de éppen nem az „exegi monumentum aere perennius” értelmében. Arany nem remél többet, minthogy a jövőendő emberei rávetik pillantásukat tán egy percre, s a jövő tudósa jelt tesz róla: „Mire reggel ő sem ismer.” Ez annál is feltűnőbb, mert a két évvel később írt *Harminc év múlva* Petőfi eszméinek halhatatlanságát zengi. Saját költészetének jövő sorsára vonatkozó lemondó nyilatkozata viszont összecseng Tompához 1858. július 3-án írt levelével: „még öt-hat év s az újabb nemzedék nevéről is alig ismerend.”⁶¹ Tompa halálakor (1868) készített egy keserűen ironikus sírfeliratot, természetesen nem a nyilvánosság számára: „Hát jól van így, Amice, Tompa: Én skártba, te végnyugalomba: S ha nem pönög lantunk, gitárunk, A varjú sem károg utánunk.”⁶²

Arany a költészet művelését mint a nemzettől kapott „feladatot” tekintette, de elsősorban, mint epikus. A *Toldi Szerelmét* 1879-re befejezte, utolsó éveiben a Csabatrilógián is dolgozott. Saját költői halhatatlanságában azonban kételkedett, éppúgy mint vátesz-költő voltában.

Végül szólnunk kell arról a négysoros versről, melyet *Sejtelem* címen írt le Arany az 1882-i Akadémiai Almanach egyik üres lapjára 1882. március 2-i dátummal. Az *Év-napra* (születésnapjára) írt kis versei közül ez a harmadik. Voinovich szerint ez „utolsó kis verse”,⁶³ Keresztury szerint: „felejthetetlen búcsúvers... amely nem utolsó verse ugyan, de az örök megújulás hitével segít át a végen.”⁶⁴

Életem hatvanhatodik évébe'
Köt engemet a jó Isten kévébe,
Betakarít régi rakott csűrőbe
Vet helyembe más gabonát cserébe.

Ebben az igénytelennek tűnő négy sorban Sík Sándor vette észre az emberiségnek nemzedékekben történt egymásra következtetését.⁶⁵ Az „örök megújulást” hirdető filozófusságot. Öniróniát, ősparaszti rezignációt és egy gazdag élet tapasztalatainak összegezését érzi ki belőle. A vers kulcsát a „cserébe” szó adja meg szerinte: „A cserébe” szó, amely látszólag henyén, csak a rím kedvéért áll a sor végén, talán a legfontosabb

⁶⁰ VOINOVICH, i. m. III. 186.

⁶¹ KrK I. 530.

⁶² KrK. VI. 145. 243.

⁶³ VOINOVICH, i. m. III. 341.

⁶⁴ KERESZTURY, „Csak hangköre más.” 596.

⁶⁵ Sík Sándor, *Arany János stílusművészetéről*. Szegedi Füzetek 1934, 1-4., 55-57.

szava a versnek: ez szuggerálja a dolog folyamatosságát, nemzedékek kicserélődésének, természetes megismétlődésének cseréjét.” Sík hangsúlyozza a képnek a paraszti világ legfontosabb eseményeinek: az aratásnak és a vetésnek a jelentőségét a népi származású Arany esetében, majd hozzátéveszi, hogy a „négyesoros összetett mondatnak egyetlen alanya van: a jó Isten. Arany életfilozófiája a vallási gondolatba torkollik” ezt a következtetést vonja le.

A halál és az aratás motívumának összekapcsolása Arany költészetében pesszimiztikus hangvétellel is előfordul.⁶⁶ Az 1850 elején írt *Évek, ti még jövőendő évek*-ben ezt olvassuk: „Ha jókor meglep a halál / Azért kell, mint az ősz kalásznak, / Megérem a sarló alá?” Ámde itt Arany a *korai* halál gondolatával viaskodik, míg a *Sejtelem* a *bevégezett* élet nyugalommal való tudomásulvételét érezteti.

Szörényi e verssel kapcsolatba hozza Aranyt a Kierkegaard-i vallásos szférához való közeledését, az ő értelmezéséből úgy tűnik ki, mintha a *Sejtelem* a „vallási küszöb”-höz való közeledésről vallana.⁶⁷ Ha azonban e kis költemény szókészletét még jobban megvizsgáljuk, úgy tűnik, mintha ez a vers e „küszöb” átlépését is sugalmazná.

Kétségtelen, hogy a paraszti életből való a kép, s a halálnak paraszti nyugalommal, fatalizmussal való szemlélete is érezhető e négy sorban. De más is: bibliai reminiscencia, a Máté evangéliumából a búzáról és a konkolyról szóló példabeszéd hatása. Erre utalnak a *kéve*, a *gabona* és a *csűr* szavak, és magának az aratásnak a képe. A példabeszédben a gazda elveti a jó magot, ellensége konkolyt vet közé, mire a gazda azt mondja: „Hagyjátok együtt nevekedni mind a kettőt az aratásig; és az aratásnak idején megmondom az aratóknak: szedjétek össze először a konkolyt, és kötözzétek azt kérébe, hogy megégettessenek, a gabonát pedig gyűjtsétek az én tsűrömbé.” (Máté XIII. 30. Károlyi Biblia 1805.) A *kéve* és *tsűr* szavak Káldinál is megvannak, de nála *búza* olvasható, nem *gabona*. Nagyon is elképzelhető, hogy a bibliai kép is ott szerepelhetett Arany tudatában, csak a *kéve* más értelmű, nála a *gabonát* köti a jó Isten kérébe, de mindenképpen a *gabona* kerül be Isten Csűrébe. A vers azt sugalmazza, hogy a halálhoz közeledő Arany megadatott, hogy magát gabonának érezze, nem konkolyt, s hogy mint jó gabona kerül majd a Nagy Csűrbe.

Károly Horváth

L'ODE DE JÁNOS ARANY INTITULÉE DANTE

La probléme des clôtures de ses poémes lyriques

L'ode intitulée *Dante* occupe une place exceptionnelle dans la poésie lyrique de János Arany (datée de 1852). Elle exprime l'impression que la Divine Comédie avait exercée sur l'âme du poète hongrois, et soulève le problème de l'attitude de ce dernier vis-à-vis de la religion et de la survie. En somme, János Arany avait des doutes et des luttes intérieures dans ces questions, mais au fond, il croyait à l'immortalité de l'âme et restait fidèle à sa religion protestante. L'ode *Dante* est un poème plutôt symbolique que métaphorique. Le monde dantesque y est symbolisé par une vision des „eaux” qui rappellent la mer primordiale de la Genèse. Ces „eaux” divisent deux mondes par leur surface „pure comme l'acier”, ce qui symbolise la séparation totale de tout ce qui est au-dessus et ce qui est au-dessous, c'est-à-dire la mort. Le monde réel est reflété par cette surface visiblement et signifie tout ce qui est „réaliste” dans la Divine Comédie: les figures

⁶⁶ Erre Szily József hívta fel a figyelmemet.

⁶⁷ SZÖRÉNYI László, i.m. 239.

et les destinées humaines décrites dans l'Enfer et dans le Purgatoire. Mais ce qui se trouve „au-dessous” de cette surface symbolique, ne peut pas être concevable par les raisonnements, c'est une abîme dont Arany éprouve „l'impression émotive de la joie et de la crainte”, une expérience intuitive de l'autre-monde. Là, se trouve aussi le règne terrible du Léviathan, toutefois, tous les deux mondes, et le concevable et l'inconcevable sont dominés par l'Esprit de Dieu. Cependant Arany exprime ses doutes relatives à l'authenticité de l'image que le Dante avait donnée de l'au-delà. Mais la Divine Comédie exerce une impression tellement forte sur lui qu'il adresse un appel aux hommes „incrédules” pour l'adoration de la Divinité. La conclusion du poème est due moins à une argumentation logique qu'à un choix nommé par l'auteur „existentiel”, à un impératif catégorique provenant de l'attitude éthique du poète. Ce procédé, notamment la résolution des problèmes et le dénouement des expériences psychologiques contradictoires par le „choix existentiel” apparaît dans d'autres poèmes de János Arany aussi. Après, l'étude analyse une poésie de vieillesse du poète, traitant l'immortalité de l'âme (D'où venons-nous et où allons-nous? datée de 1877) et, à ce propos, l'auteur s'occupe de l'hellénisme et du christianisme de János Arany. À la fin, il analyse sa dernière poésie intitulée *Pressentiment* dans laquelle le poète exprime sa quiétude en face de la mort, en utilisant l'image biblique de la moisson.

1. *Emlékeztető; új adalékok a nyugati közvetítőkhöz, magyar elődökhöz*

Kosztolányi 1931-ben megjelent *Kínai és japán versek* című kötetének japán versfordításait — azok forrásait és magukat a fordításokat — folyóiratunk lapjain vettük számba, egy 1986-ban készült dolgozatban.¹ E munka a hátrahagyott japán versfordításokat keríti sorra; ezek a költő életében folyóiratokban, majd kevés kivétellel az Illyés Gyula által sajtó alá rendezett 1942-es *Idegen költők*ben láttak napvilágot. Az azóta eltelt idő indokolja akkori és újabb kutatásaink eredményeinek rövid összegezését.

Kosztolányi a *Kínai és japán versek* japán anyagát — a régebbi irodalmi köztudattal ellentétben — nem Asataro Miyamori angolnyelvű antológiájából, hanem Paul Enderling, Hans Bethge, Michel Revon — illetve az ő nyomán Paul Adler —, Wilhelm Gundert, William George Aston, Arthur Waley és — feltételezhetően — Curtis Hidden Page német, francia, illetve angolnyelvű gyűjteményeiből merítette. Az *Idegen költők* japán műfordításainak forrásait is megneveztük előző cikkünkben: immár valóban Miyamori, valamint Georges Bonneau átköltésai ezek, illetve kis számban Michel Revon anyaga. (Kosztolányi Adám a hátrahagyott fordításokra emlékezve jelölhette meg Miyamorit apja forrásaként.)²

E forrásokra vonatkozó ismereteink lényegében nem változtak, azonban felleltünk néhány olyan nyugat-európai közvetítő művet, melyet a költő — elvben — fordításai mindkét csoportjához felhasználhatott volna, meg egy olyat, mely csak a posztumusz kötethez szolgálhatott volna anyaggal.

Az edinburghi National Library of Scotland útmutatása alapján sikerült hozzájutnunk Clara A. Walsh, majd William N. Porter először csak címükben ismert műve-
ihez.³ Walsh kis gyűjteménye tankákat is, haikukat is tartalmaz, rímes átköltésben; a szerző néha négy, illetve két sorra tömöríti őket, máskor nagy mértékben továbbkölti.⁴ A Kosztolányi által fordított verseknek számban csak töredéke lelhető fel nála; nincs nyoma, hogy a költő használta volna munkáját. Porter előző cikkünkben ismertetett 1910-es haiku-kötete fordítási elveivel él újabb gyűjteményében is; a *Hyaku-nin Isshu* Friderick Victor Dickins, illetve Léon de Rosny által már lefordított száz tankáját adja, rímes időmértékes formában, megtartva az ötsoros felépítést.⁵ A két nyelvű kötetet illusztrációk, részletes magyarázatok gazdagítják. A tanka szótagszámát ő is megemeli. A standard-versanyagból Kosztolányi is sokat merít, de más — általunk már

¹ ZÁGONYI ERVIN, *Kosztolányi japán versfordításai — forrásaik fényében*. ItK 1986/3. 246–274. [További hivatkozásainkban 86/3.]

² Első közleményünk bibliográfiai anyagát itt nem ismétljük; a már ott is használt rövidítések helyére zárójelben utalunk.

³ Miss Christian E. G. Wright szolgált szíves levélbeli információkkal. [Edinburgh, 1986. márc. 10.]

⁴ Clara A. WALSH, *The Master-singers of Japan*. London, 1910. [University Library, Hull]

⁵ William N. PORTER, *A Hundred Verses from Old Japan. Being a Translation of the Hyaku-nin-issiu*. London, 1911. [National Library of Scotland, Edinburgh]

számbavett — forrásokkal él. Az első világháború indulásának évében japán szerző, Yone Noguchi taglalja „a japán költészet lelkét.” Kis könyvében egy fejezetet szentel a haiku-költészetnek, rimtelen angolnyelvű átköltéseket is mellékelve. Köztük hat haiku és négy tanka esik egybe Kosztolányi anyagával.⁶ Nem sokkal Kosztolányi 1931-es kötete előtt kezdi el Jan Lodowyk Pierson, az utrechti egyetem professzora a *Manyōshū*t, az első nagy japán antológiát feldolgozó sorozatát — a vállalkozás majd 1949-ben zárul —;⁷ a gyűjtemény pár darabját — Hitomaro, Nukada, Sakano-e egy-egy tankáját — Bethgéből, Adlerből, Waleyből meríti Kosztolányi. Mintegy Miyamori hatalmas vállalkozására felel Amerikában — mely egyébként a kínai költészet angolra fordításának is egyik fellegvára — Harold Gould Henderson kisebb arányú haiku-kötete.⁸ Rímes formáival kicsit Basil Hall Chamberlain és John Thomas Bryan hagyományát folytatja, műfordításai mellé megadva a japán eredetit s ennek szó szerinti angol leképezését is. Bashō, Buson, Issa, Kikaku és a modernek közül Masaoka Shiki a kötet hősei; a kettejük anyagában megegyező verseket Kosztolányi már a Henderson-kötet megjelenése előtt publikálta; a munka számunkra a szerző elméleti bevezetője, fordítási elvei és gyakorlata miatt érdekes. Nem sikerült hozzájutnunk — 1986 óta sem — az általunk csak címében ismert Ishikawa Takuboku-, illetve Yosano Akiko-kötethez.⁹ A Miyamori idézte két angol átköltőről, Glenn Shaw-ról és Samuel H. Wainwright-ról a National Library of Scotland jelzése után a frissen — e dolgozat befejezés után — fellett japán irodalmi bibliográfia adott végleges adatokat.¹⁰ E mű tartalmazza a Miyamori kötetében szereplő számos japán anyanyelvű fordító munkáinak adatait is, felsorolva az általunk még nem ismert, az európai szakirodalomban nem jelölt egyéb nyugati nyelvű átköltéseket is. Itt akadtunk útmutató adatra a *Kínai és japán versekben* szereplő Daigaku (Kosztolányinál még Niko) Horiguchi kötetére is.¹¹ (Előző szemlénkből kimaradt a századvégi Japán kitűnő ismerőjének, Lafcadio Hearnnek néhány, az ország néprajzához, élővilágához mellékelte prózai haiku-fordítása.¹²)

Még több kiegészíteni valóval szolgálnak Kosztolányi magyar elődjére vonatkozó előzetes ismereteink. Eleinte Barátossi Balogh Benedeket hittük a japán költészet első hazai hírnemőjének. Valójában 1906-ban írt monográfiáját megelőzi az orosz-japán háború híreinek lázában kelt két adalék. Az egyik a *Jövendő* lapjain 1904 tavaszán megjelent pár versfordítás, a fordító nevének jelzése nélkül, Heltai Jenő tollából, Karl Florenz munkája nyomán.¹³ A másik ennek kötetbeli ismétlése — szintén névtelenül

⁶ Yone NOGUCHI, *The Spirit of Japanese Poetry*. London, 1914. [Edinburgh, Public Libraries]

⁷ *The Manyōshū*. Translated and annotated by Dr. J. L. PIERSON. Leiden, 1929–1949. [Az MTA Könyvtára]

⁸ Harold Gould HENDERSON, *The Bamboo Broom. An Introduction to Japanese Haiku*. Boston and New York, 1934. [Koninklijke Bibliotheek, den Haag; a továbbiakban: HENDERSON]

⁹ Ship SAKANISHI, *A Handful of Sand, from the Works of Takuboku Ishikawa*. Boston, 1934; UŐ: *Tangled Hair, from the Works of the Poet Akiko Yosano*. Boston, 1935; v.ö. *The Encyclopedia Americana*, Vol. 15. 1963. New York and Boston, 705.

¹⁰ V.ö. *Japanese Literature in European Languages. A Bibliography*. Compiled by Japan P.E.N. Club. H.n. 1961. 4. [A továbbiakban: BIBLIOGRAPHY; OSZK]

¹¹ Daigaku HORIGUCHI, *Tankas, petits poèmes japonais*. Traduction française de l'auteur, avec une Préface de Paul FORT. Paris, Fauconnier, 1921; UŐ, *Tankas, petits poèmes japonais*. Paris, Fauconnier, 1924. BIBLIOGRAPHY 60., 2. — Horiguchi életrajzi adatait — 1892-ben született —, l. *The Japan Biographical Encyclopedia and Who's Who* [3rd Ed]. 1964–1965. Tōkyō. 316., 2237. [Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár]

¹² Így például Bashō Tója vagy Chiyo-Ni *Halott fiacskám*-ja; v.ö. *Ezotics and Retrospectives*. Upper Saddle River, 1969 [The University of Warwick, Library], *A Japanese Miscellany*. London, 1905. 118. [Az MTA Könyvtára]

¹³ *Japán költők* 1904. febr. 21. 36. V.ö. *Japanische Dichtungen. Weissaster*. Ein romantisches

— egy Japánt ismertető-népszerűsítő mű lapjain.¹⁴ A hangsúlyos-rímes átköltések színvonala — természetesen — nem haladja meg a századvégi nép-nemzeti iskola költészetének szintjét. Az első önálló művel Nyeviczkey Zoltán szolgál 1906-ban; Florenz egész füzetét teszi át magyarra, a Heltaiéhoz hasonló színvonalon.¹⁵ Őt japán publikációt a *Modern költők* második, 1921-es kiadásában található bibliográfia alapján tudtunk felderíteni: Kosztolányi itt az 1914-es első kiadás két századvégi japán költőjének újraközlése előtt sorolja fel elődjeit — tíz évvel későbbi fordításai ösztönzőit? —, példátlan teljességgel — bár adataiban utalásszerűen —, az általunk már ismert Heltai-fordításokon kívül a *Magyar Szemle* névtelen átköltője, majd Várkonyi Titusz, Ivánfi Jenő, Ca de Jeu, Vidor Marcell úttörő próbálkozásait.¹⁶ A *Magyar Szemle* munkatársa öt tanka-fordítást ad, Enderling nyomán, hármat közülük majd Kosztolányi is megszólaltat.¹⁷ A katolikus *Alkotmányban* Várkonyi Titusz vázolja rajongó hangon a régi japán költészetet, féltucat tanka-átköltéssel, itt Shizuka Gozen szép szerelmes versével elődje Kosztolányinak.¹⁸ Ivánfi Jenő is ez év — 1910 — augusztusában teszi közzé, színész-műfordítóként öt japán dalát. Bár angol közvetítőkre hivatkozik, ő is Enderlingből merít, erőteljes jambusokat, Ozi tankájának magyartításában pedig szép anapestusokat alkalmazva.¹⁹ Ca de Jeu a soproni tanügyi újság, a *Kultúra* lapjain, Ágner Lajosnak a japán kultúrát ismertető cikksorozatával párhuzamosan a *Manyōshū*ból, illetve *Kokinshū*ból közöl hét darabot.²⁰ A versek hangvétele és magyaros ritmusa alapján feltételezhető, hogy Barna János első japán fordításkísérletei ezek; a folyóirat lapjain egyébként a francia és a spanyol költészet ízelítő-adójaként szerepel névvel is szignáltan.²¹ A Kosztolányi megnevezte sorst Vidor Marcell zárja le; három, szintén Enderlingből merített tankafordítása elődjeinél kevésbé sikeres.²²

Az első világháború éveinek adaléka Bardócz Árpád — későbbi japán kötetét előlegező — két tankafordítása,²³ s kicsit Rédey Tivadar két „japáni stílusú” saját köl-

Epos. Nebst anderen Gedichten. Frei nachgebildet von Prof. Dr. Karl FLORENZ. Leipzig, é. n. [Első kiadása 1894; az MTA Könyvtára]

¹⁴ *Japán ország. A felkelő nap birodalma* [...] angol, francia, német munkák nyomán. Bev. BRÓDY Sándor. Pallas, Bp. 1904. 64. [Az MTA Könyvtára]

¹⁵ *Őszirózsa*. Japán éposz három énekben. Írta Inoue TETSUJIRO és még néhány kisebb japán költemény. Florenz Károly német szövege nyomán fordította... Bp. é. n. [1907?, az MTA Könyvtára]

¹⁶ *Modern költők*. Bp. [1921.] III. k. 221.

¹⁷ 1906. márc. 15. 168. Kosztolányinál majd: Ishikava: *A hold*, Narihira: *Tavaszi*, Ono no Komachi: *Emlék*, Tomonori: *Cseresznyefa*. v.ö. 86/3. 252–254.

¹⁸ *Régi japán költők*. 1910. jún. 9. 1.

¹⁹ *Japán dalok és mesék. Az Újság*, 1910. aug. 31. 1. A *Szent tónál* — Oji (Ozi) — egy sorát idézzük itt: „Vadludak szállnak/ Szent Ivarénak/ Szűz mezején.” — Mint drámafördítőt, Ivánfit Juhász Gyula méltatja meleg szavakkal, v.ö. *Ivánfi Jenő*, JUHÁSZ Gyula, *Összes művei. 5.k. Prózai írások 1898–1917*. Bp. 1968. 360.

²⁰ *Régi japán anthológiákból*. 1912. 790–792.

²¹ Barna kötete: BARNÁ János, *Japán antológia*. Satu-Mare – Szatmár, 1924. [OSZK, a továbbiakban: BARNÁ] Ca de Jeu közleményének egyik verse szó szerint is egyezik Barna szövegével. A *Kultúrában*: „Hol a messze nagy Mikame/ Zord hegyorma látható,/ Hull az eső vége nélkül,/ Vége nélkül hull a hó,” Barnánál: „Hol távolba szép Mikame/ Magas orma látható/ ... / Ömlik vég nélkül az eső,/ Szakadatlan hull a hó.” — Ca de Jeu Gustavo Adolfo Bécquerről, Baudelaire-ről, José Maria de Herediáról, Leconte de Lisle-ről számol be, illusztrációul Kosztolányi-fordításokat idézve. *Kultúra*, 1912. 528., 854., 1106., 657.

²² *Japáni költők. Pesti Napló*, 1913. márc. 23. 46.

²³ *Japán versek. A Hét*, 1917. 634. A verseket Bethge antológiájából választja, v.ö. BE [86/3. 246. 5. j.] 73–74., 81.

teménye is.²⁴ A japán költészet magyar útjának fontos állomása Barna Jánosnak a szakirodalomban nem szereplő kis kötete: a szatmári tanár — francia hadifogsággal a háta mögött, spanyol és francia versválogatások után és egy a kínai antológia előtt — egész kötetnyi japán verset mutat fel, a magyar közönség számára valószínűleg elszigetelten. Válogatása, munkája lelkiismeretes, de mintha nem is zajlott volna le a *Nyugat* költői forradalma, szövegei — szándékos archaizálással? — a századvég költői modorát idézik. Enderling nyugat-európai, Florenz az eredetihez hű s végül Bethge rímtelen jambikus formáit egyaránt nemzeti versidomban, hangsúlyos-rímes versekben adja vissza, a sorszámot — a tankákét s a közölt pár haikuét — és a terjedelmet jelentősen megemelve.²⁵ A haiku-irodalmat a harmincas évek fordulóján még fanyalgva érintik a japán irodalom terjesztésének magyar „öregjei”,²⁶ Kosztolányi viszont már első fordításai előtt felfigyel Szép Ernő néhány „haikai”-jára,²⁷ talán már a japán haikukat tanulmányozva, vagy talán fordítva, éppen általuk is ösztönzést kapva erre.²⁸ S egy záró adalék: Kosztolányi japán publikációinak idején Képes Géza is közöl az *Új Idők*ben három, Enderlingből nyert műfordítást, időben meg is előzve Kosztolányi megfelelő átköltéseit.²⁹ S *Kínai versek* címszó alatt Kosaras István japán verseket is tesz közzé.³⁰ Végül különleges hely illet meg egy művet, japán szerző ismerteti magyarok számára, „a vitéz, nemes testvérnépnek ajánlva” Japánt, Imaoka Dzsucsiro; egy fejezetet szentel könyvében a költészetnek, röviden jellemezve a tankát és a haikut.³¹

2. A hátrahagyott japán versfordítások forrás-rétegei

(a) *Átmenet a Miyamori-fordítások felhasználásához: „elő”-Miyamori a Kínai és japán versek 1931-es Révai kiadású változatában*

Előző dolgozatunk írásakor nem volt tudomásunk arról, hogy az eredetileg Genius-kiadású *Kínai és japán verseknek* a völcse formájú Révai-sorozatban már ugyanabban az esztendőben — 1931 — egy újabb és 1947-ig még hat kiadást megérintő változata is napvilágot látott. Minket e variáns központozása, ékezet-megoldásai érdekeltek. Az

²⁴ *Rövid versek japáni stílusban. A Hét*, 1918. júl. 14. 425.

²⁵ Barna művére — I. 20. jegyzet — a *Japánra vonatkozó magyar nyelven megjelent művek bibliográfiája*. Bp. [1937.] Klny. a *Távol-Kelet* 1937. évf. 1–4.sz. hívta fel figyelmemet. [Pécsi Egyetemi Könyvtár.] — Moritake — Kosztolányi névadásával — *Szirom* című haikuja Florenznél például — pedig itt kivételesen ő is bővít — 22, nála 48 szótag; v.ö. FL [86/3. 249. 27. j.] 443., BARNA 53.

²⁶ Barátossi Balogh Benedek Astonra hivatkozva állítja Bashō Tójáról: „[...] a világ legnagyobb képzelgésű butasága [...] önámítás”, v.ö. *A felkelő nap országa*. Bp. 1930. 143; Pröhle Vilmos elismeréssel utal e versre, s Chiyo Ni két haikujára, de érdeklődését Bashōra és „néhány követőjére” korlátozza. V.ö. *A japán nemzeti irodalom kis tükre*. Bp. 1937. 71. [Mindkét mű az MTA Könyvtárában]

²⁷ „Kitünően kezeli a *haikai*-t is — írja —, mely [...] arra van hivatva, hogy magába foglalja a világmindenséget minden súlyával és szépségével, a természetet, mozdulatlanul és mégis élően.” *Jó szó. Szép Ernő verseiről. Új Idők*, 1929. jan. 20. 112., *Egy ég alatt*, Bp. 1977. 408. — Szép Ernő kötete — *Jó szó*, Bp. [1928] — utolsó ciklusa „Egy-egy lélekzel” címmel tartalmaz hét, ott ilyen műszóval nem jelölt „haikai”-t. Idézzük a talán legszebbet: „Az a kevés kis sercegés,/ Amint a gyertyának repült a lepke, és/ Szárnya megégett:/ Az az élet.” *A gyertyának repült a lepke*. I. m. 90.

²⁸ Költőnk első haiku-fordításai az *Új Idők* 1929. 46. számában jelentek meg, *Japáni versek* címmel, az 585. lapon. [A továbbiakban Ű]

²⁹ *Három tavaszi vers*. 1930. máj. 10. 781. Kosztolányi anyagából Narihira *Tavasztát*, Kibino *Emlékjét* tartalmazza; Kosztolányi fordításait I. Ű 1930. 52. 796.

³⁰ *Négy kínai vers*. Ű, 1930. jún. 125. A japán: *Ono no Komachi az álomról*. 814.

³¹ IMAOKA Dzsucsiro, *Új Nippon*. Bp. 1929. 116., 118–120. [OSZK] — Dzsucsiro minden bizonnyal azonos Kosztolányi japán riportalányával, v.ö. *Japán — Dzsucsiro — . Pesti Hírlap*, 1931. jún. 21., 9 kötetben: *Bölcsőtől a koporsóig*. Bp. [1987.] 80–83.

utóbbiak itt makulátlanul követik a helyes kiejtés normáit. Ezen túl szövegpontosítá-
sokat is találtunk, megváltozott a költemények sorrendje is, s ami a legfontosabb: az
új kiadás az eredetit méltón lezáró, az elmúlás akkordjait megpendítő népköltészeti
alkotás, a *Kokinshū*-ból származó *Hab* után még tíz haikut is csatol az addigiakhoz.³²
Az 1932-es gyönyörű Miyamori-kötet, az *An Anthology of Haiku Ancient and Modern*
utolsó lapjaira is csak most figyeltünk fel: azok tanulsága szerint e végleges válto-
zat egy előzetes, 1930 nyarán megjelenhetett, *One Thousand Haiku Ancient and Modern*
című munka betetőzése.³³ A tíz haikut Kosztolányi ebből a kötetből vagy egy még
felderítendő, szakfolyóiratbeli Miyamori-publikációból — bár 1961-es japán bibliográ-
fiánk nem utal ilyenre — ismerhette meg; mindenesetre egy kivétellel két év múlva
újraközli őket, „új japáni versként”; kettőt a „végleges” Miyamori-kötetet a felfedezés
szépségével bemutató *Nyugat*-beli közleményben, a többit a *Pesti Hírlap Vasárnapjában*,
illetve az *Új Időkben*.³⁴ — A reveláció, a további fordításokhoz új ihletet, tápot adó
mű mindenesetre az 1932-es Miyamori-kötet.

(b) *Bonneau-népdalok, 1931–1932*

A továbblépést e Miyamori-előzetes és az 1932-es antológia gazdag anyaga közt
Bonneau japán népdalai kínálták Kosztolányinak. A *Pesti Hírlap Vasárnapja* 1932.
március 11-i számában közölt válogatás, a *Japáni versek. Népdalok* forrásául három
Bonneau-művet is feltételeztünk; csak megjelenésük ideje volt kérdéses: a *La Sensibi-
lité japonaise* tōkyōi, 1934-es harmadik kiadása és az *Anthologie de la Poésie japonaise*
párizsi kiadása, 1935-ös keltezését viselő példánya — hetedik ezer — állt rendelkezé-
sünkre. S számolnunk kellett az előbbieket anyagát adó tíz kötetes *Yoshino*-sorozattal
is, ennek 1935-ös tizedik kötetét ismertük. Ezért a Kosztolányi-közleményt időben
megelőző Bonneau-kiadást vagy publikációt kellett keresnünk. Levélben fordultunk
információért a Bibliothèque Nationale igazgatójához e művek első megjelenését il-
letően — a *Yoshinót* úgyis tőlük kaptuk —; válasz híján magunk kutattunk tovább.
A *La Sensibilité japonaise* Bonneau művei közt a *Mercure de France*-ban megjelent ja-
pán vonatkozású írásaira is utal.³⁵ Mi a folyóirat 1930–1931-es évfolyamait átnézve
jutottunk el a szerző — akkor a kyōtoi Francia Ház igazgatója — 1931. dec. 15-
én közzétett, francia-japán prózai, majd lírai párhuzamokat vázoló tanulmányához,
Kosztolányi forrásához.³⁶ Benne Pierre Loti *Krizantém asszony* című regényének ilyen
vonatkozású ismertetése után „a rizsföld sarában magukat dallal vigasztaló” japán
parasztok tizenhárom dalát adja, kiemelve, értékben nem maradnak el nyugat-euró-
pai irodalmi, sőt zenei megfelelőiktől (még a *Parasztbecsületre* is utal). Már itt jelzi,
nyolcszáz népdalt gyűjtött össze. A *La Sensibilité japonaise*-ben aztán — itt újraadja
a *Mercure de France*-beli egyéb japán vonatkozású írásait is — majd kétszáz darabot
közöl belőlük, témakörökbe csoportosítva őket, az eredeti szövegeket itt-ott módosít-

³² V.ö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Kínai és japán versek*. Révai. Bp. [1931.] 136–138. [OSZK]

³³ V.ö. Inazo NITOE, *Editorial Jottings*, in *M/1* [86/3. 246. 13. j.] I–IV. [Az első japán kritikai
visszhang 1930. szept. 26-i keltű.]

³⁴ Az újraközlések: Bashō: *Szegénység, Vadkacsák*. *Nyugat*, 1933. ápr. 2. 388; uő: *A jóltevő*,
Remele, ÚI, 1933. máj. 7. 591; uő: *Nyomorúság*, Seien: *Pacsirta*, Jakushi: *A víg csavargó*, Shicho:
Szín, *A Pesti Hírlap Vasárnapja* [a továbbiakban PHV], 1933. júl. 3. 37. — Az újra nem közölt
vers — Teishitsu: *Hold* — csak Réz Pál legújabb, kitűnő összegező gyűjteményében jelent meg
1931 óta, v.ö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Idegen költők*. Bp. [1988.] II. k. 43.

³⁵ V.ö. a kötetet megelőző ismertetés V. lapjával.

³⁶ *La Farce japonaise dans le Roman français contemporain*. *Mercure de France*, 15–XII–1931. 526–
542; a népdalok: 534–541. [ELTE Egyetemi Könyvtár]

va.³⁷ Szerzők szerint is pontosít: a *Néma szerelem* már „régí műköltészeti” termék,³⁸ a *Szüret* — róla lásd később — pedig már nem szerepel a későbbi változatokban.³⁹ A versek — mind élőszóbeli alkotás — „a kínai idiogrammát nem ismerő” „nyers emberek” szívéből fakadnak, formájuk szerint *dodoitsuk*, huszonhat szótagúak, 7/7/7/5-ös sorelosztásban. — A *dodoitsu-gyűjtés* Bonneau újdonsága, Aston, Revon, Gundert nem hivatkoznak e versfajtára, egyedül Florenz ad a *Japanische Dichtungen* függeléként pár *dodoitsu*t, s ezeket — a szótagszámot Florenz nyomán túllépve — Nyevezkey idézett közleményében le is fordítja.⁴⁰ A műsót itt még Bonneau sem használja. Az 1935-ös, záró antológia majd inkább a műköltészet — s egyáltalán a tanka és a haiku felé — fordul, a *La Sensibilité japonaise dodoitsu*sit egyharmadukra csökkentve, a tankákat és haikukat három, illetve kétszeresére növelve, a szabad formájú *shintaisik*kat szintén megháromszorozva. Erre — költőnk utolsó forrására — lentebb visszatérünk.

(c) *A fő forrás: Miyamori 1932–1933*

Miyamori szép kötete kilencszázhetvenhárom haikut tartalmaz, a kezdetektől a Kosztolányival kortárs költőig. [Az első Arakida Moritake — 1458–1546 —, az életkor szerint utolsó Ikoma Shisen, 1894-es születésű.] Miyamori közli a japán eredeti meg a maga szövegei után a megelőző és a kortárs angol és francia átköltéseket is; a százhetvenkét többlet-fordítás közül százharminckilenc angol nyelvű — nyolc angol és ugyanannyi japán fordító munkája — és harminhárom a francia. A fordítások számában B. H. Chamberlain és Michel Revon vezet. Ebből a munkából még hiányoznak a német közvetítők szövegei, a hiányt — mint előző dolgozatunkban említettük —, majd tanka-antológiájában pótolja Miyamori, Karl Florenz-, Julius Kurth- és P. Ehmann- anyaggal. A felsorakoztatott tolmácsolók közül Astont, Chamberlaint, Portert, Revont, Walshet kötetekből, a többi csak Miyamoriból ismerjük.

Miyamori száz oldalt meghaladó bevezetőjében a haiku és epigramma lényegét és különbségeit, a fordítás problematikáját taglalja — idevágó tételeit Kosztolányi bőven idézi is —, majd a műfaj rövid történetét ismerteti, s végül életrajzi vázlatot ad a négy legnagyobb haiku-költőről, Bashőről, Busonról, Issáról és a modern nagyról, Shikiről, korrek és áhítatos pontossággal, gonddal (megtudjuk például, hogy az aszkéta Bashō, aki egész életében emésztési zavarokkal küszködött, egy tisztelőjének a számára rendezett lakomája után valószínűleg a mértéktelen gombafogyasztás következtében betegedett meg halálosan). Bőséges, hasznos —, de ma már sokszor mosolyogatóan iskolás — jegyzetanyaggal is él. A reprezentatív kötetet hetvenegy, kézirat-reprodukcióval is ellátott kép illusztrálja, külön is felhívja az olvasó figyelmét egy-egy műre, érzékeltetve vers és kép rokon voltát.

(d) *Revon (Adler?) — szövegek, Miyamori kiegészítésül 1910, 1928 [1925] — 1933*

Kosztolányi nyolcvannégy haikut zsákmányolt Miyamoriból, s ezeket — a *Kínai és japán versekhez* előzőleg csatolt tíz verset nem számítva ide — öt közleményben publi-

³⁷ *A Tavasz A gombei és a természet* [= japán paraszt], a *Szentjánosbogár*, a *Madár*, a *Húség*, a *Sirály*, a *Főretteg*, a *Tücsök*, a *Tűzész* és a *Búcsú A gombei szerelmé* című ciklusba kerültek; v.ö. BO/SJ [86/3, 251. 48. j.] 102., 126., 129., 127., 137., 132., 135., 126.

³⁸ *Uo.* 334. [Le Dodoitsu savant ancien]

³⁹ Előszőr *A gombei és a természet* c. ciklusba sorolt *Cerisier*-t véltük a *Szüret* francia — és nagyon szabad átköltés alapjául szolgáló — megfelelőjének. *Uo.* 97.

⁴⁰ *Dem scheidenden Geliebten, Enttäuschung. I.m.* 78–79. Itt szól Florenz a *dodoitsu*ról is. Nyevezkey kötetében: *A búcsúzó kedveshez, Csalódás. I.m.* 71., 73. Az előbbi idézzük — mint az első magyar *dodoitsu*-fordítást: Ha hosszú úton majd/ Rád sűrű, langy eső hull:/ Megannyi könny-csepp az, mit/ Utánad vágyva sírok. — A *dodoitsu*ról l. még W. N. Portert: WP Introduction VII. [86/3. 250. 37. j.]

kálta.⁴¹ Az utolsó idejére kimeríthette a számára a japán kötetben érdekes anyagot, így három haikut 1931-es könyvéből hoz át ide — a Révai-s változatból —, kilenc verset — haikukat s köztük két tankát — pedig Revon kötetéből vesz. A *Kínai és japán versekben* — láttuk — Revon német, Adler adta változatát részesítette a költő előnyben, sok haszonnal, most talán mégis jobbnak látta ily módon közelebb kerülni az eredetihez.

A kilenc versből négyet csak Revonnál, illetve Adlernél találtunk meg; ezek Jocenn *Virágja*, Kiyowara no Fukayabu *Nyári éje*, a Kyokuval jelzett *Gúnydal* s végül Bonze *Hullása*. Az első háromnál a szerző nevének írásmódja igazít útba: a *Virág* esetén Revonnál és Kosztolányinál Jocenn a szerző, Adlernél Josen, a *Gúnyvers* szerzője Revonnál és Kosztolányinál — elsősorban műfajmegjelölés ez — Kyoku, Adlernél — tévesen, Senryū helyett — Senyu.⁴² Revon nyomán látunk teljesebb nevet Kosztolányinál a *Nyári éj* esetében: Kiyowara no Fukayabu, a német változatban csak Fukayabu. (Itt tartalmi bizonyítékunk is van: „Az álmatlan hold milyen felhőn talált ma vánkost?” az „En quel coin des nuages / La lune a-t-elle trouvé son lieu de repos?”-nak és nem az „In welchem Wolkenzelt / Bist du Mond verborgen?!“-nek felel meg.⁴³) A *Hullás* című tanka esetén Adler mond többet, zárójelben megadja a szerzetessé lett miniszterelnök, Kintsune nevét is: „Der Bonze [Kintsune]” formában, Revonban — és Kosztolányinál — csak: „Le Bonze” — „Bonze” —, a személynév jegyzetben található itt. Tartalmi fogódzók nincsenek, így Revont kell itt is közvetítőül hinnünk.

A Revon-Adler-Miyamori — vagyalosságból — további három haikuról szólva — a *Kútvödör* esetében szintén a névírás segít: a szerző neve Revonnál és Kosztolányinál azonos: Tchiyo — Tcsiyo, Adlernél Chiyo, Miyamorinál Chiyo-Ni. (A nagyszerű költőnővel jelölt másik haiku, az *Özvegység* eleve nem eredhet Miyamoriból, ő a valódi szerzővel, *Ukihashi* kurtizánnal szignálja a verset.⁴⁴ Biztos tartalmi támaszuk itt sincsen, Kosztolányi oly mértékben továbbkölti a verset.) Hasonlóan revoni közvetítésnek kell hinnünk az *Apácabékát*, a szerző Revonnál Tchighetsou-ni, Kosztolányinál Csikhecsu-ni, Adlernél Die Nonne Chigetsu, Miyamorinál Chigetsu-Ni. E haiku is továbbbontott; rá és az előzőre még visszatérünk.

Revon-, Adler- (és Porter-, Gundert-) forrásból is származhatna Takamura *Száműzetése*. Itt a pontos szerző-megnevezés mellett — Adlernél tévesen „Toshiyuki, der Verbrannte” — tartalmi egyezések — az „evezve” igenév, a szigetek száma — s végül az esengő kérdés — Kosztolányié nem Adler kemény, perlekedő alliterációit visszhangozza — eredeteti a magyar megoldást Revon változatából [a japán eredeti W. N. Porter kötetéből adjuk]:

Wada no hara
Yashohima kadete
Ko i idenu to
Hito ni wa tsugeyo
Ama no tsuribune

Sur la Plaine de l'océan,
Vers les quatre-vingts îles,
Je m'avance en ramant:
Annoncez-le aux hommes,
Bateaux des pêcheurs

⁴¹ *Új japán versek*. Harminc haiku. *Nyugat*, 1933. ápr. 1. 386–388; *Japán virágzápor*. Tíz új haiku. *Új*, 1933. ápr. 2. 425; *Japáni virágzápor*. *Uo*. 1933. máj. 7. 591; *Japán versek*. Huszonegy új „haiku”. *PHV*, 1933. jún. 4. 4; *Japán versek*. *Uo*. 1933. júl. 3. 37.

⁴² A *kyōku* „a hokku specifikusan komikus vis-à-vis-je”; ennek különösen népszerű fajtája az ún. *Senryū* no *Kyōku*, alapítójáról, Kara *Senryū*ról [1717–1790] elnevezve, v.ö. *FL* 467., 476–477. L. még: *R* 400; *AR* 376. [86/3. 249. 27. j., 250. 35. j., 36. j.]

⁴³ A Revon- és Bonneau-szövegek értelmezésében kedves kartársnőm, Balázs Zsuzsa volt szíves segítőm.

⁴⁴ V.ö. *M/1* 440. *Ukikashi* a *Bashō*val jelölt kor — XVII. század közepétől a XVIII. század közepéig — költőnéje; születési és halálozási adatai ismeretlenek.

Ebene des Meeres:
Mein Rudern nach den „Zweimal Zwölf
Inseln”,
Denn Männern dort kündet es,
Ihr Barken barbarischer Fischer!

Evezve a Nyolcvan Sziget felé
a tengeren, a végtelen mezőben
ring csónakom, a vízbe elveszően.
Száműzött a Császár. Jámbor halászok,
halászbárkák, beszéljeteek felőlem!

S végül: Issa *Egy milliomoshoz* című haikuját — tartalmi fogódzópont nélkül — szintén a Revon jegyében fordított versekhez soroljuk. [B. H. Chamberlain haikugyűjteményében is megtalálható.]

(e) *Az utolsó jelzés: a Bonneau-antológiából nyert versek, 1935–1936*

Két és háromnegyed évi szünet után — a kínaiakkal is rég végzett Kosztolányi — a fordítások zöme 1932-re esik, a következő két évben már csak szórványosan készülnek⁴⁵ — 1936 februárjában jelenik meg az utolsó keleti anyag s egyáltalán a költő utolsó verses publikációja: négy tanka és öt haiku.⁴⁶ 1935 késő őszen keletkezettek, ekkor juthatott hozzá a költő a Bonneau-antológiához, s alkotói kedve is újra fellángolt.⁴⁷ Ishikawa Takuboku három meg Yosano Akiko egy tankáját csak Bonneau-ból ismerhette a költő, ezek: *Játék, Sárkány, Tékozló fiú, Elhagyott bárka*. Shiki két régebben közölt haikuját — *Apám, Hajnalpír* — még Miyamori-közvetítésének kell hinnünk; erre vall a rövidebb név-jelölés — „Shiki” —, s Bonneau-nál nem is szerepelnek. Az itt közölt öt Shiki-vers közül az *Ellentét* és az *Utolsó dal* csak Bonneau-nál található meg, a további három, a *Rekkenő éjszaka*, a *Fehér pillangó* és a *Tavaszi éjszaka* mindkettőjük-nél szerepel, de a Bonneau-s névírás — Masaoka Shiki, Shiki a költő írói neve⁴⁸ —, az utolsó közleményben való szereplés és főleg a versépítés rokonsága miatt szavazhatunk a francia eredetre. Itt a *Fehér pillangót* közöljük — a sorok tagolása, a mondatforma hasonlóan árukkodik a másik két haikuban is —; a vers a két család viszályában elpusztult, „tizenhét nyarat” megélt, „csinos és művelt” nemesi ifjú, Atsumori emlékét idézi (a címvariánsok az átköltők leleményei, legtöbbször jellemzők szerzőjükre: Miyamorié itt például konkretizáló-tárgyilagos, Bonneau-é könnyedebb-elvontabb, Kosztolányié érzékletes):

Nadeshiko ni
Chocho shiroshi
Tare no tama.

Amé

Dans les œillets
Ce papillon blanc:
Une âme?

The Old Battlefield of Suma

A white butterfly flits about the pinks;
I wonder whose spirit it is!

Fehér pillangó

Fehér pillangó szállt a
gyöngyvirágra,
s én szinte félelem:
nem lélek?

Bonneau kétnyelvű kötetét verstani-stilisztikai összegezéssel vezeti be — folytatva Florenz ilyen szemléjét⁴⁹ —, jogaiba helyezi a dodoitsut, majd egyet mesterien elemez hangszimbolika szempontjából, az éjszaka és a nappal hangfestéssel kifejezett viadaláról, az utóbbi kakasszó és harangzúgás kísérette győzelméről, kicsit annak érzékeltetésére is, mennyire reménytelen munka fordítással megkísérteni bármilyen visszaadását

⁴⁵ Az utolsó kínai közlemény — tudomásunk szerint — *Kínai versek*. PHV, 1934. márc. 18. 5.

⁴⁶ *Japán versek*. PHV, 1936. febr. 9. 17. — A közleményre RÉZ Pál volt szíves felhívni a figyelmemet.

⁴⁷ V.ö. 86/3 251. 52. j.

⁴⁸ Első tudóvérése éjszakáján vette fel a Shiki — kakukk — nevet, mivel — gyanítja Miyamori — a kakukkról hiszi a hagyomány, hogy vért köp, ha kiált. V.ö. M/1 95.

⁴⁹ V.ö. Fl 19. [Schmuckmittel, Bilder und Figuren der japanischen Poesie, an archaischen Gedichten dargetan.]

is mindennek; a kötet végtelen precíz felépítése mértani elrendezésű parkra emlékeztet bennünket; szövegei feszesen szűkszavúak – folytatva Revon hagyományát –, hivatalos elismerés követte őket.⁵⁰

3. Miyamori – és Kosztolányi – a haikuról, fordítási elveik

A japán professzor bevezetőjét már érintettük; majd félszáz oldalas szövegében először a haikut jellemzi: a metrum és a rím hiánya, a tizenhét szótagos terjedelem, a nyelvtani homály – ritka a névmás, nincs névelő, kevés az igék nyelvtani változása, a szavak végtelen gazdaságossága – többlet-sugalló hordozó volta –, pregnánsága, a szókihagyás jellemzi. Gyakori bennük a *kireji*, angolra fordítva *cutting-word*, magyarul talán *metszőszó*, a szentenciát körülvevő – s látni fogjuk – Miyamori által indulatszavakkal visszaadott partikulák használatát. A jó haiku – állapítja meg, B. H. Chamberlain három évtizeddel előbb kelt s érzékletes példák sorával bizonyított gondolatait újrafogalmazva s H. G. Henderson tételeit előlegezve⁵¹ – nem festmény, csak annak vázlata, vagy inkább körvonalai, egy kép címe, vagy szuggesztíója. Buson *Harangjával* illusztrál: egy, a harangon alvó pillangó – mindössze utalás az egész vers, gyakran akár ige nélkül, vagy igenével jelezve a cselekvés pillanatnyiségét. A részletes leírás szűkségtelen, a költő szubjektív érzéseinek reprodukálását az olvasóra bízta; benne képzelete segítségével az asszociációk nagy mennyisége kél. Bashō *Őszi estjével*, a haiku történetében új szakaszt nyitó verssel bizonyítja: a költő egy szót se pazarol az őszi alkonyat magányosságára, az olvasóba mégis belevésődik ennek érzése, a természetes leírás révén.

A haiku jellemzője a kép természeti hátterét felidéző *season-word*, az *évszak-szó*, így a *Harangban* a tavaszra utaló pillangó, Bashō *Tejútjában* – mely Miyamori szerint „tizenhét szótag jelentéktelen terjedelmében” mutatja fel a Tejúttól tündöklő égboltot – a koraoszt idéző galaxis. Félszáz ilyet sorol fel, tanka-gyűjteményében még bővíti is majd számukat.⁵² A szótagszám, az évszak-szó mellett a haiku belső, ihlető jellemzője még a természetszeretet. A haiku nem epigramma – vitázik aztán Chamberlain, Florenz és Dickins egykori feltételezésével:⁵³ az utóbbi hosszabb, emberi viszonylatokkal – „afférokkal” – foglalkozik, humoros, olykor cinikus. Ilyen árnyalatú, epigrammával rokon tizenhét szótagos az említett *senryū*.

Miyamori fordításai – szándéka szerint – „szimplák és rövidek”, de az európai olvasó számára is oly világosak, mint az eredetiek a japán olvasónak. A fordítás – szögezi le – nem lehet parafrázis. Ha az eredeti túlon túl homályos, két-három többlet-szót engedélyez magának. (A szótagszámot nem tekinti szövegeiben tabunak, a terjedelem tíz és huszonegy szótag közt ingadozik nála, leggyakoribb a tizenhat, illetve a húsz szótagos megoldás.) „Tavaszi álom” – mondja például a japán költő, irodalmi hagyományuk alapján az életről, hiányos metaforával. Miyamori élészúrja, hasonlatá alakítva a képet: „Az élet repül, mint...” Issa halott fiát gyászoló, félbehagyott haikuját – „Az élet hajnali harmat, igaz, hanem...” – megtoldja egy fájdalmas felkiáltással: „hanem ó jaji!” Kötete első változatának említett *Őszi estjéből* (*A Crow On a Bare Branch*) – Lo! a crow sits on a bare bough;/ This is a dreary autumn evening

⁵⁰ V.ö. a mű címlapjával [a Japán Császári Egyetem, a Nemzetközi Kulturális Kapcsolatok Társasága, a francia akadémia „koronázta meg”]. Bonneau két antológiájáról l. 86/3. 251. 47., 48.

⁵¹ Nem leírás, skicc, szuggesztíó, egy festmény címe vagy csatolt felirata a japán „epigramma”, v.ö. CH/2 [86/3. 248. 24. j.] 93.; Henderson szakavatott elemzéseit l. HENDERSON 20–23. L. még Astont: A [85/3. 248. 22. j.] 294.

⁵² V.ö. M/2 [86/3. 251. 51. j.] 9.

⁵³ V.ö. CH/2 91–109., FL 439–461., D/2 [86/3. 249. 33. j.] II. k. 309.

– viszont kiirtja a „szomorú” jelzőt.⁵⁴

Fordításai nagy része időmértékes, a kétsorosnak fordítottak főleg jambikusak, illetve trocheusok, csekély hányaduk háromsoros, szabad formájú. Rímet elvéve, „fennkölt” eredeti kapcsán használ. Négy évvel későbbi tanka-antológiájában – jeleztük – áttér a rimes gyakorlatra.

Kosztolányi a *Nyugatban* adott haiku-ízelítő után bőven utal Miyamorira, a haiku lényegét szép eredeti párhuzammal világítva meg: a japán költő nyújtotta rajzot – tudjuk, gyűjteménye volt kínai és japán rajzokból, festményekből⁵⁵ – „az olvasó világítja át érzésével, s ekkor kiszínesedik, mint azok a látszatra szürke, igénytelen képecskék, amelyeket gyertyaláng elé kell tartani.” Fordítói elveire is rámutat. „A japánok – mondja, ismételve a Szép Ernő kapcsán már megfogalmazottakat – egy tárgyban, egy élőlényben – mint jelképben – az egész élet csodáját bámulják.” Nekünk, „fáradtabb” nyugatiaknak „izgatószerre van szükségünk az irodalomban is: lélektani beállításokra, értelmi facsarásokra, különféle fortélyokra és mesterkedésekre, az ellentétek, a szóképek, a jelzők, a rímek fűszerére, hogy magunk elé idézzük azt a gyönyörűséget, melyben nekik ezek nélkül is van részük.” Feladatát abban látja, hogy „két világrész távolságát elenyésztetve” – Chamberlain a századelőn tízezer mérföld távolságaról és két évszázad intervallumáról beszélt, hangsúlyozva, milyen élelők mindennek ellenére számunkra a japán haikuk⁵⁶ – „ázsiaiból európaire fordítsa” e verseket, „ügyelve arra, hogy a japán rövideket” „ne tegye” „szószátyárrá”, „s a japán vázlatosságot ne túlon túl kerekítse és írja körül.” (Három esetben nem haladja meg a tizenhetes szótagszám-határt: Masaoka Shiki *Ellentétje* tizenöt, Bashō *Varjúja* tizenhat, Buson *Sárga őszirózsája* tizenhét szótagos nála, s e terjedelemben is műves, befejezett megoldásúak.) A bővítések mentsége az is, hogy mindent a három sorba kell foglalnia, lemondva Miyamori részletes magyarázó jegyzeteiről, s az is, hogy a képszerűség, az élénkség, a jóhangzás, a – mégiscsak fel-felbukkanó – rím és ritmus egy-egy szép példáját Miyamori is boldogan mutatja fel a japán eredetiben. Illyés – majd évtizedek múltán, visszaemlékezve az általa sajtó alá rendezett, főleg haikukat tartalmazó hátrahagyott japán anyagra meg a maga haiku-fordító munkájának tapasztalataival – szentesíti Kosztolányi megoldásait, „utánozhatatlan találékonyságúaknak” nevezve fordító-elődje Bashō-haikuit.⁵⁷ A továbbiakban e leleményesség megvalósulását vizsgáljuk, minél több szép verset kívánva felmutatni, a teljesség, a makulátlanul egzakt rendszerezés igénye nélkül. (A művészi eszközök úgyszólván együtt, egymást sokszorozó hatással találhatók egy-egy versben.⁵⁸) Kosztolányi természetesen előző kötete hagyományait folytatja itt is, fogásai, fortélyai azonban

⁵⁴ Bőséges parafrázissal szolgál azonban jegyzetében a kiszáradt mocsárban álló lombjavesztett fáról, melynek csúcán ragyog a gyengülő fényű lemenő nap, a lombtalan ágra szálló magányos fekete hollóról, v.ö. M/1 128–129.; Clara A. Walsh az átköltés végleteképpen narancsfényt is látat – „Black 'gainst the slowly-fading orange light” – ; Kosztolányi hanghatásokkal dolgozik – „A száraz ágon komoran időz/ egy óriás, fekete holló [...]” – , v.ö. 86/3. 270.

⁵⁵ V.ö. KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Kosztolányi*. Bp. [1938.] 256–257.

⁵⁶ V.ö. CH/2 93. [A Djuicsiróval való riport – v.ö. 31. j. – végkicsengése szerint is „Csendes-óceánként” választja el a költőt beszélgető-partnerétől a kávéházi asztalon előttük álló „egy pohár víz” is. *I.m.* 82–83.]

⁵⁷ „Verseinek – Boshō haikuinak, Z. E. – európai nyelven való megszólaltatására Kosztolányi mutatott sok mesterfogást, nemegyszer utánozhatatlan találékonysággal.” V.ö. *Nyitott ajtó*. Bp. 1963. 640. Illyés végleges fogalmazásából – *Nyitott ajtó*. Bp. 1978. II. k. 442. – elmarad a megszökítő „nemegyszer”.

⁵⁸ Lásd erről HANKISS Elemér a haikuval oly rokon háromsorosról, az *Októberi tájról* szóló elemzését *A vers és a „nyomatott áramkörök”* címmel a *Minerva Nagy képes enciklopédia A művészetek c.* kötetében, Bp. 1973. 317–322., ill. *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Bp. [1985.] 257–277.

Ah! he is not a common man
Who turns to a flowerless tree.

Nem senki az, meg is bízatsz te abba,
ki elvirult,
s úgy áll a Földön, mint virágtalan fa.⁶⁰

Betoldott jelző emeli ki az ítélet negatív jellegét Moshi *Emberélet* című senryűjában:

Ah, human life is a drama
Which cannot be produced again.

Az emberélet gyöngye dráma.
Csak egyszer adják.
Nincs több előadása.

Az igenlő elfogadást pedig metaforikus azonosítás hordozza az üzletember-költő, Ōemaru – Issa-korszak, a 19. század elejétől közepéig – *Pilléjében*; hatásos Miyamori alliterációja is:

If butterflies danced through this falling
snow,
What a wonderful sight it would be!

Jaj, milyen csodás is volna, hogyha
egyszer,
a hópihék közt, a fehér idillbe
röpülne egy fehér, parányi pille.

Következményként megfogalmazott lelkiállapottal, összegezéssel, zárja Kosztolányi a verset Bashō *Válásában* (*A Parting With Tōyō*), a költőnek tanítványánál való és fájón elmúlt vendégeskedését megörökítő s számunkra a *Szeptemberi áhítat* „selymes garage-ba” megbúvó darazsát előlegező – s egyáltalán a költő vendéglét-tudatát is kicsit megfogalmazó – haikuban (Miyamori nagyrabecsüli benne a „szép metaforát,” s elismeri, a szabálytalan, tizenegy szótagú második sor nem teszi tönkre a vers ritmusát; idézzük Tandori Dezső mai átköltését is):

Botan-shibe
Fukaku wake-izuru hachi no
Nagori kana

How reluctantly the bee emerges from
The depths of pistils of a peony!

Az illatos pünkösdirózsa kelyhét
habozva hagyja el a méh,
a részeg és boldog esti vendég.

Bazsarózsából
előbúvó méhecske:
válása bánat.⁶¹

Hozzátoldott s már múltbeli következménnyel zárul – a sorrendi csere után – a Boshō-iskola költőnöje, Shokoyū-Ni *Ibolyák* (*Violets*) című háromsorosa:

Violets have grown here and there
On the rains of my burned house.

Házam leégett.
De romjain az ibolyák kinyíltak.
Ők hoztak édes, áldott üdeséget.

Megengedést és következtetést is sző a versbe, a dolgok humoros viszonylagosságának példájául – Miyamori részletes magyarázó jegyzetét sző szerint visszaadva – Kosztolányi Bashō *Szegénységében* (*Small Mosquitoes*):

In my cottage the mosquitoes are small;
That is all the good cheer I can offer.

Jöjj el barátom, bár kopott tanyám van,
de nálam
a szúnyogok is olyan kicsik,
hogy az embert alig csipik.⁶²

⁶⁰ Ady képét – „állasz lombtalanul” – l. *Vén diák üdvözléte*, in *Összes versei*. Bp. [1977.] 185. – Aston névtelen szerzőjének feltűntetett haikuja – a lehullott és a még fán lévő levelek képével – talán szintén az *Intelem* eredetijének átköltése. [„O ye fallen leaves! There are far more of you/ Than ever I saw growing on the trees!”, v.ő. A 296.]

⁶¹ Tandori fordítása maradandó értékeinek egész skáláját mutatja, hangrendi színességével, magánhangzók változatos hosszúságával, választékos-gyengéd szókinccsel s a pillanatot rögzítő igenév-, illetve -ás képzős főnév-használatával.

⁶² Tandori fordításával nem tudtak megbirkózni egyébként jószemű, biztos ítéletű tanulóink: túl tömörnek bizonyult. [„Szerény lakomban/ aprók a szúnyogok is – / ó, vendéglátás.”] – Szövegei

bevezető sóhajjal érzékelteti, Kosztolányi, a családi költészet bensőséges énekese⁶⁴ ezt hiperbolikus megszemélyesítésre váltja át:

Oh, cuckoo, did you cry to drive away My mother who has coming in my dream?	Kakuk, miért ébresztettél föl engem? Megöl a bánat. Álmomban őt láttam, halott anyámat.
---	---

A haiku modern nagy megújítója, Masaoka Shiki versének mindhárom szövegváltozatában megjelenik a metszőszo, illetve annak indulatszavas megfelelője; Miyamori árukkodó, fájdalmas *ah!*-jét Kosztolányi ellentétező-sarkító helyzet-megjelöléssel – nyomatékosítva a fiú bánatát – emeli ki („Evening-Cicadas”, Apám):

Higurashi wa Nake do tsumbo no Oyaji kana	“Evening-cicadas” are singing; But ah! my old daddy is deaf.
---	---

Tücskök dalolnak este mint a költők,
Mindenki érti éneklésüket.
De – jaj – az én apám agg és süket.⁶⁵

(c) Az olvasó – a képzelt vagy valódi beszélgető-társ – megszólítása

Az élénkségnek és dramatizálásnak ez az eszköze Kosztolányinál mind a szituáció, mind a lelkiállapot megemelésére szolgál, saját költészetében a pár hónap múlva megszülető *Hajnali részegség* meghitt-bizalmas olvasóhoz-fordulásai mutatják felső fokon ezt a fogást.⁶⁶ Csiráiban Miyamorinál is megtalálható, Etsujin *Tanács* (*The Spring Moon*) című versében – I say, drive your horse slowly – Vigyázva hajtsd most a lovat – , Issának az élők lényegi azonossága nevében szóló *Légy* (*The Fly*) című haikujában – O, do not beat Fly – Ne üsd agyon a kis legyet – , cutting-word – *ya* – fordításaként pedig Buson *Esőjében* (*Spring Rain*):

See, in spring rain an umbrella Walks chatting with a straw rain coat.	Nézd, a csepergő esőbe sétál egy háncs-kabát meg egy esernyő.
---	---

A *ya*-t máskor *Hark*-ra váltja Miyamori, így a *Harsány éjben* (lásd lentebb), a *Behold* pedig Kosztolányinál cserélődik megszólításra, Ryūsui *Kisgyermek* (*The Lost Child and a Firefly*) című háromsorosában – Behold! the lost child – Nézd az árvát – .

Miyamori ösztönzése nélkül is él Kosztolányi ezzel a móddal. Az ő részletes szituáció-megjelölése nyomán fordul figyelmetlen beszélgetőtársához – a költő és barátai hegyen át vándorolnak a szitáló téli esőben – a maga szubjektív véleményének még minősítéssel is nyomatékot adva Kosztolányi Bashōja, a *Majom* (*The Monkey*) című háromsorosban:

The first drizzling shower is falling; The monkey seems craving a small rain coat.	Zúg a hideg zápor, Te meg se látod. De a majom bög. Szegény, szeretne egy esőkabátot.
--	---

Gomei *Lepkék* (*Butterflies and Departing Spring*) című haikujának átültetésében ketős leleménnyel a képzelt partner fiktív kérdésére válaszol a költő – igaz, tanka-terjedelemben – , a maga bizonytalanságát is megfogalmazó költői kérdéssel:

⁶⁴ V.ö. HALÁSZ Gábor, *Az ötvenéves költő. Nyugat*, 1935. I. k. 494–499., kötetben: HALÁSZ Gábor, *Válogatott írásai*. Bp. 1959. 250–257.

⁶⁵ Az apa – alacsonyabb rangú szamuráj – halálakor Tsunenori – a későbbi Shiki – még gyermek – öt éves? – volt; v.ö. M/1 93.

⁶⁶ A *Hajnali részegség* megjelenése: *Nyugat*, 1933. nov. 16. 474. A vers „intim-valló légköréről, nyelvi-mondatbeli közvetlenségeiről, megszólításairól” l. KIRÁLY István, *Kosztolányi* (Vita és valóság). Bp. 1986. 284.

The butterflies flit here and there,
Perhance seeking departing Spring.

Miért repülnek mindig úgy a lepkék —
kérdégeted tőlem. Hogy tudjam azt?
Talán keresik az eltűnt Tavaszt.

A halhatatlanság-vágy Nietzsche, József Attilát és természetesen a fordító hasonló mély óhaját megelőző haikujában, az ismeretlen adatú Shimpei *Arcok*-jában Kosztolányi felszólítja az olvasót:

Each and every face looks as if
They expect to live for ever.

Nézz az arcokba mélyen,
Mindegyiken ott sír a vágy: —
hogy mindörökre éljen.

Hasonló megoldással él Masaoka Shiki *Utolsó dalának* (*Dernière chanson*, Miyamori-nál *Dying Cicadas*) fordításakor; Bashō *Prücsökjének* kései és nem méltatlan — bár ellenkező előjelű — visszhangját, mint jeleztük, Bonneau-ból meríti a költő; közöljük Miyamori változatát is:

Shini-kakete
Nao yakamashiki
Aki no semi

Dying, yet how noisy —
The autumn cicadas!

Au bord de la mort,
Plus que jamais bruyante,
La cigale d'automne.

Figyelj csak a tücsök dalára,
ha hangosan csattog az őszi éjben,
azt sírja, hogy majd meghal nemsokára.

Költői kérdéssel indul a vagyona fittyet hányó önérzetes farmerfi, Issa *Egy millió-moshoz* című haikuja, Revonnál is, Kosztolányinál is — Qu'est-ce que son/ Million de kokou? — Tudod, mi énnekem a pénz/ arany-, ezüst-, kincs garmada? —, Shicho *Lángész* (*The Winter Moon*) című verse is — Tudod, milyen a lángész? —.

(d) A fő eszköz, az érzékletesség és fokozatai: a leírás részletező „realizmusa”, jelképiség, -negatív-transzcendencia

Nem beszélhetünk itt hagyományos realizmusról, inkább lírairól, vagy inkább annak játékos képzelettel, groteszk humorral megemelt változatáról. Megállapításunk érvényes az idézett lélektani helyzetekre is, de még inkább áll a leírásokra. A közvetkezőkben ezek fülnek-szemnek szóló érzékletességét illusztráljuk, a legjellemzőbb példákkal.

A természet és jelenségei, az év- és napszakok — láttuk — elidegeníthetetlen elemei a haikunak, s ihletadó élményei a japán verselőknél is és — sokszorozottan — Kosztolányinál is. Itt is kifogyhatatlanul leleményes. Megjelenik az éjszaka, s benne a táj és elemei élővé emberiesülnek: így a Bashō-tanítvány, Otsuyū *Őszében* (*Scarecrows*) az eredeti „halotti leple” pozitívvá billen, s az ebbe burkolás — az ősz kétszeres emberiesítésével — az öltöztetés részvevő-humánus aktusává emelkedik:

The autumn is advanced;
And scarecrows are clad in dead leaves.

Késői ősz. Színes lepelt szőtt.
Nézd, fölruházta
a meztelen madárijesztőt.

Bashō haikujában — *A jóltevő* (*The Sleeves of a Scarecrow*) — a késő őszi — téli? — madárijesztőt antropomorfizálja Kosztolányi:

Would I might use the scarecrow's
sleeves in sleep
As shelter from the midnight frost.

Ha a mezőn az éj fagya metsző,
kabátjával takargat
egy jószívű madárijesztő.

S végül ily közvetlen évszak-utalás nélkül, valami kuruc dac plebejus-büszke többletével jelenik meg a madárijesztő Dansui hasonló című versében, a szellemes, szituációt adó bevezető mondat után, egy tárgyészlet, a kalap valóság-illúziót adó metonímiás bővítésével:

The scarecrows does not uncover
Even to His Imperial Majesty.

Még a ruháját is kölcsönbe kapja.
De a Császárnak sem köszön
rozzant, kevély kalapja.

Egy módhatározó-pár — „nagyon nyugodtan, nagyon édesen” — helyhatározóra történt cseréjével válik még bensőségesebbé a hó megjelenésének interiőr-rajza Kosztolányinál a századforduló huszonhét évet élt költője, a naturalizmust a tankában meghonosító,⁶⁷ a humanizmus, a nyomor hangját megszólaltató⁶⁸ Ishikawa Takuboku *Tékozló Fiú (L'enfant prodigue)* című tankájában:

Comme l'enfant en voyage,
De retour au village natal,
Dort, ainsi,
Très calme, très doux,
Voici l'hiver revenu.

Mint gyermek, hogyha visszatért
a faluba, hova való,
és aluszik a duzzadó
párnákon, így jött vissza mostan
a hó.

Év- és napszak meg portré-részlet fonódik össze emlékezetesen, az elmúlás jegyében szinesztéziától és a dallamos l-eket felváltó-legyőző h-k tompaságától támogatottan (tetszene Miyamorinak, aki elbűvölten figyel fel, ha verszenét hall⁶⁹) a „tíz nagy Bashō-tanítvány” egyike, a szamurájból buddhista szerzetessé lett Jōsō *Ezüstjében (The Winter Moon)*:

Colder than snow is indeed —
The winter moon on my grey hair!

A téli holdvilág fakó
ezüstje hull ezüst hajamra —
olyan hideg, akár a hó.

Költői életutat is érzékeltet Kosztolányi e részletező, évszakkal összefonódó realizmussal, a legnagyobbét, Bashōét, Miyamori szerint az „örökké vándorló költő képét, lelkiállapotát megörökítő” — s a *Kínai és japán versek* második változatában kötetzáró verssé emelt — *Nyomorúság (The Year Has Drawn to a Close)* című haikuban; rá gondolván beszéltünk előző cikkünk összefoglalójában dísztelen realizmusról (Miyamorié előtt Chamberlain úttörő fordítását adjuk):

Toshi kurenu
Kasa kite waraji
Hakinagara

The year ha closed while still I wear
My sandals and my pilgrim's hat.

Ah! the year has come to an end while
still
I am wearing my hat and straw sandals.

Az évtől elbúcsúztam.
De kalapom a régi nyári szalma,
s lábam botolva csusszan
a téli sárba, rossz gyökérpapucsban.⁷⁰

Jōsō-haikuval példázhatjuk az állatok megjelenítését is. A *Zsivajgó természet* költője a — talán az őszi? — holdsugár varázslatában látott bagoly képét fokozó igésítéssel és humoros-archaikus tájszót alkalmazó zárótöbbséggel teszi emlékezetessé, a helyi specialitást, mint általában itt is elhagyva — „wayside shrine” útszéli buddhista ereklyetartó — , a *Bagolyban (An Owl; a What...! a költő érzelmeit rajtő kana* megfelelője):

⁶⁷ Gundert jellemzése; v.ö. G [3. 44. j.] 30.

⁶⁸ Bonneau szavai; BO/LJ [86/3. 50. j.] 152–153.

⁶⁹ Így Issa halott fiacskáját gyászoló, gondolatilag a középső sort ismétlő, arra visszhangzó „sarinagara” [= but, de, hanem] kötőszóval fájdalmasan megszakadó haikuja esetén (az egész vers: Tsuyu no yo wa/ Tsuyu no yo nagara/ Sarinagara; idéztük, Miyamori fordítási elveiről szólva). V.ö. M/1 22–23., 522–523.

⁷⁰ Tandori szövege: Vége az évnék./ Sás-kalap, szalmabocskor,/ vándorlok tovább; Horst Hammitzsch — Wilhelm Gundert folytatója — német változatát — Zu Ende das Jahr./ Schrimhut und Strohsandalen/ trag ich noch immer! — l. G/LdO [v.ö. 86/3. 79. j.] 464.

What a bright moonlit night! An owl
Took refuge in the wayside shrine.

Úgy lángol a hold most, hogy egy bagoly
káprázva az eresz alá bújt, s ott silbakol.

S a taoista eszméktől befolyásolt Jōsō segítségével juthatunk el más játékos-komoly, képzelt valóság-dimenziók rajzának vizsgálatához is. Miyamori ötletes, de prózában megfogalmazott magyarázatát – a „bőjtíre”, felbukkanva, „győztes tekintettel” mintha azt mondaná: „Ah! A víz mélyén láttam: csodálatos látvány volt” – sokszorozza meg Kosztolányi átlelkesítő humorral a *Vadkacsában* (*The Teal*), groteszk-fennkölt filozófiai szakszóval – a *Hajnali részegség* égi csodájának fordított előképeként, az *Esti Kornél éneke* bűvár-képével (az semmit sem talál a mélyben) pedig ellentétesen:

The teal wears such a look as if
It had gazed into the water's depths.

A mély vizekből úgy bukik elő
a vadkacsa,
mint egy csodákat látott bölcselő.⁷¹

A vers ellenpárja a dezillúzió, a szárnyalás után a valóságba visszahullás verse a Shikivel jelölt korszak – a 19. század közepe, a 20. eleje – költője, Kubonta *Valóságja* (*A Toy-Kite*; Kosztolányi címadása itt elvontabb, de lényegmondóbb), realista helyelemektől súlyosbítottan:

Having fallen down to the ground,
The kite was found to have had no soul.

Ha földre hull, s hever az utak árján,
látod, papír, és lelke sem volt,
csak sárkány.

Kosztolányi gyakran a jelképiség felé tágítja a verset – Miyamori is ki-kiemeli a japán szerzők ilyen szándékát⁷² –, a fogalmak nagybetűs írásával, így – itt is élve a költői kérdés, az alliteráció, a hangutánzás, az élenkség fegyvertárának eszközeivel – a Bashō-iskola kiváló költője, Kyokosui *Harsány éjében* (*The Sound of a Cataract*; ilyen írásmódot láttunk már Miyamori nyomán a *Lepkékben* s tőle függetlenül a *Papírsárkányban*):

What a cold night! Hark, the cataract
Dashing adown into the great sea.

Hideg az éj. Mi zúg oly vadul?
A vízesés.
Harsogva a nagy Óceánba hull.

Hasonló módon él szimbólummal, szinte szociográfiai indításúan – József Attila *Faluját* is asszociálva bennünk – lényegmondó, bár nem szemléletes jelzők s párhuzamot követő ellentézés mellett Kosztolányi a Bashō-korszakbeli Saikaku *Holdjában* (*To-night's Moon*), a hold saját költészetében és a japán anyagban is oly sokszor, betelhetetlen mohósággal megragadott varázslatának – vagy mint Miyamori mondja, „bájos áldásának, pártatlanságának, melyet Japán összes falvai élveznek” – megjelölésére:

Some villages, have no sea-breems,
no flowers.
But to-night's moon seen in all villages.

Rongyos, nyomorgó kis faluk.
Nincsen virágjuk, se haluk.
De gazdagok most, mert a hold
rájuk hajolt.

⁷¹ Florenz már a századelőn közöl két taoista eszméjű Jōsō-haikut: minden erőfeszítés nélkül lebeg a béka a víz színén = így visz bennünket az élet, anélkül, hogy fáradoznunk kellene; a harkály a virágözönben is a kiszáradt fát keresi = fussunk az élet hajszás zürzavarából; Miyamori az utóbbit csak egy irtózó felkiáltással kommentálja: What an unaesthetic bird! V.ő. Fl 457., M/1 282.

⁷² Így Bashō költőtársa, Isshō halálára írt elégiája kapcsán – Oh, grave-mound, move! / My wailing is the autumn wind – szól a bánat elemi kitöréséről, a lángelme impresszív szimbolizmusáról. V.ő. M/1 177.

E pontban kell érintenünk a Bonneau-ból merített tíz dodoitsu formájú népdalt. Közülük nyolcban szerelmet fest áradó részletezéssel – lélektani realizmussal, a szemléletesség, az alakzatok, a sodró erejű ritmus együttes, sokszorozott hatásával Kosztolányi. Erdemes lenne mind idézni, álljon itt közülük kettő, a *Hűség* és a *Tücsök* (Bonneau későbbi névadásával *L'amour aveugle*, illetve *Cigale*):

Parce que je vous aime,
Plaine ou montagne, broussailles ou
Sans rien reconnaître,
Je suis venue...

Mint hogy szeretlek, pusztá utakon,
napfénybe, látón, éjszakán, vakon,
erdőn, hegyen, bozóton, cserjén
megjöttem én.

Kosztolányi Bonneau elvont passzusát – anélkül, hogy valamit felismernék – mes-
teri párhuzammá-ellentétte bontja fel; két antológiájában aztán már maga Bonneau
is érzékletesít, e részt – Sans rien reconnaître – átírja, sans rien voir – semmit sem lát-
tam – fogalmazásúrá; az 1935-ös kiadás a felsorolást is bővíti, a négytagú, „vagy”-gyal
összekötött helymeghatározást, kivette a választó kötőszót, öttagúra emeli, sodróbbá
váltva a fokozást: Plaines, torrents, montagnes, /Broussailles, forêts.⁷³

A *Tücsök* magyar változata a ragaszkodás el-nem-múló voltát világítja meg, figyel-
men kívül hagyva Bonneau szkeptikus megjegyzését – a tücsök is lehull a fáról –,
párhuzamos megszólítással, helypontositással s túlzó idő-megjelöléssel (a záró cselek-
vést – en gemissant – nyöszörögve – Kosztolányi jó érzékkel elhagyja, Bonneau aztán
maga is a költőibb En pleurant-ra – miközben sír – cseréli fel⁷⁴):

Mon amant, voyez cette cigale
Agrippée à l'arbre:
C'est ainsi que je m'agrippe à vous
En gémissant...

Nézd, hogy szorítja a tücsök fönn
a büszke szálfá levelét.
Lásd, így kapaszkodom örökkön
beléd.

A két nem szerelmes vers közül emlékezetes a *Sirály* – Bonneau-ban Baudelaire
Albatroszát idézi fel, s nyilván a költészet örök témáinak nemzetköziségét, a japán
népdalok rangosságát mutatja számára; 1935-ös antológiájában majd *Orgueil* (dac,
gőg) címmel látja el; Kosztolányi *Zsivajgó természetének* sirályát is dac, düh jellemzi⁷⁵
– magas hangrendjével, dinamizmusával, diadalmasan csattanó rímpárjával:

Si l'on demande l'heure de la marée
A la mouette du large:
– Je suis un oiseau des nues, dit-elle;
– Demandez aux vagues!...

Ha kérdezed, ár-e, apály van,
így víjog a sirály:
„Kérdezd a víztől, én a fellegekben
vagyok a király!”

A fordítások realizmusáról szólva említendő valamiféle transzcendencia felé nyíllás
két haiku kapcsán – Miyamori, bár áhítattal csodálja „az ég ünnepi misztériumát”
az éjszaka halála kapcsán, fenntartással fogad minden misztikus értelmezést, s mellőzi
válogatásából az irracionális ízű haikukat⁷⁶ – ; negatív túlvilágiság ez: a hiányt emeli

⁷³ V.ö. BO/SJ 127., BO/AJ [86/3. 251. 47. j.] 29. – a *Hűséget*, a *Tüszvést* és a *Búcsút* Ticharich
Zdenka – Báthy Annának ajánlva – meg is zenésítette, *Dalok Kosztolányi Dezső japáni verseire*
címmel [Bp., Rózsavölgyi és Társa; MTA Kézirattár Ms 4627/152 számon].

⁷⁴ Vö. BO/SJ 135., BO/AJ 37.

⁷⁵ – Dac és düh, mely felhők közül kiszáll! / S birál! / Vészben-viharban víjogó király! / Sirály!
ÖV [264. 76. j.] 476.

⁷⁶ Így megkérdőjelezi a *Tó* (*The Old Pond*) magyarázatát, mely szerint az a buddhista tan morális
és vallásos leckéje lenne, hasonlóan jár el a *Bogáncs* (*A Verse composed on Horseback*) esetén, v.ö.
M/1 130., 138.; nem közli – ugyancsak Bashō – *Aggastyánját* – Ik-ka mina / tsue ni shirage no /
haka-mairi –, *Harmatját*, Buson *Múltját* – Osoki hi no / tsumorite toki / mukashi; v.ö. 86/3. 264.,
266., 265., a japán eredetik helye: CH/2 311., 313. – . A legmisztikusabb Bashō-haikut – Kake
hashi ya / inochi wo karamu / tsutakatsura, Hanging bridge ya life [acc.] entwining vineropes,

meglévővé. Az egyik a Bashō-kor legünnepeltebb költőnője, Chiyo-Ni *Halott fiacskámja* (*Longing for Departed Child*) az égi rétek trópusával; meglehet, Kosztolányi Miyamori szövegén kívül felhasználta W. N. Porter átköltésének bevezető sóhajából az *ég* szót, C. H. Page szövegéből a *föld, mező* utalást, ezért Miyamorié előtt az ő variánsaikat adjuk:

Autumn, and autumn skies!
But where's my laddie, he who chased
The flitting dragonflies?

I wonder in what fields to-day —
He chases dragonflies in play —
My little boy — who ran away.

How far may he have gone to-day —
My little dragonfly hunter!

Halott fiacskám merre költözött?
Mily égi réteken
kerget szitakötőt?⁷⁷

A másik Ukihashi *Özvegysége*. Itt is hiányt, negatívumot vált át Kosztolányi félelmes-bénító s mégis talán megnyugtató meglévővé — ahogy saját alkotói világa remekeiben, az *Aranysárkányban*, a *Caligulában*, az *Anyámban*, valószínűleg elsődlegesen a hindu filozófiát számára közvetítő Schopenhauer nyomán⁷⁸ —, a Semmi megszemélyesítésével; a nyilvánvaló közvetítő Revon előtt Florenz, majd Miyamori szövegét közöljük:

Leg' ich mich nieder,
Steh' ich auf, — wie weit und öde
Scheint mir das Schlafnetz!

I sit up or lie down and yet,
How large is the mosquito-net!

Au réveil je vois,
Au coucher je vois, de la moustiquaire
Le vide, hélas!

Mióta meghalt az uram,
alkonyba, reggel
a szünnyoghálón át csak a Semmi néz
rám
üres szemekkel.⁷⁹

(e) *Továbblépés, a kép tovább-bontása időben, térben*

Miyamori — idéztük — szögesen ellenzi a pillanatnyi benyomás objektív leírásának parafrázisát, még inkább tovább-fejtését. Így — még a bevezetőben — elmarasztalja Curtis Hidden Page *Harang-átültetését* — persze, jegyzetben kimerítő leírást ad a versben szereplő nagy Buddha-templom gigászi méreteiről; Buson haikuja szerinte több szimpla leírásnál, reflexió az emberi életéről (Page szövege Miyamorié előtt áll; Miyamorinál *The Temple Bell and a Butterfly* címmel):

Tandori fordításában Függhíd. A sors (életet-halált fonó) repkényágai — Hendersonnál találtuk meg. (Ő adja a verset ihlető szituációt — a költő a hegyi ködben elveszti útját, veszélyes ösvény alatt rohanó zuhatag hangját hallja, a felsűtő napfényben látja meg aztán a mély szakadékot, a durva hidat, a gallyfonadékot. V.ö. HENDERSON 22-23.)

⁷⁷ A vers természetessége, tökéletes egyszerűsége miatt görög antológiába illene — Chamberlain, CH/2 124. —, felesleges lenne egyetlen szót is hozzátenni; Florenz — Okasaki nyomán, nála a „so weit” háromszor ismétlődik — a távolságot hangsúlyozza: Libellen zu fangen,/ Wie bist du so weit, ach/ So weit gegangen; v.ö. OK [86/3. 248. 25. j.] 95., FL 461. Miyamori szerint a bánat sújtotta anya valami láthatatlan világra — unseen world — gondol. V.ö. M/1 421.

⁷⁸ Vö. Arthur SCHOPENHAUER, *A világ semmiségeiről és gyötrelmeiről*. Bp. [é. n.] 5-11. [„az élet baljós álma után [...] jó visszatérni[...] a semminek nyugalomába.”] L. még Babitsot: „Imádkoz az életet minden kis jelenségében, minden legapróbb borzongásában; ezeken kívül csak a Semmit hitte.” *Kosztolányi. Nyugalom*, 1936. dec. 12. sz. 401., *Esszék, tanulmányok*. Bp. [1978.] II. k. 524.

⁷⁹ A megszemélyesített Semmit a megelőző generációt képviselő apa — világnézeti és esztétikai-logikai okokból is — leküzdhetetlen ellenérzéssel fogadta, v.ö. *id. Kosztolányi Árpád levele Kosztolányi Dezsőhöz*. Szabadka 1925. jan. 31. MTA Kézirattár Ms 168-169.

Tsurigane ni
Tomari te nemuru
Kochō kana

The butterfly sleeps well
Perched on the temple bell...
Until it rings.

Upon the temple bell
A butterfly is sleeping well.

A templomi harang bronzán libegve
alszik
egy csöppnyi lepke.

Page fordítása ugyanis a folytatással – a lepke a harang kondulására fel fog ébredni – tönkreteszi a pillanatnyi benyomást, vagy ahogy Kosztolányi mondja a maga bevezetőjében, a helyzet gyöngéd drámáját. Kosztolányi egyik legszebb átültetésében megis elvégzi ezt a továbblépést, Bashō *Vadkacsák (Wild Ducks)* című haikuja kapcsán, a fény hajnali felderengését sejtelmes-színjátészó, időbeli összefüggésbe hozva a vadkacsa-hanggal – Miyamori csak az éjszakai tenger emelkedő-hulló fehér hullámait és a felettük repülő vadkacsák hangját emeli ki magyarázatában. Bonneau, Miyamori, Tandori szövegeit Henderson két változata, a szó szerinti „leképezéses” és a rimes követi fent:

Soir sur la mer:
Voix de canard,
Si vaguement blanche...

Night has fall'n on the sea.
Wild ducks' voices faint and white.

Az éj borult az Óceánra távol.
Most vadkacsák halk hangja rí, fehér,
és a sötét derengve fölvilágol.

Alkonyi tenger
Vadkacsa hangja:
villog ködös fehérség.

Umikurete kamo no koe honoka ni shiroshi
Sea darkening wild-ducks' voices indistinctly white

Falling of the night

Upon the sea, and wild ducks' voices
Shadowy, and white...

Persze, a megoldást támogatja a távlatosság, az eredetiben is meglévő szinesztézia mellett – Miyamori büszkén jelzi is: Bashō a modern szimbolisták elődje – a finom zeneiség, a h-k, f-ek, n-ek, hang- és hangulatfestése, a hátravetett, szintén kettős funkciójú értelmező jelző, illetve állítmány is, a fehér, – első, *Nyugat*-beli változatában „fehéren.” (Miyamori dohogva jegyzi meg – s ez már elérhetetlen finomság az európai fül számára – , hogy nem tudja méltányolni azt a véleményt, mely szerint a szabályos 5, 7, 5 szótagszámú elrendezés helyett az 5, 5, 7 szótagos variáns jobban kifejezné a hideg decemberi tenger magányos atmoszféráját...)

Hasonlóan továbbköltött – itt oksági, a vers keretein időben visszafelé túllépő indoklással, valószínűleg a rímkényszer hatására így kibomló, de a buddhista részvét-tel nagyon is megférő – fordítása, az idős költőnő, Chigetsu-Ni, Bashō tanítványa, unokája iránti kedvességét megörökítő – az ő kedvéért, őt mulattatva fonja „a szalmaházat” – *Apácabéka* (Revon valószínű közvetítő szövegén kívül közöljük Adlerét is, Miyamoriét is, nála *Out of Love for my Grandchild* címmel):

Oh, little tree-frog, I'll make you
a straw-house to live in.

De paille d'orge
Je te ferai une maison,
Grenouille religieuse!

Aus Gerstenstroh
Dir bau ich ein Häuschen;
Nonnenfrosch!

Lásd, árpaszálból fonok tenéked
remeteházat,
apácabéka,
mert lelked édes és szelíd alázat.⁸⁰

A Buson-tanítvány Taigi *Rabmadarában* (*A Caged Nightingale*) pedig talán egy kicsit az annyiszor, oly nyomatékkal említett gondolatát, a politikai és költészeti szabadság össze nem függéséről, fogalmazza meg Kosztolányi itt is újra,⁸¹ a japán vers ürügyén, áradó bizonyossággal:

So aloud the nightingale sings
As if it does not see its cage.

Rab fülemüle csattog boldogan.
Harsány dalában olvad el a titka,
a rács, a rabság és a kalitka.

Nem maradhat ki szemlényből a fordított eljárás sem — egyetlen ilyen, de eredménye emlékezetes — : Kosztolányi Bonneau szintén egyedi eljárással kettőre bontott, dialógussá váltott dodoitsuját tömöríti négysorosossá; a vers a *Szüret* (Bonneau később már nem közli e szabálytalan eljárás szülöttjét):

Kagi wo nage-kake
Yusuraba ochi yo

Kokoro tsurena ya
Yamamomo yo...

J'ai jeté ma corde à crochet
Dans l'arbousier de la montagne;
J'ai secoué: les fruits rouges
Sont tombés.

J'ai jeté mes deux bras vers vous,
Et le désir secouait mes bras:
Tomberez-vous pas à votre tour,
Homme cruel!...

Kötéllal ráztam a piros gyümölcsfát,
hullt a gyümölcs ölembe csendesen,
a két karom tárom feléd remegve,
hullj az ölembe, én szerelmesem.

(f) Csattanóra kiélezett versépítés, sorhossz, ritmus, rím

A csattanóra hegyezett versépítés — példáink birtokában vissza is tudunk tekinteni eseteire — jellegzetes fogása Kosztolányinak. Előre hozza a konkrétat, az érzékelhető, s versvégre dobja a japánban is megszélyesítéssel bevezetett-erősített elvontat a Shiki-kor költője, Jakushi *A víg csavargó* (*Love and Snow*) című versében:

That rogue called Love having left me,
How cold snow feels!

Milyen hideg a hó, mert nincs velem
a víg csavargó:
a Szerelem.

Ki-ichi — Miyamori kortársa, a haiku mestere — *Gyémántjának* (*Summer Ice*) átköltésében viszont a hasonlót teszi a vers élére Kosztolányi, s megfejtésként, a vers végén adja a hasonlítottat — az *Ezüst* fordított eljárása — , a felkiáltást költői kérdésre váltva:

Ah! summer ice! To it
Even diamonds are nothing.

Gyémánt, van-e szebb, van szebb
nála még,
mint nyáron
a jég?

⁸⁰ A revoni (adleri) eredezés mellett szól — a bevezetőben említetten kívül a „de paille d'orge” („Aus Gerstenstroh”) — „Árpaszálból”-megfelelés is.

⁸¹ V.ö. *Szonett-pályázat*. [1922.] *Ákombákom*. Bp. é. n. 22., *A magyar könyv pusztulása. Nyugat*, 1925, okt. 1. 66., *Nyelv és lélek*. Bp. [1977.] 367.

Par jeu, j'avais
 Pris ma mère sur mes épaules:
 Mais à sentir
 Ce poids trop faible, j'ai pleuré,
 Sans pouvoir même aller trois pas.

Vállamra kaptam az édesanyámat,
 és vittem a vállamon öt tova halkan,
 de oly kicsi volt, oly könnyű szegényke,
 hármát se léptem, sírva fakadtam.

Hasonló ritmusal kottázza le – ha töredékesen is bukkan ez itt fel – az idő múlását Kosztolányi Chōji *Ó-év* (*The Departing Year*) című haikujában:

I watched the parting year,
 My chin upon both hands.

Elillan az év, nincs nyugsága nálam.
 Utána nézek,
 két tenyerembe hajtva állam.

Szemlének végére hagytuk a felsorolt többletek egyik fő ösztönzőjét és nyelvi hordozóját, a rímet, mely „az alkotás lázában” „alvajáró biztonsággal” születik együtt – a kölcsönhatás sorrendje nem mindig világlik ki – a tartalommal. (A definíciók Kosztolányitól valók; a haiku-sorozat után másfél-két hónappal értekezik – témájára többször is visszatérve – „az európai költészet fő ékességéről” a rímről.⁸⁶) A haikuk fordítása számára – és európai kartársai számára – nemcsak „ürügy a csengő-bongó, szellemes vagy szellemeskedő rímek keresésére”, mint Képes Géza vélte,⁸⁷ hiszen hármas rimből bomlik ki a *Nyomorúság* Arany János-ian súlyos vagy a *Tékozló fiú* meghitt realizmusa, rimbokor röppenti az anyagi valóság fölé Ishikawa Takuboku *Sárkányát*,⁸⁸ rímpár hordozza a *Harang* impresszionista rebbenékenységét,⁸⁹ ugrasztja ki a *Bagoly* vagy a *Vadkacsa* groteszk humorát, rímhívó szóra való válasz – reggel, szemekkel – futtatja ki a verset az irracionizmus felé az *Özvegységben*. Ami az elmarasztalás másik részét illeti, láttuk, a nyugat-európai haiku-átköltések – köztük a Kosztolányi alapjául szolgálóké – többsége rímtelen.⁹⁰

Az utódok közül – e kérdést itt csak érintjük – rímmel élt a világlíra tolmácsolásának avatott mestere, Illyés is, a szótagszám fetiszizálása nélkül,⁹¹ rím nélkül alkot

⁸⁶ V.ö. *A rím varázslata* [PHV 1933. aug. 20.], *A rím bölcselete* [uo. aug. 27.], kötetben: *Nyelv és lélek*. Bp. [1971.] 479., 482. – Kosztolányi már 1931-ben felhívja az ifjú Weöres figyelmét a haiku rímeire. („Itt a szavaknak, rímeknek élesebbnek kell lenniük.”) V.ö. [VARGHA Balázs], *Kedves fiam... Kosztolányi Dezső és Weöres Sándor levelezése*. II. rész. Kortárs, 1985. 5. sz. 92.

⁸⁷ V.ö. KÉPES Géza, *Fordított világ*. Bp. [1973.] 176.

⁸⁸ Bonneau névadásával *Le fil coupé*: Fil coupé, / Le cerf-volant: ainsi / Des jours de ma jeunesse, / Le cœur, si légèrement, / En volant s'en est allé – Elvágtam a sárkány zsinégjét. / Nemrég / a szívem is éppígy röpült el, / mint messze emlék.

⁸⁹ Bay Endre Tandori *Japán haiku versnaptárát* [Bp. 1981.] ismertette nevezi a *Kínai japán verseket* máig mértékadónak – de nem különbözteti meg anyagát az *Idegen költőkétől* [e sorok írója viszont az utóbbiba foglaltakat hitte hosszú évekig Kosztolányi összes kínai és japán fordításának] – ; a *Harangot* pontatlanul idézi, épp a rímvész el így belőle – A templom harangján / Alszik / Egy kis lepke – ; „európaizálódottnak” nevezve, mivel – szerinte – a japán templomokban nincs harang. (Miyamori mellékeli is kötetében „a nagy buddhista templom haranglájában függő” „temple bell” Hyakusui által készített rajzát! V.ö. M/1 444–445.) Bay cikke: *Nippon üzenete. Nagylátó*, 1985. 2. 298.

⁹⁰ Voltaképp csak az amerikai Curtis Hidden Page szolgálhatott Kosztolányi számára a rímes átköltések példáival, v.ö. 86/3. 271–272. – Dolgozatunk lezárása közben jutottunk hozzá a hatodik rímes haiku-kötethez [O. Hauser, F. V. Dickins, W. N. Porter, J. Th. Bryan, C. A. Walsh ismertett művei mellett]: Ludwig Harald SCHÜTZ, *Die Seele Japans*. Japanische Gedichte aus ältester, mittlerer und neuester Zeit. Frankfurt am Main, 1929. [Stadtl. u. Univ. Bibl. Frankfurt a. M.] Eredetihez hű szótagszámmal, de rímes változatokat ad; a *Tó nála*: Einsam ruht der See / Ach so still, da springt, o weh, / Klatsch ein Frosch hinein. *l.m.* 27. (Az „o weh”-hez hasonló töltelékésző Kosztolányinál Bashō *Olajának* fordításában található.)

⁹¹ V.ö. ILLYÉS Gyula, *Nyitott ajtók*. Bp. [1978.] II. k. 441–449. Szép Bashō-fordítása – *Óhaj*

haiku-fordításokat Képes Géza,⁹² Tandori Dezső,⁹³ majd Greguss Sándor⁹⁴ és Villányi G. András.⁹⁵ Kosztolányit a rímhasználat és a terjedelem növelhetősége csábítja-készletti tovább-árnyalásra, a szótagszámhoz hűeket a szabott keret – Illyésnél még a rím is – kényszeríti – paradox módon – most már tartalmi hűtlenségre. Tételünket Bashō *Őszi estjével* és Shiki *Tavaszi éjszakájával* illusztráljuk. Illyés változata – Tar ágat húz le/ egy varjú teste:/ őszei este – Bashō vázlatát a súlyosság többletével módosítja, Képes Gézáé – Száraz ágra száll/ egy holló – az ős után/ kiált rekedten – hang-toldással és megszemélyesítéssel misztikusra árnyalja a verset, Tandori variánsa a leghűbb, de sok telitalálattal átköltése közt kevésbé sugallatos: A száraz ágon/ varjú telepedett meg./ Ősz van, este van. Villányi G. András Shiki-szövege – fuvoláját fújva/ e kitavasztult éjen:/ valaki elment – igenevével és befejezett igealakjával az idő múlásának, a jelenség tűnő voltának pluszát teszi – „hűtlenül” – a vershez.⁹⁶

5. Összegezés

Kosztolányi az 1931-es *Kínai és japán versek* japán anyagának folytatásaként folyóiratok lapjain még százöt japán verset – haikukat s köztük hét tankát meg tíz dodoitsut – , fordított magyarra. Georges Bonneau folyóirat-közleménye nyomán 1932 tavaszán tíz népdalt szóaltatott meg – a dodoitsukat – , az anyag zöméhez 1933 tavaszán, nyarán Asatari Miyamori antológiája szolgált forrással, ezt kimerítve, a költő előző gyűjteménye egyik közvetítőjétől, Michel Revontól is kölcsönzött szövegeket, s végül 1935/36 halálba hajló őszen-telén új – modern – Bonneau-anyaggal zárta japán átköltéseit s egyáltalán műfordítói, költői munkásságát.

Ihletett, színes fordítások, képben, hangzásban, az élénkség eszközeiben a *Kínai és japán versek* haiku-fordító gyakorlatát továbbfolytató és fejlesztő, gazdag újraértelmezések ezek, Kosztolányi ízlésétől, világképétől is ösztönöztek. A csúnya széppé varázsolódásának, a látszat-való kettősségének, az áttűnéses káprázatoknak villanásnyi rajzai, az elfutó csoda ünnepeinek emlékei ezek a haikuk, s rá is fényt vetnek, eredendő hajlamaival is rokonok. (Ezért tartja tündérinek a havat és a porcukrot összekevertető gyerekkort, ezért óhajthajta, hogy felhőn átsonó holdvilágot szépítse az ő emléket majd „a kancsal emlék”). Minderre utaltunk előző dolgozatunk befejezésében. Tematikailag azonban gazdagabb az általa választott és visszaadott anyag, mint ott jeleztük. A panteista[?] természet-áhitat, a családi szeretet, a részvét, az elmúlás szomorúságának hangjai mellett feltűnnek az emberi, társadalmi fonákságok is, fanyar humorú, általunk nem idézett haikukban (Toshi: *Ellentét*, Ryūga: *Orvos*, Yaha: *Zárt telek*, a régebbi időkől: Jocenn: *Virág*, Kyoku: *Gúnyvers*). A fordítások verselésükben, képanyagukban is kapcsolódnak Kosztolányi alkotói világához, világképehez, ellentétesen, azzal vitázva (*Vadkacsa – Esti Kornél éneke*; *Valóság – Zászló*), vagy éppen azt,

– utolsó sorával jelezzük a szótaghű átültetések ötszótagos záró sorának legtöbbször jól hangzó, adoniszi sorú lejtést zengető voltát: Vézna kacsácska,/ lábad a sárga-pelyhű kimonóban/ bár sose fázna!

⁹² V.ö. KÉPES Géza, i.m. 183–190. Képes sajátos kompromisszummal a közölt tankák két hétszótagos záró sorát látja el rímmel, Ishikawa Takuboku és Yosano Akiko műveit, l. uo. 190–191.

⁹³ V.ö. 86/3. 264. 78. jegyzet.

⁹⁴ V.ö. GREGUSS Sándor, *Bevezetés a klasszikus japán költészetbe. Vigília*, 1987. 1. 21–25.

⁹⁵ V.ö. VILLÁNYI G. András, *Egy tenyér, ha csattan: haiku. Nagyvilág*, 1988/3. 363–369.

⁹⁶ Cikkem elküldése után kaptam kézhez a Bibliothèque de L'Institut de France-ból Daigaku Horiguchinak a 11. jegyzetben említett kötetét; Nico D. Horigoutchi szerző-jelöléssel, évszám nélkül, Paul Morand-nak ajánlva [Légation du Japon Bucarest]. A *Kínai és japán versek* hat Horiguchi-átköltéséből csak a *Festmény* eredetijét találtam meg a kötet kétszázötvenkilenc verse közt. [XL Ma venue en ce monde/ Est un accident;/ J'aurais du naître/ Sous le pinceau d'Outomaro! I.m. 34., KJV 85.]

annak legnagyobb teljesítményeit is kicsit előlegezve (*Válás — Szeptemberi áhítat*). A haikut illetően mai ízlésünk — majd hat évtized után — talán más, s haiku-fordítói eszményünk is változott: hatásosabb „injekció” számunkra a nominális stílusú töredékesség, a képzeletet csigázó talányosság; maga a műfaj is megszokottá vált, mai magyar művelői kezén. A magyar haiku történetében mindenképpen első mérföldkő Kosztolányi úttörő kísérlete; világképének a keletivel való elemi rokonságát kínai fordításainak vizsgálata — reményünk szerint következő dolgozatunk tárgya — fogja még árnyaltabban feltárni.

Ervin Zágonyi

LES TRADUCTIONS JAPONAISES DE KOSZTOLÁNYI — À LA LUMIÈRE DE LEURS SOURCES. II.

Suite de son volume *Kínai és japán versek* (Poésies chinoises et japonaises), paru en 1931, Kosztolányi a publié dans de différentes revues — à côté de certaines poésies chinoises — 105 poésies japonaises. Au printemps 1932 — il a traduit dix chansons populaires — des dodoitsu — d'après Georges Bonneau, la majeure partie des traductions provient de l'anthologie haiku en langue anglaise de Asataro Miyamori, parue en 1933 — entre temps il a reçu également des textes d'un de ses intermédiaires précédents, de Michel Revon — et enfin — au printemps 1936 — il a terminé son œuvre de traducteur — et de poète — par les ouvrages puisés dans la nouvelle anthologie moderne japonaise de Bonneau.

L'activité de traducteur congénial de Kosztolányi est stimulée entre autres par la parenté d'origine de ses goûts, de ses penchants, de sa vision du monde avec ceux de l'Est. Les traductions dans leurs versifications, leurs images poétiques s'attachent également à son univers de créateur, précédant des motifs de ses ouvrages important oubien les reflétant. Aujourd'hui, 60 ans après, l'idéal de la traduction de haiku est plutôt la laconisme énigmatique — la performance pionnière de Kosztolányi est de tout de même de valeur permanente, non négligeable — donnant de nouveau, chaque fois des plaisirs esthétiques à son lecteur.

Marginalia Dudithiana

1. Pierre Costil, Dudith András máig legnagyobb igényű monográfusa,¹ a későbbi püspök és diplomata tanulóveiről — a boroszlói kezdeteket nem számítva — a következő vázlatos és bevallottan hipotetikus² összegezést adja:

1550 — 1553: Első itáliai tanulmányút (Verona, Padova, Maguzzano);

1553. szeptember — 1554 március: utazás Reginald Pole kardinális kíséretében (Trento, Dillingen, Brüsszel, alighanem Párizs);

1554 tavasza-nyara — 1557: Párizs és London;

1557 folyamán: hazatérés Magyarországra;

1558 — 1560: második itáliai tanulmányút (Padova), 1558 utolsó hónapjaiban rövid magyarországi tartózkodással megszakítva;

1560. március után — 1561: végleges hazatérés Firenzén, Párizson és Németországon keresztül Bécsbe.³

A Dudith-levelezés készülő összkiadásának előmunkálatai során olyan dokumentumok kerültek elő, melyek megengedik, hogy a Costil vázolta képet két ponton is finomítsuk illetve megkérdőjelezzük.

a. Az első itáliai tanulmányút kereken négy esztendeje alatt Dudith többször változtatta helyét, az eddig ismert dokumentumok tanúsága szerint azonban csak Észak-Itáliában. A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv egyik kancelláriai fogalmazványa⁴ éppen ebben a tekintetben tesz szükségessé némi módosítást:

Passus. Ferdinandus etc. Universis et singulis capitaneis, locumtenentibus, praefectis, castellanis ac civitatum oppidorumque ac quorumcumque locorum magistratibus, item telonariis et quorumvis vectigalium exactoribus ac administratoribus ac transituum ac riparum et pontium custodibus rectoribusque officialibus et personis quibuslibet subditis nostris cuiuscumque dignitatis, status, gradus, ordinis ac conditionis exstiterint, quibus praesentes litterae nostrae praesentabuntur ac earum vigore requisiti fuerint, gratiam nostram ac omne bonum.

Cum praesentium ostensor Andreas Sbardellatus in Italiam studiorum suorum gratia rediens permissu nostro quattuor equos suos ducificat nosque eidem liberum ac tutum ac expeditum transitum ubique per ditionem nostram patere velimus, idcirco vobis omnibus ac singulis supradictis harum serie firmissime committimus ac mandamus, ut eundem Andream Sbardellatum una cum praedictis quattuor equis, servitoribus aliisque rebus suis omnibus libere ac sine aliquo impedimento ac molestatione transire vos ipsi sinatis ac aliis quantum in vobis erit permitti faciatis, nostram in eo expressam seriamque executuri voluntatem.

Datum Viennae, die 17. Iunii 1553.

A Bécsben, 1553. június 17-éről keltezett útlevel, melyet a „négy lóval és szolgálival” és a „tanulmányai folytatása céljából” Itáliába visszatérő Dudithnak adtak ki, első pillantásra csak azt bizonyítja, hogy első itáliai tanulmányútját Dudith legalábbis egy

¹ André Dudith, *humaniste hongrois (1553-1589). Sa vie, son œuvre et ses manuscrits grecs*. Paris. 1935.

² *I. m.* 66.

³ *I. m.* 70.

⁴ Reichshofrat, Gratia et feudalia: *Passbriefe* fasc. 15.

alkalommal megszakította és hosszabb-rövidebb időre hazatért. Ha azonban kissé alaposabban körülnézünk, a hazatérés okaira is találhatunk valamelyes — igaz, hipotétikus — magyarázatot.

Hogy mikor érkezett Dudith Itáliából haza és mikor indult vissza, pontosan nem tudni. Annyi azonban bizonyos, hogy május elején (precízebben 1-jén, 2-án és 10-én) Sopronban találjuk, ahol mint tolmács — interpres in lingua Hungarica iuratus — részt vesz azon a vizsgálaton, melyet a pápa rendelt el a Martinuzzin elkövetett gyilkosság körülményeinek tisztázására, ⁵ szeptember végén ⁶ pedig Reginald Pole kardinális kíséretjeként útnak indul a Garda-tó menti Maguzzanóból Nyugat-Európa, Németalföld és Anglia felé. S mivel aligha valószínű, hogy a soproni hivatalos szereplés és az útlevel kézhezvétele közti alig egy hónap folyamán megjárta volna Itáliát, otthoni tartózkodásának ideje nyilván nem lehetett rövidebb két hónapnál.

Az útlevelért folyamodó Dudith még valóban úgy tervezte, hogy folytatja tanulmányait Itáliában, s erre nem csupán a passus megszövegezéséből következtethetünk. Nem gondolta, hogy az év utolsó három hónapját már Itália földjéről távozóban fogja eltölteni, s legkevesbé, hogy további három hosszú éven át nem tér majd vissza folytatandónak ítélt tanulmányai kiszemelt színhelyére. Nem gondolta, de nem is gondolhatta, mert Pole, aki június végén vagy július elején költözött Maguzzanóba — első onnan keltezett levele mindenesetre a július 5-i dátumot viseli ⁷ —, csak augusztus 6-án kapja meg a pápai meghatalmazást, ⁸ hogy, pro restauranda fide in regno Angliae, legyen segítségére az újonnan trónra került Tudor Máriának ⁹ a katolicizmus visszaállítását célzó törekvéseiben. Más szóval Dudith csupán az útlevel kiállítására és átvétele után értesülhetett Pole küldetéséről, de nagyon valószínű, hogy igen hamar — és gyökeresen! — módosított eredeti tervén és még augusztus folyamán csatlakozott hozzá; Pole ugyanis mihamarább neki akart vágni az útnak, s csak az időközben felmerült diplomáciai nehézségek ¹⁰ miatt tolódot az indulás időpontja szeptember végére. ¹¹

Kétségtől felül Dudith elhatározásának ez a hirtelen változása, de korántsem valamiféle action gratuite. Végtére az 1550-ben ¹² először Itáliába induló Dudithot nagybátyja, Sbardellati Ágoston váci püspök talán már a kezdet kezdetén beajánlotta

⁵ Az eredeti dokumentumot a Vatikáni Titkos Levéltár őrzi, l. L. SZCZUCKI, *Między ortodoksją a nikodemizmem (Andrzej Dudycz na soborze trydenckim)*. Odrödzenie i reformacja w Polsce 29, 1984, 52–53 illetve 6. jegyz.

⁶ P. SIMONCELLI, *Il caso Reginald Pole. Eresia e santità nelle polemiche religiose del Cinquecento*. (Uomini e dottrine 23.) Roma, 1977, 95; *Nunziaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken*. Erste Abteilung (1533 — 1559) 15. Band. Bearb. von E. LUTZ. Tübingen, 1981. XIV (a továbbiakban *Nunziaturberichte*); W. SCHENK, *Reginald Pole, Cardinal of England*. London — New York — Toronto, 1950, 114.

⁷ P. COSTIL, i. m. 63.

⁸ D. FENLON, *Heresy and Obedience in Tridentine Italy. Cardinal Pole and the Counter Reformation*. Cambridge, 1972, 250; *Nunziaturberichte XIII*.

⁹ Nota bene, VI. Edward hosszas haldoklás után, július 6-án hal meg, Mária július 19-én lép trónra, s ennek híret augusztus 5-én veszik a Vatikánban (*Nunziaturberichte XIV*); a Kúria tehát rendkívül gyorsan hozta meg döntését a kardinális legatusi megbízásáról.

¹⁰ Ezekről l. W. SCHENK, i. m. 125 sk.

¹¹ Az indulási időpont fokozatos eltolódására utal, hogy P. Manuzio egy szeptember 7-éről keltezett levelében már úgy beszél Dudithról a címzett Binardinak, mint aki a kardinális kíséretében úton van Anglia felé (l. P. COSTIL, i. m. 61).

¹² Az első tanulmányút kezdetére vonatkozóan biztos adatunk nincs, de az életrajzi hagyományban ez az évszám szerepel, igaz, ott is mindössze a valószínűség szintjén, l. *Andrae Dudith ab Horehowitza... Orationes quinque in concilio Tridentino habitae... Praefatus est ac dissertationem de vita et scriptis illustrissimi auctoris historico-criticam adiecit Lorandus SAMUELFY*. Halae Magdeburgiae, 1743, 28: venisse in Italiam Dudithium circa annum 1550.

Pole-hoz,¹³ aki Angliából száműzve 1532 óta Itáliában élt,¹⁴ s akit Sbardellati, az egykori padovai diák¹⁵ itáliai évei alatt akár személyesen is megismerhetett. Így került-e Dudith Pole környezetébe vagy sem, egyértelműen nem dönthető el; arra viszont bőségesen van bizonyíték, hogy első itáliai tanulmányútján, kivált a vége felé, szoros kapcsolatban állt a kardinálissal, s hogy a Pole-hoz fűződő bensőséges jóviszony — ezt többen, mint P. Manuzio¹⁶ vagy Brutus,¹⁷ az évek távlatából visszatekintve is világosan látják — nagy mértékben befolyásolta érdeklődését és egész szellemi indíttatását. Hozzátehetjük, hogy hosszú távon. Pole, ismeretes, az Egyház reformszárnyának volt prominens képviselője¹⁸: az ő hatása bizonyosan közreműködött abban, hogy Dudith, tíz év sem telik bele, a tridenti zsinat egyik legharcosabb reformszónokaként lép fel, mi több, némiképp talán még abban is, hogy újabb félévtized múlva, már mint püspök, nyíltan szembehelezkedik az Egyházzal. S ha így van, valószínűleg 1553 nyarán is nagyrészt Pole-nak és környezetének a vonzása bírta rá Dudithot, hogy Észak-Itália egyetemei helyett a kardinális társaságát válassa, aki révén majd (ez a gondolat is megfordulhatott benne) Nyugat-Európában a reform egyéb híveivel is ismeretséget köthet.

Nehezebb válaszolni arra a kérdésre, vajon miért tért haza Dudith (legkésőbb) 1553 tavaszán. A források hallgatnak; az okokat csak találgatni lehet. Aligha tévedhetünk azonban sokat, ha az utazást nem csupán családja viszontlátásának önmagában természetes vágyával magyarázzuk. A hazatérés időpontja ugyanis mindjárt sokat sejtető háttérrel kap, ha figyelembe vesszük, hogy 1552. augusztus 11-én, a törökök ellen vívott palásti csatában elesett Sbardellati Ágoston, Dudith anyai nagybátyja. Sbardellati pedig, attól kezdve, hogy unokaöccse nyolc évesen elvesztette az apját,¹⁹ az apa szerepét töltötte be a gyermek Dudith mellett, aki feltehetően az iránta érzett hálából viseli, mint a fentebb idézett passus szövege bizonyítja, még húsz évesen is a Sbardellati nevet.²⁰ S hogy közelebről miben állhatott Sbardellati apai szerepe? Koller a Dudith-kortársakra visszamenő, minden bizonnyal hiteles életrajzi hagyományokat foglalja össze, mikor megállapítja, hogy a nagybácsi segítette Dudithot mind otthoni, mind külföldi tanulmányaiiban,²¹ vagyis értelemszerűen első itáliai tanulmányútján is; s itt elsősorban nyilván anyagi segítségre kell gondolnunk. És Sbardellatinak, lévén 1548 óta váci püspök, aztán az esztergomi egyházmegye apostoli kormányzója és udvari tanácsos,²² nemcsak a tekintélye, de a kapcsolatai és az anyagi eszközei is megvoltak ahhoz, hogy unokaöccsét valóban hathatósan támogassa. A következtetés most már önként adódik: Sbardellati váratlan halála miatt Dudith olyan helyzetbe került, hogy sürgősen új pártfogók után kellett néznie; főként azért tért haza, s ilyen kontextusban képzelhetjük el a soproni tolmácsolását is. Hogy aztán megtalálta-e az áhított új mecénást vagy sem, arra megint semmi adat, az a tény azonban, hogy „tanulmányai folytatása céljából” végülis visszautazhatott Itáliába, próbálkozásainak legalábbis részleges sikere mellett látszik szólni. S a következő évek fejleményeiből ítélve Sbardellati Ágoston patrónus-utóda aligha lehetett

¹³ P. Costil igen plauzibilis feltételezése, vö. i. m. 62–63.

¹⁴ W. SCHENK, i. m. 32. Pole egyébként először éppen Padovába megy, s később is szívesen tartózkodik a városban illetve általában Észak-Itáliában.

¹⁵ Sbardellati Ágoston neve 1534-es dátummal szerepel a padovai egyetem anyakönyvében, l. *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*. I.: Padova (1264–1864). Ed. A. VERESS. Bp. 1915, 151.

¹⁶ *Epistolarum P. Manutii libri XI. Uno nuper addito. Eiusdem quae praefationes appellantur*. Venetiae, 1573, VI. no. 22 (1564-ből).

¹⁷ I. M. BRUTI, *Opera varia selecta*. Berolini, 1698, IV. 370 sk. (1577-ből).

¹⁸ W. SCHENK, i. m. 105 és passim.

¹⁹ P. COSTIL, i. m. 50, 1. jegyz.

²⁰ Így J. KOLLER, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. Posonii et Pestini, 1806, VI. 193 sk.

²¹ I. h.: avunculi cura domi primum, deinde foris disciplinis litterarum optime excultus fuit (ti. Dudith).

²² P. COSTIL, i. m. 53.

más, mint az az Oláh Miklós, akit éppen Dudith otthon tartózkodása alatt, 1553. május 7-én erősítettek meg az esztergomi érseki székben.

b. Az állítólagos második tanulmányút körülményeire vonatkozóan egyik legfőbb forrás Dudith Verancsicshoz írott levele,²³ melyet a címzett — ahogyan a verzón eszközölt autográf feljegyzés mutatja — 1558. október 28-án kapott kézhez. Dudith ebben az egri püspök segítségét kéri itáliai tanulmányai folytatásához, mert, mint írja, reverendus dominus archiepiscopus (azaz Oláh Miklós) ita me dimisit (ti. Itáliába), ut unius tantum anni spatium aegerrime concesserit, quo absoluto nisi reversus ac presbyter factus fuero, beneficia ista mea vacare intelligantur... , cum ad perficiendum studiorum meorum cursum non uno anno, sed maiori intervallo sit opus. Costil a levél idézett szövegét úgy értelmezi, hogy az Oláh Miklóstól „nagykeservesen” Dudithnak engedélyezett egy esztendő határidő lejárt vagy lejárában van, következésképp Dudith elvesztette vagy rövidesen elveszti az érsektől neki eddig juttatott beneficiumokat. Szerinte Verancsics ezek után közbenjárt Oláh Miklósnál, s ily módon Dudith további két esztendőt tölthetett Itália földjén.²⁴ Csakhogy a Verancsicshoz menesztett segélykérést egészen más megvilágításba helyezi Dudith egy autográf kötelezvénye, mely ma Pozsonyban, a Szepesi Káptalan anyaga között található.²⁵

Ego Andreas Duditius Sbardellatus, praepositus ecclesiae collegiatae Sanctae Trinitatis ad Thermas Superiores Budenses et canonicus ecclesiae metropolitanae Strigoniensis, promitto reverendissimo et illustrissimo domino, domino Nicolao Olaho, archiepiscopo ecclesiae metropolitanae Strigoniensis, legato nato, primati Hungariae ac (sac)ratissimae caesareae maiestatis etc. summo secretario, cancellario ac consilia(rio) etc., domino, domino ac patrono meo colendissimo et clementissimo, ex cuius annuentia in (Ita)liam, ut ibi iuri canonico operam dem, proficiscor, me post elapsum un(ius) anni spatium a prima Novembris die anni praesentis 1558 computandum scripturum ad suam reverendissimam ac illustrissimam dominationem, quid deliberaverim: an in posterum scilicet constituerim sacros ordines suscipere necne. Quodsi non perscripsero et sacros ordines non assumpsero, extunc liberum sit suae dominationi illustrissimae et reverendissimae mox et de facto beneficia mea praedicta, quae mea sponte libere et animo deliberato eidem in casu praemisso resigno ac cedo, cuicumque voluerit dare et conferre, ulla mea aut meorum contradictione non obstante. Quae si etiam facta fuerit, his meis irritam, vanam et nullius vigoris futuram esse pronuntio. In cuius rei testimonium praesentes has meas manu mea conscriptas et sigillo meo munitas praesentibus reverendis dominis Ioanne Colosvarino abbate de Colosmon(o)stra propria manu; Gregorio Bornemysza, archidiacono Saswariense ac canonico ecclesiae metropolitanae Strigoniensis et secretario suae illustrissimae ac reverendissimae dominationis [vestrae], qui etiam manu sua his subscripserunt et sigilla sua apposuerunt, duxi dandas.

Datum Viennae, Vigesima nona Octobris, anno Domini millesimo quingentesimo quinquagesimo octavo.

Idem qui supra manu propria:

Frater Ioannes,

abbas de Colosmon(o)stra propria manu;

Gregorius Bornemysza,

archidiaconus Saswariensis etc. manu propria

Az 1558. október 29-én kelt kötelezvény tehát, melyben Dudith vállalja, hogy egy esztendő itáliai tartózkodás után immár véglegesen hazatér és a papi hivatást választja, ellenkező esetben összes eddigi javadalmairól önként lemond, mindössze néhány nappal később íródott, mint a Verancsicshoz menesztett (és október 28-án kézbesített) segélykérő

²³ *Monumenta Hungariae Historica: Scriptores X.*, Pest 1865, 249.

²⁴ *I. m.* 68.

²⁵ Státní ustřední archiv, *Hodnověrné místo Spisskej kapituly*, fasc. 5, sub P, no. 5.

levél. Így a Verancsics támogatását kérő-sürgető írás háttere és közvetlen indítéka tisztázottnak tekinthető: megírása pillanatában Dudith tudja, milyen feltétellel engedi őt Oláh Miklós Itáliába, s már az ezt elfogadó kötelezvény aláírása előtt siet az egri humanista főpap támogatásáért folyamodni — más kérdés, hogy Verancsicstól Dudithnak juttatott javadalmakról nincs tudomásunk, bár a későbbi években váltott levelek kölcsönös és felhőtlen jóviszonyra utalnak. Annyi tehát bizonyos, hogy az egy éves haladék, melyet Dudith Oláh Miklóstól kicsikart, nem lejárában van, mint Costil gondolja, hanem — ezt a kötelezvény nagyon pontosan jelzi — 1558. november 1-jén kezdődik!

Oláh Miklós Dudithcsal szemben tanúsított látszólagos keménysége egyébként nem valamiféle személyes ellenszenvből fakadt, hanem, amennyire látszik, egyenes következménye volt az energikus primás egész egyházpolitikájának. Ismeretes, hogy már 1557-ben rendeletet ad ki pro exstirpandis quibusdam abusibus, s az is, hogy ezután saját egyházmegyéje területén, éppen az „abúzusok” felszámolására, szigorú vizsgálatot rendel el, a dioecesis javadalmait illetően egyebek közt azt ellenőriztetve, vajon fel vannak-e szentelve és törvényesen birtokolják-e beneficiumaikat.²⁶ S mert Dudith, kötelezvényének tanúsága szerint is esztergomi kanonok, közvetlenül Oláh fősége alá tartozott, semmi rendkívüli nincs abban, hogy az érsek feltételekhez köti az eddig birtokolt javadalmak további haszonélvezetét. Kívált, ha Dudith netán már az 1553. június 17-én kelt útlevelet is az ő jóváhagyásával és közreműködésével szerezte meg.

Dudith mindenestre él Oláh Miklós engedélyével, s alighanem rövidesen útrakel Itáliába, ahol megint Padovát választja állandó tartózkodási helyül. P. Manuzio 1558 novembere táján köszönti a visszatérőt,²⁷ s ettől kezdve szinte havonként írja leveleit védencének, 1558 novemberétől 1559 novemberéig–decemberéig összesen tizennégyet. A sorban utolsó friss eseményként említi a lengyel Marian Lezenski 1559 novembere folyamán bekövetkezett halálát — utána azonban Manuzio Dudithhoz intézett leveleinek sora egyszeriben megszakad, s az 1560-as esztendőből mind ez ideig sem Dudithtól származó, sem hozzá adresszált levél nem került elő. Az első dokumentum, ahol a neve megint felbukkan, Oláh Miklós egy 1561. január 1-jéről keltezett levele a magyar papsághoz, melyet Dudith mint protonotarius apud comitem palatinum, praepositus Felhevizienis jegyez. ²⁸

Következésképpen jelenlegi ismereteink birtokában joggal feltételezhető, hogy Dudith, ha a vállalt terminusra nem is, némi késéssel (és Firenzén, Párizson, Németországon át) mégiscsak hazatért, 1560 folyamán megkezdte hivatali pályafutását, s Oláh Miklós óhajának engedelmeskedve kétségkívül a papi rendeket (a kötelezvényben említett „sacri ordinis”-t) is felvette, mert 1561. december 19-én már tinnini püspökké nevezi ki a császár²⁹; nyilván eleve is azzal a céllal, hogy az Itáliában járatos fiatalember személyében friss helyismerettel rendelkező tagja is legyen a magyar papságot Trentóban, a zsinaton képviselő küldöttségnek.

2. A gothai Forschungsbibliothek Chart. A 404 jelzetű kódexében, 580r és 596v között a következő, barokkosan terjengős című írás található: *Dialogus de Andrea Dudithio episcopo Quinqueecclesiensi, dominorum Ferdinandi et eius filii Maximiliani II. Romanorum imperatorum conciliario et ad serenissimum Poloniae regem Sigismundum Augustum, legato, qui episcopatu et aliis honoribus sponte abdicatis uxorem duxit.*

²⁶ SZEMES J., *Oláh Miklós*. Esztergom, 1936, 47.

²⁷ Manuzio Dudithhoz adresszált levelei javarészt keltezetlenek. Szükségképpen megközelítő jellegű datálásukra legutóbb Pajorin Klára vállalkozott, a készülő Dudith-kiadás kommentárjában. Itt és lentebb az ő eredményeit előlegezem.

²⁸ C. PÉTERFY, *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata*. Poonii, 1742, II. 131–133.

²⁹ *Nunziaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken*. Hrsg. von der Historischen Commission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. II. Abteilung 1560–1572. I. Band. *Die Nuntien Hosius und Delfino, 1560–1561*. Hrsg. von S. STEINHERZ. Wien, 1897, 338–339.

In quo disputatur etiam an matrimonium ex divina lege omni hominum ordini sine ulla exceptione permissum sit. Interlocutores Theodorus Beza Vezelius et Christophorus Thretius Polonus. A dialógus-szituáció szerint a lengyel Thretius Svájcba érkezik, s mint friss hírt újságolja Bézának, hogy Dudith elhagyta az Egyházat (ex Antichristianorum castris ad ecclesias nostras transit, l. f. 580r), lemondott püspöki rangjáról és megnősült, egyszersmind pedig, változatlan lojalitással a Habsburg-ház iránt, arra kérte Miksa császárt, oldaná fel őt a bécsi udvarhoz fűződő kötelezettségei alól. A reformáció két jeles egyénisége közt zajló párbeszéd azonban, hamarosan kiderül, csak ürügy: a lengyel vendég javarészt nem saját szavaival meséli el, mit és miért tett Dudith, hanem — részben vagy egészben — 1567-ből kelt különféle leveleket illetve dokumentumokat idéz, s tulajdonképpen ezek teszik ki a Dialogus terjedelmének mintegy kilenctizedét. Vagyis ezek közlése volt a lényeg, a dialogikus forma csupán az egybefűzésükre alkalmas keretet adta.

Sorban az első Miksa Prágából, április 10-éről keltezett levele Dudithhoz,³⁰ pontosabban a levél egy rövidke részlete, melyben a császár beleegyezését adja, hogy Dudith kiváljék az udvari adminisztrációból; nősülésére a töredékben expressis verbis nem történik utalás.

Következő a tavaszi és nyári hónapok folyamán Piotrkówban tartózkodó Dudith levele a császárhoz, április 28-áról keltezve.³¹ A Dialogus megint megelégszik egy részlet közlésével; ebben Dudith teológiai indokolását adja nősülésének, aztán így folytatja: *Intelligit iam maiestas vestra sacratissima, quamobrem ego iam ante biennium et coram et per litteras et per amicos et patronos meos tanta contentione clementem missionem a maiestate vestra sacratissima efflagitaverim, quam ut iam tandem impetrem, ardentissimis precibus oro. Non enim licet mihi salva conscientia diutius illius vitae genus insequi, in quo hactenus versatus sum. Quare humillime maiestatem vestram iterum atque iterum supplere oro, ut mihi benigne quamprimum respondere velit.* Dudith „forró könyörgése” meglepő: mirevaló a kérés, mikor az annyira óhajtott missió-t Miksa elsőnek idézett április 10-i levelében már megkapta, vagy legalábbis meg kellett kapnia, hiszen, ahogyan az udvar és Dudith közti korábbi levélváltás bizonyítja, a Bécsből (de még inkább a Prágából) Piotrkówig vezető utat néhány nap, legfeljebb egy hét alatt tette meg a posta?

A harmadik Miksa bizonyítványa — ezúttal teljes szöveg! —, melyet a kancellária Bécsben, augusztus 16-án adott ki Dudith számára,³² s amely hivatalosan tanúsítja, hogy Dudith a császári udvartól rá kirótt feladatokat hűségesen és legjobb tudása szerint, az uralkodó meglegedésére teljesítette.

A negyedik Miksa válaszlevele Dudith április 28-i levelére, kelt Pozsonyban, július 1-jén.³³ Újra részlet; a császár közli Dudithcsal, hogy nősülését helyteleníti ugyan, de azért — fűzi hozzá —, *ne innatae nostrae clementiae ullo in loco defuisse et praetitorum quoque fidelium obsequiorum tuorum omnem memoriam abiecisse videamur, te ne in hoc quidem casu gratia nostra omnino destituere volumus.*

Az ötödik Dudith válasza a császár előbbi levelére,³⁴ illetve megint csak a válasz egy részlete, keltezési hely és idő nélkül; a terminus post quem mindenesetre az előző levél kelte, azaz július 1-je. Dudith itt tulajdonképpen nem tesz egyebet, mint újabb érvekkel menti-magyarazza a házasságát. Tényszerű közlése mindössze egy van: *Scripsi duos libellos — írja —, altero facti mei excusatio continetur et consilii ratio redditur, altero ex sacris litteris ostenditur me non reprehensione, sed commendatione dignum esse, quod sanctum atque a Deo ipso institutum matrimonium profano atque ab impiis hominibus nefarie excogitato ac foedo caelibatui anteponeere voluerim: quos ego libellos,*

³⁰ L. f. 580v.

³¹ L. f. 581r-v.

³² L. f. 582r.

³³ L. ff. 582v-583r.

³⁴ L. f. 583r-v.

cum maiestatem vestram sacratissimam magis vacare intellexero, ad defensionem et causae meae propugnationem mittam.

Végül az utolsó kettő egy-egy értekezés, csonkítatlannak látszó szöveggel. Az első levél formájában íródott, Piotrkówból, június 1-jéről keltezve, a címzettje Miksa császár, s az Andreae Dudithii excusatio ad serenissimum Romanorum imperatorum Maximilianum II. Germaniae, Hungariae, Bohemiae regem etc., in qua rationem affert, quamobrem episcopatu Quinqueecclesiensi et aliis honoribus abdicatis uxorem duxerit címet viseli³⁵; mindjárt utána következik a másik, immár nem levél formájában írt értekezés, Matrimonium omni hóminum ordini sine exceptione divina lege permissum esse címmel.³⁶ Vagyis ez az a két libellus, melyre Dudith előző, keltezetlen levelében hivatkozott, s amelyek közül az elsőt manapság is excusatio néven tartja számon a szakirodalom. A dialogikus forma, említettem fentebb, csak ürügy a levelek és dokumentumok egybefűzéséhez, s hogy mennyire, azt éppen ez a befejező rész mutatja a legvilágosabban: a két értekezés között és a második után ugyanis Béza és Thretius beszélgetése már nem is folytatódik, tehát még az önmagában amúgyis satnya dialogikus keretezés sem teljes. S mert a két értekezés teszi ki a Dialogus terjedelmének bő háromnegyedét, most már az is elmondható, hogy a korábbi levelek és dokumentumok szintén csak afféle történeti bevezetőül szolgálnak az értekezésekhez.

A Dialogus tartalmának és szerkezetének vázlatos áttekintése azt mutatja, hogy a szerző — sommásan fogalmazva — kettős célt tűzött ki maga elé: egyrészt bizonyítani, hogy Dudithot nem illetheti a hűtlenség vádja, s bár megvált az udvari szolgálatától, a császár korántsem tekinti őt kegyvesztettnek, sőt, elismerően emlékezik vissza odaadó és eredményes munkájára; másrészt — főként a két értekezésben — tüzetesen indokolni, hogy kortársai között olyan nagy felháborodást és botránkozást keltő nősülése nem a vallás parancsainak negligálásából, ellenkezőleg, azok helyesebb megértéséből fakadt, azaz nem valamiféle lázadás, hanem éppenséggel az engedelmesség gesztusa. S ha a Dialogus valóban Dudith igazát és emberi integritását igyekezett védelmezni, szerzőjét eleve is Dudithban vagy közvetlen baráti körében kereshetjük.

Szerencsére nincs szükség különféle kombinációkba és találgatásokba bocsájtkoznunk: kétségbevonhatatlan bizonyítékunk van arra, hogy a Dialogus szerzője-összeállítója maga Dudith volt. Ezt a bizonyítékot Dudith Bézához írt, 1570. július 5-éről keltezett levele, közelebbről annak egyik passzusa szolgáltatja: Mitto ad te scripta quaedam mea... Adieci quendam dialogum, in quo te loquentem feci.³⁷ Mi több, még azt is tudni lehet, hogy Dudith éppen a gothai Dialogus-kéziratot küldte el Bézának, a Dialogus befejező lapján ugyanis Béza autográf jegyzete olvasható, melyben egy kiegészítést javasol és hozzáteszi: Emendaturus, si licuisset, eram.³⁸

A Bézának írt 1570. július 5-i keletű levél egyébként, melyet az imént idéztem, nemcsak arra bizonyíték, hogy a Dialogust Dudith állította össze, s hogy a párbeszédés bekeretezés szövege is tőle származik. Közvetve bár, de mást is bizonyít: nevezetesen azt, hogy Dudith, aki a Dialogus ötödik, nem sokkal 1567. július 1-je után kelt levelében megígéri a császárnak a két értekezés elküldését, nyilvánvalóan nem a Dialogus kereteibe beépítve, az egész Dialogusszal együtt kívánta ezt a két írást a császárhoz eljuttatni, hanem külön, éspedig még alighanem 1567 nyarán vagy koraőszén. Az ugyanis bizonyos, hogy az udvartól való megválásának és nősülésének indokait részletesen elemző két értekezéssel nem várokozhatta, nem is várokozathatta a császárt három éven keresztül, kivált, ha meg akarta tartani Miksa jóindulatát — márpedig Dudith, később még látni fogjuk — mindenképpen erre törekedett. A Dialogus tehát nem a császár, hanem szélesebb olvasóközönség számára íródott. Egyebek közt azért is, mert ugyan mi szükség

³⁵ L. ff. 583v–590r.

³⁶ L. ff. 590r–596v.

³⁷ L. *Correspondance de Théodore Béze* XI. Genève, 1983, 201 sk.

³⁸ L. f. 596v. Béza jegyzetére és a Dudith szerzőségét igazoló levélrészletre L. Szczycki hívta fel — levélben — a figyelmemet.

lett volna arra, hogy Dudith egy puszta a császárhoz adresszálandó írásban olyan leveleket és dokumentumokat idézzon, még hozzá szó szerint, melyek egy része magától az adresszálttól származik?

A Dialogusnak azonban nem csupán az az érdekessége, hogy szerzője Dudith, s hogy Dudith Béza közreműködésével nyilván szélesebb körű terjesztésre, netán nyomtatásra szánta: így akarta tisztázni a nősülését és magánéletbe vonulását illető esetleges félreértéseket, így akart védekezni nagyobb nyilvánosság előtt is a vádaskodások ellen. Az még önmagában nem volna feltűnő, hogy ugyanezek a levelek és dokumentumok, más sorrendben, egyéb írások között, de együtt található Dudith hajdani titkára, Quirinus Reuter Dudith emlékének szentelt könyvében³⁹; meglepőbb és figyelemre méltóbb viszont, hogy a Dialogus töredékesen közölt levelei, szám szerint négy, történetesen Reuternél sem teljes szöveggükkel szerepelnek, mi több, mondatról-mondatra ugyanazokat a részleteket tartalmazzzák, mint a Dialogus. Mivel pedig a terjedelmileg ugyan pontosan egybevágó szövegek között mégis vannak kisebb stiláris különbségek (eltérő szórend, imitt-amott más szavak vagy kifejezések használata), csak arra lehet gondolni, hogy mind a Dialogus dokumentumai és levelei, mind ezek Reuternél található megfelelői közös archetypusból származnak, s a közös archetypus aligha lehetett más, mint Dudith autográf Dialogus-kézirata.⁴⁰

A Dialogusba foglalt (és Reuternél is szereplő) dokumentumokat és leveleket eddig csupán Reuter, a leveleket illetően töredékes, de nyomtatásban viszonylag könnyen hozzáférhető szövegközlése alapján ismerték és idézték. Pedig a négy levél közül kettőnek fennmaradt a csorbítatlan szövegű eredetije is: mind az április 28-i levél Dudith saját kezével írt missilis példányát, mind az erre reflektáló, július 1-jéről keltezett császári válasz kancelláriai fogalmazványát a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv őrzi.⁴¹ S a két eredeti és a Dialogusban illetve Reuternél olvasható másolataik összevetése újabb — nem puszta textológiai — érdekességekkel szolgál.

Kezdjük Dudith április 28-i levelén, mely a Dialogusban a második helyet foglalja el. A Dialogus (és Reuter) a teljes levélnek hozzávetőleg fele részét, mégpedig az első felét közli. A nősüléséről szállongó hírek — írja bevezetőül Dudith — nyilván eljutottak már a császár fülébe; mielőtt indokait vázolná, eleve arra kéri az uralkodót, hogy bármiként vélekedjék tetteről, továbbra is tartsa meg őt jóindulatában. Aztán elmondja, hogy hosszú ideje elhibázottnak tartja az egyháziakra kiszabott nősülési tilalmat, mert az szinte mind az isteni, mind a természeti törvénnyel ellentétes. A caelibátus eredendően helytelen intézménye helyett tehát, nem kis vívódás után úgy döntött, a házasságot kell választania. És Regina Strassowna személyében meg is találta azt a nőt, aki mellett majd az életét jó keresztényként élheti le. Csupán az aggasztja — fűzi hozzá Dudith —, hogy elhatározása miatt esetleg kegyvesztetté válik, a császár haragját vonja magára. Itt következik a Dialogusban (és Reuternél) az a rövidke részlet, melyet fentebb, a Dialogus

³⁹ Andreae Dudithii de Horehowiza quondam episcopi Quinque-ecclesiensis, oratoris et consilarii caesarei orationes in concilio Tridentino habitae. Apologia... Commentarius pro coniugii libertate cum appendice epistolarum... Orationum ac scriptorum aliquot... Nunc edita studio ac opera domini Quirini Reuteri palatini, professoris in academia Heidelbergensi. 1610, Offenbachi. A Dialogusban foglalt levelek és dokumentumok sorrendje Reuternél: az április 10-i levél p. 83; az április 28-i levél pp. 81–83; az augusztus 16-án kelt litterae testimoniales pp. 84–85; a július 1-jei levél p. 85; július 1-je után kelt, datálatlan levél pp. 85–87; az excusatio (Reuternél Apologia) pp. 32–51; a másik értekezés (Reuternél Commentarius pro coniugii libertate) pp. 52–79.

⁴⁰ Egyetlen kivétel van, s ez az Excusatio, melyet Reuter saját bevallása szerint az eredetiről, azaz alighanem a császárnak elküldött missilis fogalmazványáról-piszkozatáról jegyzett le, mert az Excusatio-t bevezetve így ír: quid postea de tota actione et concilio Tridentino vero et certo animi iudicio statuerit (ti. Dudith), apologia sequens ad Maximilianum II. caesarem demonstrat, ex autographo descripta optima fide (p. 32.)

⁴¹ Polen I., Kart. 13, fasc. 8/c, ff. 19r–19^{bis}v illetve Polen I., Kart. 13, fasc. 8/c, ff. 20r–20^{bis}v.

tartalmi-szerkezeti áttekintése során szövegszerűen is idéztem, s ahol, a Dialogus elsőnek idézett levele után igencsak fölöslegesen, Dudith felmentését kéri az udvari szolgálat alól. Mert — és ezzel fejeződik be a levél Reuternél és a Dialogusban közölt részlete — nős emberként, mint hajdani püspök, amúgy is csak megvetésre és vádaskodásokra számíthatna az udvari főméltóságok, kivált az egyháziak részéről.

Mármost azt a rövidke részletet, melyben Dudith a felmentéséért folyamodik, az *autográf eredeti egyáltalán nem tartalmazza* — más szóval ez a részlet utólag, a *Dialogus megszerkesztése során került a szövegbe!* És, sietek hozzátenni, nem többletként, hanem egy (a missilisben olvasható, a missilis Dialogus-beli változatából viszont kihagyott) hosszabb passzus pótlására; Dudithnak nyilván az volt a szándéka vele, hogy a szövegcsönkítés miatt megtört gondolatmenet egységét úgy-ahogy helyreállítsa, bár, mint láttuk, nem járt teljes sikerrel, mert az „operáció” helye minden igyekezete ellenére tapintható maradt.

A kiiktatott hosszabb passzusban Dudith további kérésekkel ostromolja a császárt: felesége is, maga is szegények, ezért — úgymond — *supplico maiestati vestrae sacratissimae*, ut me aut pensione aliqua annua in loco aliquo certo, aut praesenti pecuniae summa⁴² sublevare, aut possessiones aliquas in Silesia tribuere, aut alia aliqua ratione adiuvare dignetur. S az anyagi támogatásért cserébe, bárhol éljen is ezután, változatlan hűségét és odaadó szolgálatait ajánlja a császárnak: *Certo sibi persuasum habeat maiestas vestra sacratissima... , non fore me inutilem servitorem maiestatis vestrae sacratissimae et totius serenissimae domus Austriacae; neque defuturae mihi sunt rationes et consilia atque etiam occasiones, quibus etiam in hoc novo vitae meae genere et statu fidem meam maiestati vestrae sacratissimae cum aliqua utilitate probare possim.*

Egyelőre értelmetlen volna taglalni, vajon miért hagyta ki Dudith ezt a passzust a Dialogusból. Mindenesetre a levél másik része, melyet a Dialogus már nem tartalmaz, nagyon hasonló hangnemben folytatódik. Dudith nemcsak úgy általában igéri a jövőre nézve hűségét és szolgálatkészségét, hanem arra is hajlandó, hogy valamilyen állást vállaljon a császári adminisztrációban, persze nem közvetlenül az udvarhoz kötve: *Quodsi... idoneus esse videbor, qui alicui muneri praeficiar, sive in Silesia sive in partibus Hungariae versus Cassoviam, supplico maiestati vestrae sacratissimae, ut fidelibus et promptissimis meis servitiis uti non dedignetur.* Vagyis a volt püspök tulajdonképpen örömet maradna továbbra is császári szolgálatban, kapható volna legatusi megbízatását valami kevésbé bizalmi jellegű más posztra átcserelni akár Magyarországon, Kassa környékén is. Annyit tehát máris elmondhatunk, hogy a Dialogusban (és Reuternél) közölt töredék alapján meglehetősen más képet formálhatunk Dudithról, mint akkor, ha az eredetit olvassuk.

Ezt a benyomást erősíti a levél eredetijéhez fűzött, a Dialogusból és Reuter szövegéből szintén hiányzó utóirat is. A postscriptumban ugyanis Dudith megint egy kívánsággal hozakodik elő: mivel attól tart, hogy egyesek az eretnekségen kívül még árulással és hűtlenséggel is meg fogják vádolni, arra kéri a császárt, *dignetur etiam eiusmodi mihi diploma seu litteras testimoniales mittere, quibus integerrima fides mea, semper fidelibus ac subiectissimis servitiis meis comprobata, ab omnibus obtrectatoribus tuta ac sarta tecta conservari possit.* Tudjuk, Dudith augusztus 16-i kelettel meg is kapta az áhított litterae testimoniales-t, melyet a Dialogus közvetlenül a most tárgyalt levél után, sorban harmadiknak idéz, ezúttal csonkítatlan szöveggel. A Dialogus olvasója azonban, aki annak idején szükségképpen nem ismerhette a császárhoz intézett április 28-i missilis második részét és utószavát, joggal gondolhatott arra, hogy a császár önként, saját elhatározásából adta ki Dudith számára a hűségét tanúsító diplomát. Akárhogyan nézzük, a Dialogus egy szuverénebbül gondolkodó és cselekvő, megszerzett függetlenségére kényesebben vigyázó Dudithot mutat, mint az autográf eredeti.

Vajon megerősíti-e ezt a benyomást a Dialogus negyediknek, és ugyancsak csonka szöveggel felvonultatott írása, az iménti levélre július 1-jén küldött császári válaszevel? A

⁴² Dudith még érvényben lévő legatusi megbízatására illetve az azzal együttjáró juttatásokra céloz.

Dialogusban (és Reuternél) publikált töredék ezúttal mindössze az eredeti egyharmadát, közelebből a középső harmadot tartalmazza. A császár itt, abbéli véleményének hangot adva, milyen sokra vihette volna Dudith, ha papi fogadalmához és az Egyházhoz hű marad, biztosítja őt, hogy korábbi érdemeire való tekintettel a történetk ellenére sem vonja meg tőle jóindulatát. Így, pusztán a töredék kontextusában, a császári jóindulat hangzatosítását egészen tág, általános megfogalmazásként lehet felfogni.

Legalábbis annak, aki a császári válasz kezdő és befejező részét, a kancelláriai fogalmazvány első és harmadik harmadát kitevő passzusokat nem ismeri, hanem, mint a Dialogus vagy Reuter egykorú olvasói, egyedül a középső részre van utalva. Az uralkodó ugyanis valójában Dudith két, április 28-áról kelt levelében pontosan körvonalazott kérelmére reflektál, nevezetesen arra, hogy egyfelől juttasson neki valamiféle állandó anyagi támogatást, másfelől tanúsítsa az udvar iránti rendületlen hűségét hivatalosan, diplomával. A válasz első harmada még csak elhagyázza, tételesen felsorolja a kéréseket, ezután következik a Dialogusból (és Reuterből) is kiolvasható középső rész, mely a levél egészét tekintve a döntést befolyásoló körülményeket mérlegeli, az utolsó harmadban pedig a császár megint a kérésekre, helyesebben szólva már azok teljesítésére tér át: *benigne annuimus, quod possis in angulo aliquo Silesiae, aut alibi in ditone nostra... te cum uxore tua continere. Ubi non gravabimur tibi etiam... aliquod vitae subsidium quotannis conferre, quo commodius te cum uxore sustinere... possis. A litterae testimoniales-ről a befejező harmadban érdekes módon nem tesz említést a császár, hallgatása azonban bizonyára nem burkolt — és főként nem végleges — elutasítás, a dokumentumot ugyanis, igaz, hogy jóval később, csak másfél hónap múlva, de kiállította Dudith számára az udvari kancellária.*

A válaszlevél szövegének ez a megnyirbálása, úgy vélem, pontosan ugyanabba az irányba mutat, mint az április 28-án kelt levél szövegelhagyásai és módosításai. Dudith, gondolom, nem azért rekeszti ki a Dialogusból a *litterae testimoniales-re*, alkalmaztatás iránti kérelmére és pénzbeli támogatására vonatkozó részeket, mert a Dialogus célja és mondanivalója szempontjából netán elhanyagolhatók vagy éppen irrelevánsak voltak, hanem mert elhallgatásaival mind saját magatartását, mind az ő és a császár közti viszonyt a valósághoz képest némileg másként igyekezett láttatni. Más szóval mindkét levél elhallgatásaiban bizvást céltudatos szerkesztői stratégiát fedezhetünk fel.

Dudith szerkesztői stratégiája mondhatni polárisan működik. A Dialogus összeállítója szerkesztője, láttuk már, a Dialogus szövegvariánsa számára kihagyja saját autográf missiliséből a császári diploma iránti kérelmet, de a neki eljuttatott diplomát ugyanott, a Dialogusban, mégis csonkítatlan szöveggel közli. És ez a módszere másutt is: egyrészt mellőzi azokat a szövegrészeket, melyek a két eredetiben az alkalmaztatására és anyagi segélyezésére vonatkozó kérelmeket tartalmazzák, másrészt ezúttal is tudtul adja, csak most a dokumentumokat és a leveleket egybefűző párbeszéd során, Thretius szájába adva a szót, hogy a császár „tisztas és bőkezű” évjáradékot biztosított neki,⁴³ amivel, fűzi hozzá Thretius, a császár Dudith rátermettségét, makulátlan hűségét és tisztességét ismerte el.

A diploma és az évjáradék, amiről itt szó van, a viták és vádaskodások keresztüzébe került, többszörösen is új élet küszöbén álló Dudith számára, könnyű belátni, létfontosságú volt, végtére is egyik az erkölcsi menlevelet, másik az anyagi függetlenséget jelentette, s nélkülük ugyancsak bajos lett volna magának és családjának rangjához illő egzisztenciát biztosítani. Dudith szerkesztői stratégiája tehát javára szóló és valóban fontos császári intézkedéseket céloz meg. A szövegek ügyes manipulálásával mindenekelőtt azt a benyomást akarja kelteni az olvasóban, hogy ő tulajdonképpen egyik intézkedést sem *kérte*, hanem mindkettőt egyszerűen *elnyerte*, vagy, úgy is mondhatnánk, kiérdemelte. Ha

⁴³ *Honestum et amplum*, l. f. 582r. Az évjáradékot és az egyéb (?) anyagi támogatásokat egyébként még egyszer említi Thretius: a császár, úgymond, liberaliter etiam, cum opus est, angustias rei familiaris (sc. Dudithii) sublevat... Non potest enim fidelis sui optimus ille et sapientissimus imperator oblivisci, dicam amplius, annuam et prae-honorificam stipem ei pendit (580v).

azonban mindkettő külön instanciázás nélkül, szinte ajándékként hullott az ölébe, akkor mindjárt az intézkedések értelmi szerzője, azaz a császár is hízelgőbb megvilágításba kerül: az olvasó hajlamos olyan uralkodót sejtteni benne, aki nemcsak kegyvesztettséggel nem sújtja nézete szerint téves útra tért alattvalóját, hanem önként és szabadon, némi tessék-lássék feddésben részesítve ugyan, valójában még meg is jutalmazza múltbeli ki-magasló érdemeiért, mert van annyira humánus, bölcs és felvilágosult, hogy a tehetséget, az ügybuzgóságot és a szilárd jellemet minden másnál többre értékeli. És persze, mondanunk sem kell, ebből a szerkesztői stratégiából maga Dudith húzza a legtöbb hasznot. Az olvasó szemében ő lesz a korrekt, nősülése óta már öntudatos szerénységgel distanciát tartó alattvaló, aki csak annyit kér, semmi más, amennyit az adott körülmények között nem csupán szabad, de becsületbeli kötelessége is kérnie: felmentését az udvari szolgálattól és nősülése elnéző tudomásulvételét. Másrészt ő lesz, akinek alakja így észrevétlenül megnő, súlyosabbá, jelentékenyebbé válik, hiszen kéretlenül, pusztán személyi kvalitásai, eredményes munkássága és kivívott tekintélye miatt mosolyog rá a császári kegy. A Dialogus egyik célja, nekem úgy tetszik, éppen ez az avatott kézzel retusált önarckép lehetett. Az új életet kezdő, új kapcsolatokat kereső Dudith maga-ajánlása.

Mindebből először is az következik, hogy a Dialogust mint Dudith egyik, eddig kallódó művét regisztrálhatjuk. De következik belőle mindjárt az is, hogy a műbe foglalt hét levelet és dokumentumot, melyek közül ötnek az eredetije vagy elveszett, vagy a mai napig lappang valahol, tanácsos óvatosan kezelnünk és felhasználnunk. Egyikben-másikban ugyanis az eredeti levélhez illetve dokumentumhoz képest elhallgatások, vagy ellenkezőleg, betoldások lehetnek, a diplomata és írástudó Dudith apró szerkesztői fogásai, hogy a tényeket meg nem hamisítva ugyan, mégis a maga szándékának megfelelően hangolhassa az olvasót.

Szepessy Tibor

Rimay Balassi-kiadásának tervéhez

Egy meg nem kapott levél

Ezúttal egyetlen levelet szeretnék bemutatni, egy szokatlan, de nagyon informatív levelet, amelyben a feladó kénytelen volt két korábbi levelét immár egy *harmadik* címzettnek összefoglalni. Mert bizony *Bornemisza János* is nyilván *örömet értette* volna — mint sokan mások ezidőben — hogy *levelei el nem tévedtek* volt, de az övéi egyszer (szerinte nyilvánvaló és aggasztó erőszak nyomán) eléggé eltévedtek. Bornemisza bizonyosan sejtette, *mi lehetne* ennek az oka, ezért panaszos vádolóssal takart mentegetőzést ír legott a füleki várkapitánynak, *Bosnyák Tamásnak*: „minemő keserves szívvel kelle hallanom valami lakodalomból onnan el oszló fő emberektől Rimay uramnak és Soós István uraméknak köldött leveleimnek nem csak felbontását, de a levélvivőknek természet felett való megkínózását is, Nagyságodnak meg nem írhatom. Nem azért, hogy szánnám, mivel látja Isten, soha szememmel sem láttam volt azt a legényt többé, de azért, hogy afféle dologra már minket is felindítván, ki tudja, kin mi eshetik.”¹

Immár csak következtethetjük, de igazán okát nem tudhatjuk, hogy a levelek erőszakos felbontása ezúttal valóban kedvére s céljára volt-e valakinek. Mindenesetre Bornemisza János aggodalmas mensége és az írottakról való buzgó *információs jelentése* azt mutatja, ő nyilván úgy gondolta, tisztáznia kell magát. Ez az oka tehát, hogy elrablott leveleinek summáját nem a címzettekkel (Rimay János és Soós István uramékkal) ismertette újra, hanem Bosnyák Tamással. E hozzá írott levél információiról Rimaynak csak azért

¹ Tekintettel a szövegű levélközlésre, a tanulmányban felhasznált idézeteket a torzítás veszélye nélkül átírtam a maihoz közelítő helyesírással.

lehetnek később egyáltalán részleges ismeretei, mert Bornemisza *más leveleiben* (ezt épp Rimaytól tudjuk) egyet s mást megismételhetett.

Mindenek előtt ezen elfeledett *szinoptikus levél* adatait, ill. a benne szereplő személyeket kell pontosabban bemutatnunk, nem kikerülve ezek *históriai emlékeztétét* sem. A levél Kassán kelt 1629. március 15-én, Bornemisza János küldi a nagy tekintélyű *Bosnyák Tamásnak*, s a Pálffy-család központi levéltárában maradt fent.² Szerepel benne az elrablott levelek két címzettje, *Rimay János* és *Soós István* (a levélíró igazán hatásosan jellemzi is Rimayhoz fűződő *elszakíthatatlan* barátságát), továbbá *Bethlen Gábor* fejedelem öfelsége és az jó emlékeztető *vitéz úr, Balassa Bálint*.

A feladó. Bornemisza János ifjan igen jeles katona volt, 1604-ben pl. 1200 gyalogost és 900 lovaszt vezetett Bocskai oldalára, Némethi Balázssal és Lippaival együtt harcolt, majd Bethlen idején kassai kapitány lett. Kényszerű budai fentlétében, 1609-ben, Rimay egy viselő tegzet keres fiának, az *kis Bornemisza Jánosnak* („mert az ezüstöset megúnta”), valamint kicsiny papucsot és kapcát, de eme készség korántsem lehet bizalmas barátságuk példája: a későbbiekben nem hogy bensőségebb viszonyuk, de kapcsolatuk is alig dokumentálható.³ Így némileg túlzásnak hat, mikor Bornemisza „ez mái napig tökéletesen megmaradott” barátságukról ír e levelében.

Miután Bethlentől Kassán magas tisztet kap, az ottani iskola igazgatója, *Joannes Wolphius* tisztelettel beveszi ugyan egyik nyomtatványa dedikációjába,⁴ ám egyébiránt inkább *Bethlen halála után* híresül el. 1629 decemberében átadja Kassát a királynak, Alaghy Menyhért halála után még Felső-Magyarország katonai kormányzója is volt egy ideig, a rakamazi csata után (1631. március 15.) viszont mind a közköltészet, mind a művelt irodalom egyaránt gorombán emlékezik róla: „Varjak arányozó koszos Bornemisza, / Térítsd az ló száját, takarodjál vissza” olvashatjuk egy pasquillusban, Miskolci Csulyak István meg egyenesen *semmirekellőnek* nevezi.⁵ Másik gúnyiratba is bevették ezidőben (ezt ő épp Rimaytól tudja, mi pedig immár csak tőle), ám bölcsnek tetsző fölényel visszautasítja a gúnyolódást: „valami éneket, pasquillust csináltak volna, melyen vagy keveset, vagy semmit búsulok, mert ahol engem az értelem kívül valón gyalázní akarnak, ugyan abban dicsérnek.” Tőle nem szokatlan időbeli strukturálással különös nyomatékot is tud adni igazának: „de senki soha sem szenvedett, sem szennyved, sem szennyvedendő lélesen ezután is nagyobb iniuriákat, mint maga feleitől.”⁶

Mindazonáltal igen valószínű, hogy Bornemisza János mégsem *magá felei*, de a királypártiak között keres már nagyobb rangot: 1649-ben Bocskai és Bethlen mindig hű emberét III. Ferdinánd báróságra emelte.

A címzett. Bosnyák Tamás a levél írása idején „császár urunk ő felsége böcsületes végházának”, Füleknék kapitánya. Történelmi és politikai szerepe jelentősebb, mint Bornemiszáé, az utókor jobban ismeri, hiszen a politikában aktívan tevékenykedő főurakhoz való bizalmasabb viszonya a század első éveitől jól dokumentálható. Ferenczi Zoltán szerint Rimay János és Bosnyák Tamás között még Kolozsvárott — 1599-ben — *nyájás*

²Štátný ústředný archiv SSR Bratislava (Pozsony), Ústředný pálffyovský archiv, Armarium VIII. Ladula IV. fasciculus 6. *Diversae Litterae athena 1537-1636*. Nr. 88. pag. 168/169.

³V.ö.: Dóczi István levele Rimay Jánosnak Vác, 1609. július 15-én. IPOLYI Arnold, *Rimay János államiratai és levelezése*, Bp. 1887. 188-189. Ipolyi anyaggyűjtése korántsem mutatja intenzív kapcsolatukat, Eckhardt, csak egy Rimay utalásból ismeri, ámbar szempontunkból ez igen lényeges. Ferenczi Zoltán életrajzában Bornemisza János ugyancsak egyszer szerepel csupán. ECKHARDT Sándor, *Rimay János összes művei*, Bp. 1955. 433. FERENCZI Zoltán, *Rimay János (1573-1631)*, Bp. 1911. 178.

⁴RMNy 1339.

⁵RMKT XVII. sz. 9. Bp. 1977. 1. sz. 11. *Ad Joannem Bornemizza*, ill. RMKT XVII. sz. 2. Bp. 1962. 295-296.

⁶IPOLYI Arnold, i. m. 348. Bornemisza János Rimay Jánosnak Kassa, 1630. november 14-én.

viszony keletkezett, s e jó viszony a két férfiú közt mindvégig megmaradt.⁷ Aránylag gazdag, bensőséges kapcsolatukat és gyakori véleménycseréjüket is sejtető levelezésük jó példa erre. „Ezelőtt való kedves conversationkért gyakran jött Kegyelmed eszemben” írja pl. 1626 őszén Bosnyák Fülekből „kivánván főképpen ez mostani aggasztaló, emberfonnyasztó utolsó veszedelemhező állapotban ex conversatione consolatiót venni”, s igényelné, hogy a császár kívánságáról „bévebben discurrálhatnánk.”⁸ Mint várkapitány s királyi főasztalnok jelentős foglalásokkal is szaporította vagyonát, tekintélye kétség nélküli, Bocatius János 1612-es alkalmi versgyűjteményében — a nem kassaiak között — a jeles névsor elején szerepel.⁹ Gyermekeinek Lépes Bálint nyitrai püspök ajánlotta 1615-ben kétszer is kiadott imádságos könyvét.¹⁰ Mikor a II. Ferdinánd által fenséges fejedelemnek elismert Bethlen Gábor Újhelyen „a tiszteket igen származtatta az emberekre”, bizonynal számított az ő együttműködésére, „mert Bosnyák uramot is tanácsá tötte ő felsége”.¹¹ Mindazonáltal alig másfél esztendő múlva — az eredménytelen hainburgi tárgyalások után — nyíltan elpártol Bethlentől. Néhány hónap múlva — már mint új császári magyar vezér — fogságba esik, s a fejedelem szószserinti utasítására *vasat verettek lábaira, és semmiféle pápista embert mellé beszélni nem engedtenek.*¹² Hűséges maradván a királyhoz, komolyan fölmerült, „hogy Bosnyák uram lenne ország kapitánya, de megváltozott az szándok, s ő kegyelme iudex curiae lett.”¹³

Rimayval való barátsága ezenközben valóban mindvégig felhőtlennek látszik. Más és más *újságokat* küldenek egymásnak, s ezeket megtanácskozzák. Rimay valamely könyvet is nála hagy hosszabb időre, s elsősorban ő az, aki rendszeresen ajándékokkal erősíti kapcsolatukat. „Az Kegyelmed könyvét im megküldtem — írja Bosnyák — főképpen egy vagy két figurát igen szeretnék köztök, de nem mertem megdézsmálni,”¹⁴ vagy másutt: „Az Kegyelmed levelét az Kegyelmed küldte szép és igen jó körtvélyekkel igen kedvesen vettem, mindannál följebb becslöm és kedvelem azt, hogy Kegyelmednél feledékenységben nem vagyok,”¹⁵ vagy ismét másutt erősen örvendezik, hogy Rimaytól pisztrángot kap az bőjti napokra.¹⁶ Egyetértésük — úgy gondolom — leginkább *politikai* érdekű, mégpedig a *török politikától* motivált. Ezt Rimaynak csupán egyetlen félmondata is pontosan jelezheti 1628 decemberéből: „az Nagyságod ... minapi tanácsa szerint csak torkon kellene ragadni ökök, az szemekben pökni s pofon ütni, hadd áznék nyálokkal, vérekkal az szakállok!”¹⁷

Bornemisza János egyik levelének címzettje tehát Rimay János, a másiknak Soós István. Ez utóbbinak — miként a tartalmi összefoglalásából kiderül — igen röviden írhatott: „Sos uramnak penig egyebet nem írtam, hanem hogy egy ellopott ló felől írván, itt megadattam annak a megkínzott legénynek, efféle méltó igazságban hogy kedveskedtem ő kegyelmének, egyebet, ha jól jut eszemben, semmit sem írtam.” Ez itt valóban csak egyetlen mondat, míg másik, Rimayhoz írott levelét láthatóan nagy figyelemmel s hosszadalmasan értelmezte. Soós Istvánról keveset is tudunk: nagybátyja volt az a Soós Péter, „ki 1586-ban Rimay György deák özvegét, Madách Krisztinát bírta

⁷ FERENCZI Zoltán, i. m. 46.

⁸ IPOLY Arnold, i. m. 300. Bosnyák Tamás levele Rimaynak, Füle, 1626. október 25.

⁹ RMNy 1029.

¹⁰ RMNy 1079. ill. 1093.

¹¹ ECKHARDT Sándor, RÖM 83. sz. 352–353. Rimay János Thurzó Imréhez, Pozsony, 1619. július 16-án.

¹² SZEKFŰ Gyula, *Bethlen Gábor*, Bp. 1983. 178.

¹³ IPOLY Arnold, i. m. 289–290. Pogrányi István Rimay Jánosnak, Sopron, 1625. november 30-án.

¹⁴ IPOLY Arnold, i. m. 174–175. Bosnyák Tamás Rimay Jánosnak, Füle, 1608. szeptember 27.

¹⁵ IPOLY Arnold, i. m. 192. Bosnyák Tamás Rimay Jánosnak, Füle, 1610. szeptember 2.

¹⁶ IPOLY Arnold, i. m. 299. Bosnyák Tamás Rimay Jánosnak, Zelő, 1626. szeptember 10.

¹⁷ IPOLY Arnold, i. m. 314–317. Rimay János levele Bosnyák Tamásnak, Szécsény, 1628. december 1.

nőül,¹⁸ ily módon István Rimay Jánosnak talán inkább valamilyen sógora, mintsem unokatestvére. 1639-ben III. Ferdinándtól birtokrészt kapott, s mag nélkül halt el. Mostani tudásunk szerint ez minden.

A levél. Két fontosabb súlypontot látok itt: az *egyik* az, amiképpen Bornemisza János Rimayhoz való viszonyát tisztázza, a *másik* pedig a Rimaynak írott (s ezúttal megismételt) információ Balassi Bálint verseiről.

Hogy leveleit felbontották, keserűen panaszkodik, s bizony emiatt Bosnyák Tamást kell okolnia: „Nem tudom, Nagyságos uram, miért kell tiltani minket az egymáshoz való szeretetünknek kötelétől, holott már nincsen több nálonknál, az ki az régi jó emlékezető urak szolgáltságában velünk együtt forgott volna olyan, ez máj napig tökéletesen megmaradt barátságunk kötele alatt, kitől hogy már most megtiltassunk, s írunk se legyen szabados, ezt a tilalmat soha az mi kigyelmes uraink békességeknél cikkelyeiben nem láttam.” S miután összefoglalja Rimaynak írott levelét, még *kétszer* is visszatér majd tökéletes barátságuk erőszakos szétszakítására. Így például a Soós Istvánnak szóló levél summája után újra emiatt panaszkodik. Emlékeztetnék itt egyúttal korábban már jelzett hatásos időkezelésre is: „Nekem Nagyságos uram minthogy soha sem volt, sem nincsen, sem lesz olyan barátom, mint Rimay uram, hogy láthatom vala, Nagyságod ítélete legyen, ha méltán kívánom-e, s hogy Nagyságod ettől tilt bennünket ... legyen az Isten ítélete rajta.”

Az eddig összeszedett információk igencsak figyelemre méltóak. Összefoglalom tehát eme fontosnak vélt idézetek leginkább orientáló állításait:

a. Bornemisza Jánosnak Rimay János volt mindígis a legjobb barátja, bizonyosan az is marad örökre;

b. Különös jelentőséget, s itt argumentációs alapot ad e nagy összetartásnak, hogy immáron csak ők ketten maradtak azok közül, akik *a régi jó emlékezetű urak szolgáltságában forgolódtak*;

c. Bornemisza János igen szeretné legjobb barátját látni, de ez *tilalomban van*, sőt, immár *írniuk se szabados egymásnak*.

Tulajdonképpen nem befolyásolja a kérdést, vajon vádolható-e Bosnyák Tamás e durva tiltásokért, vagy csak Bornemisza erősített fel gyanúkat. Nekünk az is elsősorú információ, hogy így gondolta, s nem átalotta még az állhatatlan szerencsére is figyelmeztetni Bosnyákokat: „forgandó lévén minden állapotunk, ki tudja, mikor, miben s hol szolgálhattam volna Nagyságodnak meg, amikor kívántatott s módom volt volna benne.”

Az eddig felsorolt állítások értelmezését — szándékom szerint — bevezettem már a *feladó* s a *címzett* hosszabb bemutatásával, s kapcsolatrendszerük ismertetésével. A további tények föltevésemet talán erősítik. Máshonnan is tudjuk, hogy az a Rimay János, akit 1622 után „nem lelünk Bethlen hívei közt”, mert „Bethlen világosan nem sokat tartott ügyességéről”, és hogy „maradt egyszerű magán ember, de legalább független”,¹⁹ 1629 tavaszán — éppen Bornemisza János leveleivel — *kétszer is aláhívatik Kassára*, „mert vagyon valami parancsolatja öfelségének fölöle.”²⁰ Így aztán érthető, hogy Bornemisza János ezen levelében oly igen szeretné, ha Rimay alá jönne, csak hát a háttér ismeretében számunkra épp a barátságukra való hivatkozás gyengül, s helyette *öfelsége parancsolatja* lesz hangsúlyosabb. Az egymás — *egyoldakú* — látogatásának tiltása, emögött a fejedelem Rimay iránti figyelme nem baráti, de éppen politikai és diplomáciai összefüggésekre figyelmeztet. *Rimay János utolsó, de meghírsült diplomáciai feladatáról lett volna szó?* Ezt gondolom! Rákóczi György még augusztus közepén is azt üzeni neki,

¹⁸ NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, X. k. Pest, 1863. 311–313.

¹⁹ FERENCZI Zoltán, i. m. 161. ill. 178.

²⁰ ECKHARDT Sándor, RÖM 113. sz. 433. Rimay János Reöthy Orbánnak, Alsósztregova, 1629. május 4-én. V.ö. FERENCZI Zoltán, i. m. 178.

hogya a fejedelem „barátja akar maradni és várja látogatását.”²¹ Semmiképp sem tudom kizárni, hogy Bornemisza két másik, rendben megérkezett levele, s ez elfogott is; Bethlen Gábor *lengyel terveinek szolgálatában állott*. A fejedelmet életének utolsó másfél évében ez a terv foglalkoztatta leginkább, s miként Szekefű Gyula is írja, „komoly reménységét egyedül ennek megvalósításába helyezi.”²² De megfelelő követekre jó darabig nem akadt, végül meg kellett elégednie „selejtes emberekkel is.” S minthogy „régii tehetséges emberei kiöregedtek”, ezeket küldi a „portára, onnan Moszkvába és Svédországba”, hogy „nevében véd és dacsözetséget kössenek a lengyel király megtámadására.” Tudjuk azt is, hogy e követeinek „nagyozóló és széltolóló fellépése a portán igen rossz benyomást tett”, s Bethlen a svéd szövetség ügyében majd elutasító választ kap.²³

Azt állítom tehát, hogy Bethlen Gábor e diplomáciai műveletben a portát kétszer megjárt Rimayval 1629 tavaszán s nyarán még újra számolt.

Részleteiben erősíti ezt a dolgozatom végére hagyott Balassi-információ is. Ez a hosszabb mondat pontosan *három* közlést tartalmaz, s ezek közül csak az elsőre s a harmadikra ismerjük Rimaynak egy-egy rövid reagálását. Ime a mondat: „Egy néhány ezer forintot érő györöjének áráról is emlékezett vala ökegyelme nekem ennek előtte, melyről írván ő felségének, nem csak az györö felől resolválta öfelsége kegyelmesen magát, de az minémő írásit az jó emlékezető vitez úrnak, Balassa Bálintnak az idegenek kezekben forgani tudjuk, azoknak megszerzését írás ki nyomtatásának okáért ígerte öfelsége, és ha valami köteltségben maga (ti. Rimay) nem volna, s idős mivolta engedné s öfelségét akarná szolgálni is, nem volna idegen öfelsége hozzá. Úgy jut eszemben (ez itt már a *második sík Bornemisza levelében*) egyebet ezeknél ökegyelmének nem írtam vala.”

Az első közlés Rimay többezer forintot érő gyűrűjének árára vonatkozik. Erről bizony nem tudok semmit. Annyi sem bizonyos, vajon Bethlen Gábor fejedelem tartozott-e a gyűrű árával, vagy magára vállalta a tartozást? Mindenesetre Rimay János 1629. május 4-én, Reöthy Orbánhoz írott, egyébként nagyon érdekes levelének utóiratában megjegyzi: „Bornemisza uram az én györöm felől jó hírel éreget. Vagyon valami paracsolatja ő felségének felöle, alá hív Kassára, két levelet küldött immár felöle.”²⁴ Az, hogy *alá hívják*, s hogy öfelsége nem volna idegen Rimay szolgálatától, fentebb már kifejtett véleményem újabb argumentációit jelentik.

A *második közlés* gondolkoztat igazán el: azokat a Balassi írásokat, amelyeket az idegenek kezében forgani *tudjuk*, öfelsége kinyomtatás céljából összegyűjteni segít! E becses adat sokképpen értelmezhető, de mindenek előtt tüzetesen meg kell fontolnunk a levélből kiolvasható körülményeket: bizonyos, hogy a gyűrűje árára maga Rimay figyelmezteti a fejedelmet, ezt Bornemisza elég világosan megírja itt. Kevésbé világos, vajon a Balassi-íráskor összegyűjtésére ezzel egyidőben (vagy akár csak újlag) tett-e célzást? A fogalmazásból úgy tűnik, Bethlen Gábor *még ezzel a készséggel is* tetézi jóindulatát, hogy Rimay együttműködését megnyerje. Lehet tehát, hogy Rimay a Balassi-szövegek nyomtatás céljára történő megszerzéséhez már korábban segítséget kér, ám csak az biztos: Bethlen Gábor egyszerre, 1629 koratavaszán *resolválta magát* mind a gyűrű áráról, mind az íráskor megszerzéséről. E Balassi-íráskor kapcsán nagy a bizonytalanságunk: azon kívül, hogy mik lehetnek ezek az *íráskor*, kik azok az *idegenek*, akik *tudják* ez íráskor hollétét (vagy akár csak azt, hogy *vannak* valakiknél) az is elég rejtélyes, miképpen kaphatott az íráskor *megszerzésében* Bethlen Gábor ily kitüntetett szerepet? Ezúttal a legkézenfekvőbb, az erőszakos értelmezéstől tartózkodó, de *így is* némileg ingatag föltételezést teszem magamévá: Rimay János kétségtelenül azt írja pontosan datálhatatlan, de a szakirodalom szerint általában korainak vélt és csak Madách Gáspár másolatából ismert *előszavában*.

²¹ IPOLYI Arnold, i. m. 339. Rákóczy György Rimay Jánosnak, Szerencs 1629. augusztus 11-én. ill. FERENCZI Zoltán, i. m. 178.

²² SZEKEFŰ Gyula, i. m. 243.

²³ SZEKEFŰ Gyula, i. m. *Hetedik fejezet (A lengyel terv, Utolsó évek)* 235–251.

²⁴ V.ö. 20. jegyzet.

hogy „az jó emlékezetű Néhai Nagyságos Gyarmathy Balassa Bálint uram” énekeit *egybe szedette s renddel helyhezette.*”²⁵ Tudjuk, hogy Rimay régóta s többször foglalkozott Balassi verseinek kiadásával, ezt az előszavát azonban — mely egyrészt másolat, másrészt sem nyelvileg, sem fogalmazásában nem egységes — Eckhardt sem meri igazán korainak mondani.²⁶ Szeretném éreztetni azt a föltételezésemet, hogy Madách akár *idővel gyarapodó* fogalmazványtörödelmeket is másolhatott. Ezt az álláspontot meggyőzően védeni nem tudom, de abban egészen biztos vagyok, hogy Rimay János nem az itt felsorolt *hiányzó négy verset* keresteti Erdélyben az idegeneknél.²⁷ Nem lehetséges tehát, hogy Rimay már ezek híjával minden versét összegyűjtötte Balassinak, nevezetes *le írt könyvében* régóta csak ezek hiányoztak, s most végre a fejedelem e kevés számú írás összegyűjtésére resolválta magát! Én inkább arra gondolok, hogy Rimay János *éppen azidőben*, mikor saját sajtókész kéziratát összeállította — ez Ráday Andrásnak *1629. március 25-én írott* nevezetes levele nyomán *mai tudásunk szerint is* 1629 tavasza — nagyon komolyan foglalkozott Balassi Bálint verseinek összegyűjtésével és kiadásával is. Valószínű ily módon az is, hogy *közös kiadást* tervezett. Ez tehát a *terminus*, illetve a *terminus post quem* idézett előszavához. Ezen a ponton egyetértek Klaniczay Tiborral, miszerint „az első kiadás ... közvetlenül Rimay halála után, 1632-ben jelenhetett meg,”²⁸ de azzal a kiegészítéssel, hogy egy olyan gyűjtőmunka eredményeként, amely 1629-től válhatott igazán eredményessé. Ám méginkább egyetértek Kőszeghy Péterrel, aki szerint Rimay kezében soha nem lehetett Balassitól reahagyományozott szöveggyűjtemény.²⁹ Azt állítom tehát, hogy Rimay János összegyűjtötte Balassi írásait, s 1629 táján — épp mikor saját kéziratait is — maga szerkesztette össze.³⁰

*

Spectabili ac magnifico domino Thomae Bosniak de Surany
Spectabilis ac Magnifice domine mihi observandissime
Seruitiorum meorum paratissima commendatione

Minden jauaiual hogy az Isten Nagyságotat megh algia zibeol kivanom. Minemeo keserues ziuel kelle hallanom valami lakodalombol onnan el ozlo feo Emberekteol Rimay Vramnak es Soos Istvan Vrameknak keoldeot leueleimnek nem chak fel bontasat, de az leuel uiueonek termezet felet valo megh kinozasatis, Nagyságodnak megh nem irhatom, nem azert hogy zannam, miuel lattya Isten soha zememmel sem lattam volt azt az legent teobbe, de azert hogy affele dologra mar minketis fel indituan, ki tudgia kin mi eshetik. Nem tudom Nagyságos Vram miért kel tiltani minket az egemashoz valo zereteteonknek keoteleteol, holot mar ninczen teob nalonknal, az ki az regi joo emlekezeteo Vrak zolgalattiaban uelunk edgiut forgot volna, olyan ez maj napigh teokeletessen megh maradot baratsagunknak keotele alata, kiteol hogi mar most megh tiltassonk s-irnonk se legien zabados, ezt az tilalmat soha az mi kigielmes Vraink bekesegeknek czikkeleiben nem lattam s-megh hogy kin alattis ereoltessenek valakit elleneonk vallatni. Egy nehany ezer forintot ereo gieoreojinek arrarolis emlekezet uala eo Kegyelme ennekeleotthe, melyreol

²⁵ ECKHARDT Sándor, RÖM 3. sz. 40.

²⁶ ECKHARDT Sándor, RÖM 183–184. Filológiai érvei nem engedik az előszót bizonyossággal a 17. sz. második évtizedénél előbbre helyezni.

²⁷ ECKHARDT Sándor, RÖM 3. sz. 43.

²⁸ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. Osztály Közleményei, 1957. 309.

²⁹ KŐSZEGHY Péter, *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. ItK 1987–1988. 311.

³⁰ Előadásom a szegedi reneszánsz konferencián hangzott el 1989. május 20-án. A vitában Horváth Iván igen megfontolandó szempontot igyekezett érvényesíteni: nem kizárt szerinte, hogy itt olyan *leírt könyvről* van szó, amelyet most Rimay éppen *visszakér*. Hipotézisével pillanatnyilag még nem tudok azonosulni.

iruan eo felségének, nem chak az gieoreo feleol resolualta eo felsége kegielmessen magat, de az minemeo Irassit az jo emlekezeteo Vitez Vrnak Balassa Balintnak az idegenek kezekben forgani tudgiuk, azoknak megh zerzeset irás ki niomtatasanak okaert igirte eo felsége, es ha valami keotelessegben maga nem volna s-ideos mi volta engedne s-eo felséget akarna zolgalnijs, nem volna idegen eo felsége hozza, vgy jutezemben egiebet ezeknel eo kegyelmenek nem irtam vala. Minthogy penigh ez vilagi eletemnek ideos allapatyat latom, kivanom vala hogi ha egiebert nem, chak latogatasonknak okaertis jeone ala, hogi eczer ha teobzeor nemis lathatnank egimast testi zemeinkel, de hogy ezis tilalomban legyen soha nem tuttam. Sos Vramnak penigh egiebet nem irtam, hanem hogy egy el lopot loo feleol iruan, it megh adattam annak a megh kinzot legennek effele melto igassagban hogy kedueskedtem eo kegyelmenek, egiebet ha jol jut ezemben semmit sem irtam. Nekem Nagyságos Vram minthogy soha nem uolt sem ninchen sem lezen olyan baratom mint Rimay Vram, hogy lathatom vala Nagyságod itileti legyen ha miltan kivanome, s-hogy Nagyságod etteol tilt benneonket, mint igyekezzem zolgalnom Nagyságodnak erette, legien az Isten itileti rajta. Tudom hogy Nagyságod nem zeokeolkeodik vekony zolgalatom nelkul, de forgando leuen minden allapatunk, ki tudgia mikor, miben s-hol zolgalhattam volna Nagyságodnak megh, a mikor kivantatott s-modom volt volna benne, ez ideigis ualamben tuttam mint zolgaltam Nagyságodnak, ha az lelki ismeretleol zollananak akkori zolgai Nagyságodnak, megh tudnak mondani. Nem illyen itiletem vala Nagyságod feleol. Soha nekem ennel nagjub dologban Nagyságod ziuemet megh nem zomorította, de latom hogy ezt akarja Nagyságod rajtam continualni, de banom hogi touab kel menni a dolognak uajki sok zegeny legeny megh niag'is jar erre az feoldre, mellyek közzeol sokaknak levelek sinczen, de az Nagyságod tekintetiert eddig sokat chelekettem, ez utannis ha ueussy Nagyságod zolgalok. Hogy sok irasommal bantom bochanatot kerek Nagyságodtol. Kivanom hogy Isten Nagyságodat jo egessegeben tarcha megh.

Cassouiae 15 die Martij Anno 1629.

Spectabilis ac Magnificae Dominationis Vestrae Servitor paratissimus

J. Bornemizza manu propria

Ötvös Péter

Petőfi egy boldog napja Kecskeméten

(A Pálnapkor élményhátteréhez)

Petőfi 1843. évi háromhónapos kecskeméti tartózkodásában sok a gondterhes nap. Beárnyékolja őket a színésznyomor. Orlay Perich Soma ezt így tömörítette egy mondatba: „Petőfi az egész 1943-ik év telét, március végéig, Kecskeméten töltötte sanyarogva.”¹ Fekete Sándor pedig a költő színészkedéséről írt könyvében a kecskeméti tartózkodást szállásadójának adott adósságlevelével zárja, s eltávozásának okáról leszögezi: „legvalószínűbb, hogy elsősorban és mindenekelőtt a nyomor hajtotta el Petőfit Kecskemétről.”²

A költő Kecskeméten egy szegény özvegyasszonynál lakott, egy boglyakemencés, egyablakos, földes kis parasztszobában Némethy György nevű színésztársával. A szobába csak egy ágy fért. Szoba- és ágytársak voltak ebben a pár hónapos sanyarúságban.³

Annál feltűnőbb az a gondtalan boldogság, az a meleg polgári, biedermeier kandalóhangulat és vidámság, amely Petőfinek ugyanekkor Kecskeméten írt *Pálnapkor* c. köl-

¹ ORLAY [PETRICS] Soma, *Adatok Petőfi életéhez*. BpSz 1879. XIX. 354. Idézi HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*. Bp. 1967.² I. 445.

² FEKETE Sándor, *Petőfi, a vándorszínész*. Bp. 1969. 130.

³ NÉMETHY György, *Visszaemlékezések Petőfire*. PN 1882. szept. 6–7. regg. k. Idézi HATVANY i. m. I. 430.

teményéből árad. Nem törődik a zordan beköszöntött télel: „Zúgolódjék! egyéb dolga Nincs neki; Úgy akarja, hagyjuk kedvét Tölteni. Hisz nekünk ez úgysem árthat, Igaz-e? Meg nem fázunk — jó meleg van Ide be. A kandallón pattog a fa, Ég a tűz[...] Háborogj hát, istenadta Ideje, Föl sem vesszük... víg barátim, Igaz-e?”

Vörösmarty népszerű *Fóti dalának* mértékére szerkesztett versén annyira átút az átéltség eleveensége, hogy semmiképpen sem tekinthetjük olyanszerű helyzetdálnak, amelyben hideg szobájában kandallótűzről álmodozik.

Vajon mi lehetett ennek a kecskeméti versnek valóságos élményi háttere? Hol keressük a Pál nevű barátot és a „víg barátim”-at?

Bizonyos, hogy nem színésztársai közt. Igaz, egy Pál ezek között is található: „Várad-i Pál úr.”⁴ Tudjuk azonban, hogy Petőfi színész pályatársaival nem volt olyan benső barátságban, hogy versét köztük való mulatozásról költötte volna: „nem sokat törődöm velök, kik többnyire asini ad lyram” — írja Szeberényi Lajosnak 1843. márc. 5-én. Még hálótársával, Némethyvel is összevész hamarosan Kecskemétre érkezésük után, úgyhogy nem is beszélnek. A kecskeméti színészlakások sem voltak olyanok, hogy azok valamelyikébe képzelhetnénk e névnapot. Elég Petőfi említett lakására gondolnunk, de a családos színésztárs, Szuper Károly is ezt írja naplójában: „Egy hitvány padlásszobában lakom [...] Örülök, hogy ezt is megkaptam.”⁵ Igaza volt Pándi Pálnak, aki így vélekedett: „A versben említett »víg barátim«: Jókai és diáktársai.”⁶

Tehát a református kollégium diájai közt kell szétnéznünk. Ezek között két olyan Pál is van, akivel Petőfi jó ismeretségben, barátságban volt. Az egyik Hartmann Pál joghallgató, az újsóvei (Bácska) német rektortanító fia, ki miután Kiskunhalason (ott 1836-ban szubszkribált)⁷ jól megtanult magyarul, Kecskemétre jött filozófiára, majd ennek elvégzése után az 1842/43. tanévben már másodéves jogász. Petőfit Hartmann Pállal Szuper Károly (szintén volt halasi diák) ismertethette meg. Naplójában írja: „Most időmet többnyire a diákok körében töltöm, mert köztük sok halasi iskolatársam van. Itt van Hartmann Pali, egyik legjobb barátom [...]. Gyakran eljárok Petőfivel a kollégiumba is, ő is sok iskolatársát találta itt.” Majd ezt is olvashatjuk naplójában: „Délután eljött hozzám barátom, Hartmann és sétálni hívott, hogy használjuk a jó időt [...]. Végre séta után betértünk a collegiumba is, hol már Petőfit találtam s újra sétálni indultunk.”⁸ E naplóbejegyzések arra engednek következtetni, hogy Szuper révén Hartmann Pál és Petőfi között közelebbi ismeretség, pajtáság fejlődhetett ki, lelegendő ahhoz, hogy névnapjára a diákok közt amúgy is népszerű költőt meghívhatta.

A nyomok mégsem Hartmannhoz vezetnek. A *Pálmakor* hangulata nem a kollégiumi coetus ridegebb világát sugározza, hanem valami jómódú család meghittebb otthonát. Petőfi kecskeméti tartózkodásának legtöbb szála a korábbi pápai diáktárshoz, Jókaihoz fűződik, így a kritikai kiadás jogosan föltételezi, hogy az ő szállásán, „Gyeneséknél gyűltek össze egy kis névnap mulatozásra, s ebből az alkalomból készült volna a vers.”⁹

Jókai Kecskeméten koszton és kvártélyon Gyenes Mihály városi főmérnöknel, egyben másodbírónál volt. Gyenes csinos háza a piaristák klastromával szemben állott, szép jegenyefás funduson. Lakótársa volt Gyenes Mihályék gyámfia, Pali: az ő névnapját ünnepelhatték.

Jókai emlékezéseiből tudjuk, hogy a Gyenes család megszerette a fiatal vándorszínészt, Gyenesné már Jókainál tett első látogatása után másnapra (valószínűleg január 16-ra,

⁴ *Játékszíni zsebkönyv*. Kecskemét, 1843. V.ö. FEKETE, i. m. 72. SZUPER Károly, *Színészeti naplója*. Bp. 1889. 20–21. Idézi HATVANY, i. m. I. 428.

⁵ SZUPER Károly, *Színészeti naplója*. Bp. 1889. 20–21. Idézi HATVANY, i. m. I. 428.

⁶ PETŐFI Sándor, *Összes művei*. Sajtó alá rend. PÁNDI Pál. Bp. 1955. I. 575.

⁷ Series Studiosorum, qui in Schola Reformatorum ab anno 1760 studia humaniora docti Legibus Scholasticis subscripserunt. A kiskunhalasi Szilády Áron Gimnázium irattárában.

⁸ SZUPER, i. m. 20–21. Idézi HATVANY, i. m. I. 437–438.

⁹ PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1838–1843)*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rend. KISS József és MARTINKÓ András. Bp. 1973. 389.

vasárnapra) ebédre hívta. „Aggódtam — írja Jókai —, hogy talán nem is lesz elég díszes öltözete ily megjelenéshez. Kellemetesen csalódtam. Petőfi másnap egész gavallérnak öltözve áll be hozzám. Csinos violaszín frakk volt rajta, sárga gombokkal [...]. És azután [...] kiderült, hogy Petőfi oly társaságban, ahol hölgyek is vannak, nemcsak elmés, de ügyes mulattató, a nyers, kevély modor, melyet férfiak irányában gyakorol, egészen lefoszlik róla, s kitűnik alóla egy udvarias, derült kedélyű, meleg szívű ifjú, aki egyszerre meg tudja magát szerettetni mindenkivel.”¹⁰

Ez a „derült kedélyű” Petőfi szólal meg a *Pálmakör* vidám soraiban is.

Ha Petőfit a névnapra mint Jókai barátját hívták meg, hamarosan összebarátkozott az ünnepelttel, Gyenes Palival is. Barátságuknak több tanújele is van. Jókai emlékezése szerint Calepinus-szótárát Petőfinek adta, hogy az zálogban hagyhassa szállásadónőjénél.¹¹ Mikor Petőfi eltávozott Kecskemétről, Jókaival együtt Gyenes Pali kísérte el a város határáig: „Derék háziasszonyom [Gyenes Mihályné] még egy csomó pogácsát és egy sódort kötött [batyujá] mellé; mi ketten, Gyenes Palival, elkísértük őt a város végéig. Sáros, nedves éjszaka volt. Szekér nem járt, mely fölvette volna” — idézi fel a búcsú óráját Jókai.¹²

Joós Ferenc Petőfinek Kecskemétről való távozásáról írva megemlíti, hogy a Pestre induló Sándor kezében „cifrára faragott vándorbot” volt, „amivel a kecskeméti jogászok valamelyike lepte meg.”¹³ Joós nem jelzi, hogy kecskeméti hagyományból vagy a Vasárnapi Újság 1855. okt. 28-i számából veszi-e ezt az adatot. Ott ugyanis egy névtelen beszámoló jelent meg arról, hogy Jókai a dunai réven egy fiatalemberrel akadt össze, aki meglátva Jókai faragott somfabotját megemlítette, hogy neki is van egy nevezetes palcája, „azon emlékezetes bot, mellyel Petőfi vándorszínész korában a félházát beutazta [...]. Jókai] valóban ráismert a kérdéses botra: ugyanaz volt ez, melyet Kecskemétről elindulva egyik iskolatársa nyomott a vándor költő kezébe.”¹⁴ Ha ezek az adatok valóságok, „Petőfi vándorbotját” is Gyenes Pali, a hű barát adta az útra induló költőnek.

Mindezekből bizonyosnak látszik: Petőfinek kecskeméti színészkedése idején Jókai és Ács Károly mellett Gyenes Pali lehetett a leghívebb barátja, s így aligha kétséges, hogy az ő névnapjáról szól a *Pálmakör* c. költemény.

A költeménnyel kapcsolatban fölmerül egy másik kérdés is. Kik lehetnek azok a „víg barátim”, akikkel együtt névnapozott a költő? Jókai kecskeméti diákkorára emlékező írásában találhatunk erre feleletet, hiszen Gyenes Pali baráti köre azonos volt Jókaiéval, minthogy együtt laktak s egy évfolyamra jártak.

A kollégium jogászaik önképzőkörszerű, vagyis inkább egymást képző társaságot alakítottak, amelyben tanították, oktatták egymást mindarra, amit az iskola nem nyújtott. *Mivel töltötték az időt a hajdani diákok?* c. emlékezésében így írt erről Jókai: „Mikor a tanévet megnyitó »Veni Sancte« után a kollégium nagytermében összegyűltünk, valamennyi magasabb klassziszbeli tanuló [...], a professzoraink eltávozása után a legvénebb diák, Munkácsy, felállt a pódiumra, és megtette az indítványt: — Uraim! Nekünk régi szokás szerint az iskolaév elején fel kell osztanunk a teendőinket. Sok olyan tudnivaló van a világban, amit a katedráról nem tanítanak, de az élet megkövetel [...]. Ezt az elődeink is így tették: aki legjobban értett valamihez, azt kiáltották ki mesternek, az tanította ki a többi. Most is ezt a rendszert kövessük. Egyhangú mormogással lett elfogadva az indítvány.”¹⁵

Az oktató gárdához tartozott maga Gyenes Pali is, aki a „zenészethez értett.” Ő „kürtöt fúj”, két unokatestvére pedig primhegedűn és gordonkán játszott, az utóbbi „még

¹⁰ JÓKAI Mór, *Megtörtént regék*. Bp. 1897. 91–92. Idézi HATVANY, i. m. I. 432.

¹¹ JÓKAI, i. m. 96–98. Idézi HATVANY, i. m. I. 446–447.

¹² JÓKAI, i. m. 98. Idézi HATVANY, i. m. I. 446.

¹³ JOÓS Ferenc, *A vándorszínésztől az állami színházig. Kecskemét színészetének krónikája*. Kecskemét, 1957. 28.

¹⁴ HATVANY, i. m. I. 450.

¹⁵ JÓKAI Mór, *Emlékeimből*. Bp. 1912. 269.

hangversenyeken is produkálta magát mint szólójátékos". Így bizonyos, hogy a két unokatestvér, Gyenes Ferenc és Gyenes András a Pál-nap vendégei közt voltak nemcsak rokoni kapcsolatuk révén, hanem mint a kollégiumi zenekar ilyenkor nélkülözhetetlen tagjai is, hiszen ez a zenekar „olyan híres volt, mint egy cigánybanda.” Ott lehetett a nagy tekintélyű Ács Károly, a Calliope című kézzel írt kollégiumi újság szerkesztője, akivel együtt Jókai és Petőfi közös kötetet készült kiadni Kecskeméten.¹⁶ Vele Petőfit Jókai mindjárt a színtársulat megérkezésekor megismertette, Ács kölcsönözgette télikabátját a szegény vándorszínésznek egyes darabokhoz. A szabadságharcban viselt szerepe miatt (szabadcsapatot szervezett) Ácsot súlyos börtönbüntetésre ítélték; a magyar irodalomba mint a román népköltészet hazai megismertetője írta be a nevét. Ott kellett lennie egy másik jeles egyéniségnek, Muraközy Janinak, a nagyerejű „tornamesternek” is, aki jól tudta forgatni a kardot és a vívőtört, s így a kollégistákat vívásra is tanította. Ő a mintaképe *A tengersizemű hölgy* gerillahadnagyának; később Gyenes Mihály veje lett, Kecskemét gazdasági tanácsnoka s jó képességű és képzett festő. Ott lehetett azután Muraközynek a birkózásban egyetlen méltó ellenfele, Körösy Sándor is, akit Világos után mint 48-as hadbíró ítélték hat évi várfogságra. A kedélyes összefövetel a zenészeken kívül nemigen nélkülözhetette a „táncmestert”, Nagy Ferit sem, akitől „a francia négyest és a körmagyart meg a magyar szólótáncot” tanulták a diákok.¹⁷ A szűkebb baráti körhöz tartozhattak még a Gyenes-házba, Jókaihoz, a rajztanítás kollégiumi „mesteréhez” megfestésre járó portréalanyok is: Szalay Sándor, a francia nyelv diákoktatója, Sallay Jancsi, Zabolay Pista és a fuvolás Molnár Ádám. Jókai lefestette vagy lerajzolta Hartmann Palit is, így valószínűleg ő is Gyenes Palival együtt ünnepelte a névnapját. Maga az ünnepelt, Gyenes Pali „a szabadságharc golyózáporából épen tért haza”, kecskeméti mérnök lett, élete delén, 1877-ben egy orvvadász lőtte le hivatása teljesítése közben mint erdőinspektort.

Kétségtelen, hogy jó társaság lehetett együtt Gyeneséknél. Jókai később így jellemezte barátait, a „hír kandidátusait”: „Egy könyv nem volna elég megírni, mit tettek, mit szenvedtek, akik valamikor pajtásaim voltak. De amit vétettek, azt leírni egy körömnek lapja is sok volna.”¹⁸

A *Pálnapkor* c. versben hölgyekre is van célzás. Népdalszerű, akkor talán még pirulást keltő huncutkodó bókka, amiért Gyenesné, a kedves háziasszony bizonyára meg is fenyegethette a csintalankodó Sándort. A ház leányai akkor még nem felnőtt hajadonok: Sáríka, Muraközy János későbbi neje mindössze 5–6 éves lehet, Teréz is csak pár évvel idősebb. Ha tényleg hölgytársaság is volt jelen, nem hiányozhattak Gyenesné barátnői. Így Jókai „szíve mágnese, a szép kék szemű, szőke hajú görög leány, Frankó Julcsa”, meg a még annál is szebb, „júnói termetű, fekete hajú Matolcsy Mari”, akiknek arcképét Gyenesné engedélyével vagy egyenesen rábeszélésére Jókai szintén megfestette.¹⁹

Ha tehát a rendelkezésünkre álló kecskeméti emlékek szálait rendezgetjük, azok mindenképpen a Budai (ma Jókai) utcai Gyenes-házba vezetnek, ahol Petőfi sanyarú kecskeméti három hónapjának valószínűleg legboldogabb estéjét töltötte.

Sütő József

Elbeszélői magatartás és értékelés az Özvegy és leányában

(Kemény regényírói módszeréhez)

Már a múlt században is a legkiválóbbak, Gyulai és Péterfy, s e században is sok jeles irodalomtörténész foglalkozott Kemény regényírói alkatával. Am az amúgyis nehezen érthető és nem könnyen magyarázható ember, gondolkodó és író művészi módszerét egységes

¹⁶ JÓKAI Mór, *Megtörtént regék*. Bp. 1897. 98–103. Idézi HATVANY, i. m. I. 439–441.

¹⁷ JÓKAI Mór, *Az én életem regénye*. Bp. 1912. 178.

¹⁸ JÓKAI Mór, *Önmagáról*. Bp. 1904. 97.

¹⁹ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai élete és kora*. Bp. 1960. I. 61.

formulával jellemezni mindmáig nem sikerült. Nyilvánvalóan azért, mert ilyesmi önála még annyira sem lehető fel, mint mások esetében. Stendhal, Tolsztoj, vagy Krúdy sok tekintetben rokon karakterű regényeket írt, Kemény azonban szinte minden alkalommal más és más. Egyik regényében a *Wilhelm Meister* nyomára bukkanunk, a másikban Walter Scott követőjének bizonyul, a harmadikkal kapcsolatban okkal hivatkoznak Balzac ihletésére, és mindnek sajátos magyar és erdélyi észjárás és nyelvi színezet az egyénítője.

Kezdetől fogva dicsérték analitikus látását, történelmi és lélektani hitelességét és komolyságát, miközben még többek által legsikerültebbnek vélt regénye, az *Őzvegy és leánya* is (annak ellenére, hogy megtörtént esetet vesz alapul) romantikus rémtörténet gyanánt is felfogható a benne szereplő leányrablás, párbaaj, halálos veszedelemből való csodaszzerű megmenekülés és ezért járó gyűrűzálog, szerelmi öngyilkosság stb. miatt. Éppen ez a műve az egyébként Keménynek, amelynek vizsgálata révén regényírói módszerének taglalásához észrevételünkkel hozzájárulhatunk, mivel fordulópontot jelent szépírói pályáján.

Az *Őzvegy és leánya*, mint ismeretes, két jól elkülönülő részből áll. A megírását félbeszakító hosszabb szünet miatt a kényelmesebb és derűsebb előadásmódú első felét, bizonyos időkihagyás után rövidebb, komorabb, drámaibb zárószakasz követte. (Az I. és II. rész 1855-ben, a III. rész 1867-ben jelent meg.) Ugyancsak ismert, hogy Szalárdi krónikáját, melyből a Mikesek leányrablásának históriáját merítette, Kemény 1853-ban rendezte sajtó alá, s 54 végén fogott az *Őzvegy és leánya*-hoz. A regény első felének írása idején bizonyosfajta politikai konszolidáció és a *Pesti Napló* körüli tevékenykedése is bizakodással töltötte el. Mire 56-ban a folytatásba kezdett, sokminden megváltozott körülötte. Időközben meghalt anyja és a *Pesti Napló* anyagi helyzete is megrendült. Lónyay Máriához fűződő szerelme is kudarcral végződött, s ezzel a negyvenhárom éves férfi úgy érezhette, legutolsó reményét kell feladnia. Papp Ferenc szerint az *Őzvegy és leánya*-ban az „alanyi elemek annál inkább összeillenek Kemény szerelmének történetével, mert a költő az első két kötet írásakor még átadhatta magát csalóka ábrándjainak, míg a harmadik kötetben már csak saját lemondásának gyötrelmeire gondolhatott vissza.”¹ Az írón elhatalmasodó csüggedés azonban nemcsak e mű befejezését teszi tragikussá, hanem az ezt követő regényekből is hiányozni fog majd a kiegyensúlyozottság, a derűnek, az iróniának az a játékossága, ami az *Őzvegy és leánya* első, nagyobbik felét olyan sajátossá teszi.

Kétségtelen, hogy önmagában a Szalárdinál található történet akár szatirikusan is feldolgozható volna oly módon, hogy a hangsúly a fanatikus, pénzsóvár, bosszúvágyó Tarnóczyné kudarcára esnék. És Kemény mintha valóban valami ilyesmibe kezdene a leginkább Thackerayre emlékeztető irónikus modorban.² A végzetdrámaszerű kifejelettlől élesen elütő módon a regény indítása szinte kedélyes. Tarnóczyné gyakran ironikus bemutatása éppen nem legyőzhetetlen és fatális szörnnyeteget jelez előre, a hangnem pedig odáig megy a frivolitásban, hogy a predestinációból is csúfot üz: „Mikor pedig a rokka-pörgés közben Rebecka valamelyik barátnőjének, vagy ha ilyesmi nem volt kéznél, vén dajkájának, az örökre tartott kis apródnak, a bibarcfalvi egyház papnéjává nevelt belső-leánynak és a fonásra beparancsolt jobbágy nőknek egész lelkesedéssel fejtegeté azon hitelmét, hogy aki üdvösségre választatott, bármennyit vétkezzen, erővel is üdvözülhet; de aki kárhozatra választatott, ha szintén olyan volna, mint szent Dávid, szent Péter és szent Pál, okvetlenül el fog kárhozni...” Tarnóczyné alakjának Péterfy által kifogásolt gépiessége, túlzott kiszámíthatósága voltaképpen ennek a szatirikus ábrázolásnak az egyoldalúságára vezethető vissza. A kinevetetés, természetesen, nemcsak a Tarnóczynében megtestesített rideg kálvinista kegyeskedést illeti, hanem (szelídebb formában) Naprádiné egyéniségét, Mikes Mihállyal kapcsolatos öncsaló ábrándjait, számításait is. Igaz, a Mikes Mihályt, Naprádinét, Zakariást, Csulait szerepeltető részekben valami melegebb, jóindulatúan megmosolyogtató bemutatás is érvényesül, amihez hasonlóra Jókainál és Dickensnél találunk gyakran példát.

¹ PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond* II. Bp. 1923. 272.

² Már a kortársi kritika (Pester Lloyd, 1857. márc. 20.) Thackeray-vel vetette össze az *Őzvegy és leánya*-t. (PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond* II. Bp. 1923. 281.)

Arra már Nagy Miklós rámutatott (s futólag mások is),³ hogy az *Özvegy és leánya* a „hangnemek váltogatásában” gazdagabb, mint a többi mű, hogy az egynemű tragikum helyett az idillt (Sára és Naprádiné néhány napos együttléte, Móric időzése az erdőmesternél) az állatképek zsánerjelenetei, a szatirikus indulattal láttatott negatív hősöket megbocsátó humorral átítatott alakok követik. A Dickensszel való analógia is felbukkant már,⁴ sőt Szegedy-Maszák Mihály a romantikus groteszk ihletését is feltételezi Tarnóczynéval kapcsolatban.⁵ A leghívebben azonban úgy írható le a „hangnemek váltogatásá”-ból, az össze nem illő szereplők vegyítéséből eredő tarkaság, ha Kemény elbeszélői magatartását kísérjük figyelemmel. Barta János több tanulmányában is érinti a „kettős hangzat” kérdését. Az epikus közlést „bizonyos többárnyalatú fölény, évődés, az olvasóval való körülményeskedő játszadozás jellemzi... a komolyság álarcába enyhe szatirikus, ironikus-évődő szándékok rejtőznek.”⁶

Ebből a szempontból különbözők igazán a mű első és második fele. Az a kedélybeli és talán világertelmezésbeli módosulás, ami a regény írásának szünetében oly végzetesen megváltoztatta Kemény szemléletét, kiolvasható az elbeszélői magatartás változásából. Az első részben Tarnóczynét Kemény még „ironikus kedélyességgel szemléli, elsősorban képmutatást, biblikus pátoszt és háziasszonyi kicsinyeskedést egyénítő beszédmódját csúfolja. Jellemző, hogy az özvegy olyan ártatlanabb gyarlóságáról, mint a falánkság egyedül itt hallunk. Ez az asszony folytonos korholásával még csupán könnyen hajt leánya szemébe, még nem az a mitikus szörny, akit félelmetes tágasságú metaforák növelnek emberfölöttivé a végső fejezetekben.”⁷ Nagy Miklós eme pontos megfigyelése arra a fokozatos elmozdulásra utal, ami a mű utolsó harmadában szinte kizárólagossá teszi a humort és derübb színeket nélkülöző előadásmódot. Ez azonban nemcsak Tarnóczyné beállítására vonatkozik, hiszen Kemény modora ironikus Sára olvasmányainak, a keresztesvitéznek öltözött leányrablók, vagy Csulai félenkségének leírásában is. Mintha egy darabig fölényesen (egyszer ironikusan, máskor humorosan vagy legalábbis kedélyesen) kezelhetőnek, tehát kiismerhetőnek és ellensúlyozhatóknak vélné az emberi intolerancia alakját öltő rajongást, túlzást, rögeszmés fanatizmust is.

A rosszul alkalmazott erény képviselőit, Jánost és Sárát kezdetül megkíméli Kemény az irónia és a humor fricskáitól. Ennek oka nyilván az, hogy rájuk nem tekinthet a fölény pozíciójából, olyan erkölcsi magaslatra helyezi őket, ahol a szatíra semmiképpen sem érhet fel hozzájuk. Az elbeszélői magatartásnak, s az ehhez kapcsolódó hangnemnek ily módon érték vonatkozása is van. A modorváltozat nem eseményekhez, helyszínekhez, életkörükhöz, hanem szereplőkhöz, az általuk képviselt erkölcsi képletekhez társul. Ennek bizonyító erejű példája lehet a II. rész 6. fejezete, melyben (hiába kerülnek egymás közvetlen közelébe) Mikes Mihály humoros beállításából semmi sem tevődik át Sára. Vagy még szembetűnőbb mindez a regény befejezésében. Az utolsó fejezet, mely Mikes János öngyilkosságzámba menő haláláról tudósít, váratlanul kedélyes, közvetlen hangra vált, mivel Mikes Mihály és Judit asszony további sorsára terelődik a szó: „Egy történetbúvár barátom állítja, hogy Haller Péter második neje valami Naprádiné lett volna, kivel a legboldogabb házassági szövetségben élt. Félek bírálóimtól. Maradjon homályban e kérdés.”

Az elbeszélő magatartás értékelő jellege a legbonyolultabb formában Tarnóczyné esetében nyilatkozik meg. Jelenléte az első két részben nem teszi lehetővé azt, hogy az „életkedv és derűs humor sugarai” csillanjanak fel.⁸ A vallási eszméket álszent módon

³ NAGY Miklós, *Kemény Zsigmond*, Bp. 1972. 148.

⁴ PAPP Ferenc, i. m. I. Bp. 1922. 286.

⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Jellem és cselekmény Kemény Zsigmond szépprózai műveiben*. (In *Forradalom után — kiegyezés előtt* Szerk. NÉMETH G. Béla Bp. 1988. 151.)

⁶ BARTA János, *Kemény Zsigmond mint esztétikai probléma*. (In BARTA János, *A pálya végén*. Bp. 1987.)

⁷ NAGY Miklós, i. m. 145–146.

⁸ U.o. 128.

szajkózó „árva özvegy” fősvény, nyereszkeskedő, bosszúvágyó, önző, irigy már ekkor is, de az ironikus modor most még legyőzhető ellenfélnek mutatja. A Csulai felekezeti előítéleteit, vagy a Haller Péter és Naprádiné megismerkedését illető humor egyfajta biztonságerzetnek a kifejezője. A könnyed helytelenítés, a játékos modor az aggodalmat, a veszélyérzetet nem zárja ugyan ki, de a borúlátást talán igen. Csulai és Tarnóczyné felekezeti indítatású korlátoltsága olyan mértékben nevetséges, az elbeszélői magatartás olyan fokig kedélyes, hogy csak furcsállhatjuk Péterfy nézetét, mely szerint Kemény „a szív vidám mosolyát nem ismeri.”⁹

A feltétlenül komplikáltabb, rejtett önironiával színezett elbeszélői magatartás csak akkor válik dominánssá, amikor (a Lónyay Mária ügy – számára – szomorú kimeneletét előbb csak sejtve, aztán ismerve) „kettéosztják önnön szerelmes énjét”,¹⁰ s János után, akinek ábrándos, lovagias szerelmi epekedését kölcsönözte, részletezni kezdi Haller Péter korai öregedését, vonzalmat felkelteni nem tudó esetlenkedését. Ez utóbbi beállítottság szubjektivitásáról megintcsak az elbeszélői magatartás értékelő funkciója tanúskodik: bármekkora hangsúly is esik az öreg kérő erkölcsi kiválóságára, bármennyi szánalom is vegyül Haller Péter kínos-keserves szereplésének bemutatásába, a lebecsülés, az alkalmatlanság ténye nem palástolható.

A regény sok talánya közül az egyik, hogy a református vallású és a nagyenyedi kollégiumnak oly sokkal adós Kemény Zsigmond miért éppen egy bigott kálvinistában testesíti meg a rosszindulatú türelmetlenséget. S ha már így cselekedett (bár erre Szilárditól semmiféle inspirációt nem kapott, hiszen a krónikában a Mikések brutális nőrablók és a panaszt tevő Tarnóczynéknak van igaza, Sára és János titkolt szerelme tehát Kemény kitalálása), akkor miért kellett Csulaiból, a református papból is gyáva és hiszékeny, ostoba és kisszerű figurát teremteni? A miért lett a legvonzóbb alak éppen egy jezsuita, Mikes Móric, holott a XIX. századi liberális közvélemény nem feltétlenül a XVII. századi jezsuitákban látta a szívbeli nemesség, az eszményi felvilágosultság, nagylelkűség és jóindulat képviselőit. Egyáltalán: a XVII. századi Erdélyről szóló regényben nincs egyetlen, a reformátusokkal rokonszenvező mozzanat, még Rákóczi is inkább számító, anyagias politikus, mint őszinte és jó ember. Magyarazatként ismét Kemény speciális elbeszélői magatartása kínálkozik, amely elfogulatlanságot sugalmaz. Az ironia és a szatíra megkérdőjelez mindenfajta végtelenséget, kétségbe von mindenféle, az abszolút igazság képviseletében történő fellépést. (Miközben a protestáns puritanizmus nagyon is meghatározó az egész regény értékhierarchiájában, s Mikes János felfogásában is, aki a gyöngéd és egyszerű iránti hajlamot tartja a legtöbbre.)

A regény „anti-kálvinista” tendenciája másrészt szükségszerű annyiban, amennyiben a Kemény hősök közül általában a legtöbb téveszmék rabja,¹¹ s itt is: nemcsak Tarnóczynéről derül ez ki nyomban, hanem Kelemen is tévedés áldozata. János és Sára a félreértett erény foglya, sőt Naprádiné is ok nélkül bízik Mikes Mihályban, ahogy Haller Péter is csak nehezen igazodik el Sára érzelmeit illetően. (Mikes Zsigmondné, a regény egyik

⁹ Rajta kívül szinte mindeki szentel valamelyes figyelmet Kemény Zsigmond „humor”-ának. Németh László szerint az *Özvegy és leányá*-ban található a „legtöbb kedély”. (NÉMETH László, *Kemény Zsigmond*. In: NÉMETH László, *Az én katedrám*. Bp. 1975. 622.) Barta János szerint Kemény „itt éli ki tehetségének és emberlátásának a komikum iránt is fogékony hajlamait.” (BARTA János, i. m. 193.) Barta szerint azonban „mindez arra van hivatva, hogy enyhítse, feloldja egy kicsit a komor atmoszférát”, szerintünk viszont az elbeszélői magatartás funkciójának függvénye.

¹⁰ NAGY Miklós, i. m. 144.

¹¹ Már Sötér rámutatott, hogy a regény szereplői rögeszmére (Tarnóczyné) vagy álmodozásra (Mikések) hajlamosak. (SÖTÉR István, *Nemzet és haladás*. Bp. 1963. 534.) A tévutak nyelvi-stiláris, irodalmi megfelelője Sára számára az anyja vallási fanatizmusának (biblikus hang), és a Szécsi Mária udvarában megismert, illetve a Naprádiné társaságában olvasott széphistóriák ábrándos világának szférája. Direkt romantika-paródia Naprádiné álma, melyben Mihály tatárok fogságába esik, ő hajóval, lovaggal ered utána és sok kaland után kiszabadítja.

legvonzóbb alakja, így imádkozik: „Mi homályban járunk, szemeink nem látnak, és segítség nélkül az igaz utat el fogjuk téveszteni.”) Az általános, szinte mindenkire jellemző „tévelygés”-nek, mint a regény alapeszméjének összefüggése nyilvánvaló a fölényérzeten alapuló szatirikus beállítással, s azzal a már iróniát nélkülöző, részvételi emberszémlellettel, amellyel például Haller Péter hipochondriája van ábrázolva. Majdnem egészen a befejező fejezetekig meghatározza az elbeszélői magatartást az emberi gyarlóságokat megértő és megbocsátó humoros együttérzés. (Még a fejedelem diplomáciai manőverein is oly mértékig látunk át, ami őt is politikai és egyéni érdekek közt egyensúlyt és megoldást kereső, szűk mozgásterű, s így ha nem is szájalommal, de belátó mérlegeléssel megírt figurává teszi.) Kemény emberszeretettől áthatott részvétének alapja az, hogy a tévedező hősök, akármilyen mértékben vétkesek, kihívják maguk ellen a végzetet.

Az *Özvegy és leánya* jelentősége (sok más mellett) ebből is kiviláglik. Első két része magabiztos, harmadik része már reménytelenséggel teli közérzetet tükröz. Az ezt visszaidő elbeszélői magatartás azonban, mely hol szatirikus hol reflexív, hol ironikus, hol lírai, hol humoros, hol tragikus stb., nem szervetlenséget, vegyességet idéz elő, hanem egy-egy alakhoz kötődve szilárd értékrendhez igazodik. Ugyanakkor egyfajta emberi gazdaság illúzióját kelti. Ami tehát egyenletlenségnek, művészi átgondolatlanságnak látszhatik (az egységes, harmonikus elbeszélő modor hiánya), az az *Özvegy és leánya*-ban egy sajátos életrajzi és világképi fordulattal magyarázható összetettség. Utolsó (az *Özvegy és leánya*-t követő) regényeinek életfilozófiájában, nemzetvíziójában a pusztulás, a végzet uralkodik, az igazi tisztaság és jóság teljesen kiszolgáltatott, védtelen. Az *Özvegy és leánya* végén már ez a benyomás uralkodik el, míg az első két rész sugallata szerint az emberi esendőség, a humorosan is felfogható gyengeségek megértéséből és elnézéséből, a belátásból és a türelemből felderenghet a részvéten alapuló egyetemesség perspektívája. Korábbi regényei közül nem egy, pl. a *Gyulai Pál* is a teljes kilátástalanság jegyében íródott. Az *Özvegy és leánya*-nak az első felében a fölényérzeten alapuló modor felcsillantja a világban elizagodó, azzal reménytelen küzdelmet vívó magatartás lehetőségét. E kettősség, a szembeállítható két szemlélet ellentétes és egymást kiegészítő jellege miatt egyedi ennek a regénynek az alkata, s jelenthet fordulópontra a regényírói pályán.

Imre László

Tragikum és irónia Kemény Zsigmond történetiszemléletében

Alig több, mint egy éve fejeztem be könyvemem Kemény Zsigmondról. Bajosan mondhaték olyasmiről, ami lényegében különbözik a benne megírtaktól. Két esztétikai minőséget, a tragikumot s az iróniát állítottam az elemzések középpontjába. Ezúttal is velük fogok foglalkozni, de a regénytörödékeket tekintem kiindulópontnak. Ezeket ugyanis kihagytam könyvem írásakor. Egyikük sem maradt fenn teljes egészében s hiteles formában. Szépírói teljesítményként éppen ezért nem tárgyalhatók. Kemény munkásságát nagy általánosságban érintő gondolatmenetnek azonban föl lehet használni őket, s ezúttal ilyennek a körvonalazására vállalkozom.

Ha eltekintünk attól, hogy önálló egésznek keressünk e korai kezdeményekben, azonnal elismerhetjük, hogy már bennük megtalálhatók Kemény későbbi művészetének fő jellegzetességei.

Első szépírói vállalkozását legtöbbször ezzel a címmel emlegette: *Izabella királyné és a remete*. 1839-ben már közölt belőle az *Athenaeum*, de csak töredékei ismertek, és valószínűleg nem is fejezte be szerzője. Annyit azonban már ez a kísérlet is elárul, mennyire vonzódtott Kemény az önmagát tükröző s értelmező történetmondáshoz. A „látter” és a „magánbeszéd” az elbeszélő kulcsszava, s egészen nyilvánvaló, hogy e két fogalom a későbbi regények megszerkesztésekor is kiindulópontul szolgált. A jelenetkezésben már itt döntő szerepet játszik a nézőpont távolítása illetve közelítése, és hasonló ingadozást mutat a beszédhelyzet. Előfordul belső magánbeszéd, de az is, hogy az elbeszélő hangsúlyozza, nem

képes hozzáférni a szereplő gondolataihoz, nincs kulcsa a hős lelki titkainak megfejtéséhez. Máskor viszont a történetmondó rendezi el az eseményeket, és pedig feltűnő módon, úgy, hogy fölhívja a figyelmet a saját jelenlétére, beavatkozására, sőt önkényére. A cselekmény közbeiktatása nélkül szól a történet befogadójához, s így mintegy ujjal mutat önmagára, éreztetvén azt, hogy nem életről, irodalomról van szó. E kettősség teszi lehetővé, hogy az elbeszélő hol mélyen átélje a szereplő sorsának tragikumát, hol kívülről s iróniával szemlélje az egyén vergődését. Ha változik Kemény elbeszélő módja később, legfőljebb árnyalatról van szó: kevésbé feltűnővé válik az értekező közbeszólása. E módosulás fokozatosan vezet el *A rajongók* viszonylag tárgyias tragikumához. *A Zord időben* mintha megállna, sőt némileg vissza is fordulna e folyamat. Ennek oka valószínűleg igen egyszerű: utolsó regényének írásakor Kemény felhasználta első regényének anyagát. Sok más jelentős alkotóhoz hasonlóan ő is mindvégig ugyanazokkal a kérdésekkel viaskodott, és az életművét lezáró könyvből visszatért a kiindulópontához.

Első befejezett regénye, az *Élet és ábránd*, szinte egész későbbi pályafutását előrevetíti. 1842 és 44 között keletkezhetett. Azért nem célszerű műelemzés igényével foglalkozni vele, mert egyes részei elvesztek, mások pedig idegen kézírással, nem egészen hiteles formában öröztek meg. A töredékek mégis hozzásegíthetnek az író későbbi műveinek értelmezéséhez. Az elbeszélő Hoffmann nevezte példaképének, vagyis arra a német íróra hivatkozik, akinek ösztönzése nyilvánvaló az *Alhikmet, a vén lórpe* című álomnovellában. Kemény a német romantikát sokkal többre becsülte a franciánál, mert a lélek tragikumának kifejezéséért és iróniájukért becsülte elődeit. Az *Élet és ábránd* elbeszélője „lélektani” regénynek nevezi e művét, és arra kéri az olvasót, tegye félre e könyvet az, akit kielégít „a francia új regényiskola valamelyik divatos terménye,” hiszen „mi inkább a kebel belélettét törekszünk rajzolni, mintt küleseményeket összehalmazni.” Ugyanezzel a szándékkal készül majd a következő regény. „Gyulai Pál, kevésbé kor- mint lélekrajz.” Így minősíti Kemény új művét 1846. január 9-én, abban a Jósika Miklóshoz intézett hosszú levelében, amely regényírói fölfogását körvonalazza, nem hagyván kétséget afelől, hogy számára a művészi hitel lényegében különbözik a történetitől.

Milyen vonatkozásokban állítható, hogy az *Élet és ábránd* fölveti azokat a kérdéseket, amelyek Keményt egész későbbi pályafutása során foglalkoztatták? Mindenekelőtt arra lehet hivatkozni, hogy már itt észrevehető az írónak a törekvése arra, hogy megteremtse a lelkiállapotok nyelvét. Akik Kemény írásmódjának nehézségére hivatkoznak, általában azokra a részletekre szoktak utalni, melyekben az író küzdelmet folytat az emberi tudat kifejezésére. Jogtalanak, pontosabban történetietlennek érzem e vádat, s főként azért, mert Kemény nagyon kevés előzményre támaszkodhatott. Henry Jamesnek évtizedekkel később is csak hosszú s kitartó munkával sikerült elérnie hasonló célt, pedig ő Shakespeare nyelvén írt, s elődei között a léleknek olyan földerítői voltak, mint a levélregény XVIII. századi mesterei, Sterne vagy Jane Austen. A lélektani regény kifejezőmódját minden nyelven meg kell teremteni, s ebben a tekintetben Kemény mögött nem állt szerves hagyomány.

Már az *Élet és ábrándban* is a nézőpontoknak olyan széles körét használta, amely még a sokkal gazdagabb örökségű prózairodalmakban is ritka. Első példaként a másodlagos történetmondó közbeiktatására hivatkozhatom. Catharina, a hösnő, rokonának, Rodrigonak beszámolójából szerez tudomást arról, milyen bátran viselkedett Camoens Indiában. Ez a zárójel szakasz eltávolít s mintegy idő- s térbeli mélységet ad a cselekménynek, elentében a lírai betéttel, amely az itt és most pillanatára vonatkozik, vallomásos jellegű, s ennyiben lélektani szerepet játszik. A kettő között helyezkedik el a levélbetét, mely afféle ötvözetként is felfogható. Tovább bonyolítja a nézőpontok viszonyát a jelenetezés. Amikor Catharina egy haldoklóban fölismeri a költőt, a helyzet és a nő lelkiállapota némileg előrevetíti azt a részletet, melyben Pécsi Deborah megpillantja Kassai Elemér holttestét. Mint *A rajongókban*, úgy itt is visszavonhatatlanul elveszett a kétoldalú érintkezés lehetősége. Ezt jelzi a látószög kényszerű leszűkíthettsége. Ugyanez a fejezet azt is elárulja, hogy Kemény már e korai művében is törekedett az időtartam bonyolítására, s így emelte ki a helyzet iróniáját. A gyógyíthatatlan beteg Luis Camoens nem ismeri föl a nőt, akit egykor rajongva szeretett. Catharinát olyannyira megrázza ez az élmény, hogy öntudat-

lan állapotba kerül. A haldokló szobájába lépő orvos szava téríti magához. „De e jelenet csak néhány másodpercnek volt műve.” — jegyzi meg az elbeszélő, arra emlékeztetve, hogy a történetmondás tartama nemcsak rövidebb, de hosszabb is lehet a történéseknél. A lélektani regényíró általában lassítja az elbeszélés menetét, és ebben a vonatkozásban Kemény már pályája kezdetén sejteti az európai regény későbbi irányát.

A szóban forgó jelenet egyébként politikai s történeti tekintetben is rendkívül jellemző Kemény törekvésére. A beteg költőt olyan orvos ápolja, kinek apja zsidóból „keresztényen és portugál polgárrá válván,” csalódott azokban, akik Jézus követőinek mondják magukat, tapasztalatai „undorral” töltik el „ezen türelmetlen hit iránt.” Kemény keresztényként s szabadelvűként is rendületlenül hitt a népek, sőt egyének elvi egyenlőségében. Az Úr kegyelmét vélte a kereszténység alapelvének. Haller Péter és Mikes Zsigmondné azért áll erkölcsileg magasan, mert ez az eszmény vezérli, ellentétben a rajongóval, akinek vakhite a szabadelvűséggel sem fér össze. Az *Élet és ábránd* vége is a türelem jegyében fogant. Egyetlen ember siratja Camoens-t, s „ez a költő hű négere.” A társadalmi rangnak nincs köze az erkölcsi értékhez.

Keserű ironia is van ebben a zárlatban. A szellemi munkás emlékét az örzi, akinek nem lehet fogalma a halott tevékenységének súlyáról. „Az élet kineveti a theoriát.” A regény függelékében mondja ezt egy szereplő. Nem vitás, hogy Kemény egész munkásságában érezhető elmélet s gyakorlat feszültsége, de félrevezető túlzás azt állítani, hogy az *Eszmék a regény és dráma körül* szerzője elméletellenes volt. Legutóbb Nyíri Kristóf vélekedett így, ám e nézet leghatásosabb megfogalmazója Lukács György volt.

Ami az idézett félmondatot illeti, megismételném, hogy egy szereplő kijelentéséről van szó. Keményt a nézőpontok összjátéka s az értékredek, világszemléletek feszültsége, párharca érdekelte a regényben. Ezért tudott olyan összetett művet alkotni e műfajban, mint *A rajongók*. Ironikus hajlama kizárta, hogy azonosítsa magát valamelyik hős megnyilatkozásával. Éppen ezért csakis félremagyarázáshoz vezet, ha valaki egy szereplő álláspontjából próbálja levezetni Kemény világvélelétét. Példaként Szerb Antalra hivatkoznak, aki a következő mondatot vette kiindulópontnak Kemény művészetének jellemzéséhez: „Bűneink nagy része túlhajtott erény, erényeink nagy része magát ki nem nőtt bűn.” Villemont Florestan mondja ezt a *Ködképek a kedély láthatárán* című beszélyfüzérben. Ez a szereplő sokáig az egyéni akaratot ismerte legfőbb értéknek. Találkát beszélt meg egy szobalánnyal, majd maga helyett inasát küldte az éjszakai légyottra. A szobalány titkon szolt úrnőjének, Florestan feleségének, aki maga sietett a megbeszélt helyre. Florestannak utólag el kell ismernie a fiút, aki nem tőle származott. Keserűségében önigazolást próbál találni, és ekkor mondja az idézett szavakat. Töményen ironikus a kijelentés, hiszen még arra az esetre sem illik, amely alapként szolgál az általánosításhoz. A helyzet nyilvánvalóan ellentmond a megnyilatkozásnak, és ezáltal hitelteleníti azt. Innen az ironia. Hasonlót lehet megállapítani az *Élet és ábránd*-ból vett idézetről. Ez is olyan állítás, amely csupán egy szereplő nézetét tükrözi. Nem lehet bizonyíték annak eldöntésében, valóban ellenszenvezett volna-e Kemény az elméletekkel.

Lukács föltehetően nem elég alaposan ismerte Kemény műveit. Fülep kiválását a Vársárról több okkal is lehet magyarázni, de közülük az is számbajöhet, hogy noha e csoport többi tagjaihoz hasonlóan ő is bírálta a magyar vidékiességet, azt is látta, hogy legtöbb társának meglehetősen hiányos ismeretei voltak a magyar kultúráról. Végleteleg hangsúlyozták az ország szellemi elmaradottságát, s közben azokról a kezdeményezésekről sem vettek tudomást, amelyeket akár saját előzményeiknek is tekinthettek volna. Ily módon óhatatlanul is hozzájárultak ahhoz, hogy emlékeztünk lerövidüljön, s olyan alkotások is kihulljanak a nemzeti kánonból, amelyek nem pótolhatók, amennyiben nélkülözhetetlenek a nemzet önismeretéhez. 1918 előtti munkáiban Lukács egyetlen egyszer hivatkozott Keményre, és pedig a következőképpen: „A nyolcéves gyerekek, aki a meséket szereti, a tíz-tizenhárom évesek, aki Coopert vagy Jókait bújja, még sok eleven érzéke van művészet iránt; ha tizenöt-tizenhat éves korában már átvette a Gyulai-Péterfy-féle Kemény-tiszteletet és Jókai-megvetést, már alig valami.” (*Művészi nevelés az iskolában*, 1911.) Regény- s drámaelméleti munkáiban soha nem említette az *Eszmék a regény és dráma körül* című értekezést, és *A történelmi regényben* sem utalt Keményre, miközben foglalkozott

erősen vitatható értékű művekkel.

Nem azt akarom bizonyítani, hogy Lukácsban mély ellenszenv élt *A rajongók* szerzője iránt, hiszen a magyar örökség más részeit is figyelmen kívül hagyta — pl. nem vett tudomást Péterfy és kortársai tragikum-tanulmányairól —, s a figyelemnek ez a hiánya egyaránt jellemzi marxista és nem marxista igényű, németül s magyarul, főként külföldi s jórészt magyar olvasóknak szánt írásait. Sokkal inkább az gyanítható, hogy a Kemény elmélet-ellenességére vonatkozó állítást nem elég alapos olvasással és félreértéssel lehet magyarázni. Egyik kései, képernyőre készült beszélgetésében Lukács a *Zord időre* hivatkozott, amikor azt hangoztatta, hogy a magyarok általában idegenkednek az elméleti igénytől. A regény címét pontatlanul idézte, ám ez könnyen magyarázható előrehaladott korával. Az viszont már erős torzítás, hogy e regényben Werbőczy mögött Kossuthot lehet sejteni, s e jellem elutasító értékelése Kemény elmélet-ellenességét bizonyítja, mert ennél azt is inkább helyénvaló állítani, hogy Werbőczyből az elméleti igénynek még a nyoma is hiányzik, és éppen ez számít fogyatékoságnak a regényben. Szerb Antalhoz hasonlóan ő sem vette figyelembe az ironikus összefüggésrendszert. A kiragadott részlet önkényes értelmezése időről-időre vakvágányra vitte Kemény munkásságának mérlegelését. Ezzel a rossz hagyománnyal kell szakítani.

Ha általánosságban akarunk megfogalmazni föltevést, körülbelül azt mondhatjuk, Kemény műveiben az irónia s a tragikum gyakran vallási vagy politikai elmélet s gyakorlat ellentétének a következménye. Elvben viszonylag könnyű kereszténynek vagy szabadelvűnek lenni. Ebben az értelemben szó is tett valóban két dolog. „Ha az Isten irgalmát nem hisszük, minek imádkozunk?” — veti Tarnócziné szemére Haller Péter. Kemény harmadik, valószínűleg 1843 és 1845 között írt regénytörredékében, *A hírlapszerkesztő naplójában* olvasható a következő jellemzés egy magyar nemesről: „Ő József császár alatt rövid ideig hivatalt viselt és beutazta Franciaországot. Fölvilágosult volt Voltaire tanai szerint, gyűlölte a dominicanusokat és jezsuitákat, a természet őseréjének oltárt emelt, nem vártermében, mert ő takarékos volt, hanem közvetlenül szívében; a hottentottákat és négereket testvéreinek tartotta, — Erdélyben nem voltak sem hottentották sem négek; az orángutángot nem lötte volna meg, mert közel állott az emberhez; azonban — min csodálkozhatnánk, ha a nagy jellemeknél nem találnánk szanaszét elég következetlenségekre — remítön haragudott, midőn József törvénytelen rendeleteivel véget vetett a jobbágságnak, és kertészének fiát, kiből utóbb híres tudós lőn, a tanodából, mint szökött jobbágyot, fölkérette, mert — mint mondá — peczérre van szüksége és tetteleg akarja az önkényes pátensek jogerejét gátolni.”

Nem az elvről derül ki, hogy hibás, de az egyén bizonyul törpének vagy legalábbis ingatagnak. Gyulai Pál s Komjáti Elemér nem tud fölemelkedni erkölcsi eszményének magaslatára, az *Özege és leánya* a gyakorlati kereszténység, a *Férj és nő* s a *Ködképek* a tettekben megvalósuló szabadelvűség nehézségeiről szól. A történelem tragikumát a *Korteskedés és ellenszerei* 1943-ban megfogalmazott első tervrajza „a nyers erőszak” leküzdhetetlenségére, „a felizgatott tömeg” irányíthatóságára s főképp a „lélekvásárlás”-ra vezeti vissza. „Miként romlik nálunk a megvesztegetett egyénisége? Miként a vesztegető?” — teszi föl a kérdést az értekező, s a regényíró a lélekvásárlás megannyi példáját tartja az olvasó elé.

A XIX. század folyamán egyre világosabbá vált az emberek számára a dolgok változékonysága. Kemény úgy látta, ez az elv olykor összeütközhet azzal, ami nem változott meg, s ilyen feszültségekben kereste a tragikum előidézőjét. Papp Ferenc — ki még látta Kemény könyvtárának egy részét — Rankét említette a magyar író egyik ösztönzőjeként. Mivel bővebb magyarázattal nem szolgált, válaszra vár a kérdés, mennyiben rokon a német történész felfogása Keményével. A különbség elsősorban abban rejlik, hogy Kemény bölcsélet és történetírás kölcsönhatásával számolt, míg jóval idősebb kortársa mélyen bizalmatlan volt a történelembölcsélettel szemben. 1842-ben, *Szemelvényi eljárásunk fölöl* című cikksorozatában Kemény így vitázott azokkal, akik idegenkedtek a történelembölcséleti rendszerektől s politikai elméletektől: „előszeretettel viseltetem az elméletek iránt, és rossz jelnek tartom, midőn egy nemzetben divattá válik azon rivalgás, hogy a gyakorlati élet kinevet minden teóriát. [...] Azon követelés, hogy le kell mondani a teóriáról,

mert a fonák teóriák nagy veszéllyel járnak, az emberiség kezéből éppen ezen veszélyek elleni orvosszert ragadja ki, s mivel káros a tévelygés, tehát betiltja az igazság keresését.”

Ennyi idézet talán elég annak bizonyítására, hogy az *Élet és ábránd* függelékének megfogalmazása semmiképpen nem feleltethető meg Kemény nézetének. Értekezéseiből az is világos, hogy nem a megtörtént pontos földézését várta a történetírótól, mivel a „wie es eigentlich gewesen” Rankétól származó s a pozitívizmust előlegező eszményét éppúgy végtelnek tartotta, mint a múlt megítélését s a jelen kioktatását. Nem hitt csupasz tényekben, tudta, hogy a korábbi értelmezése mindig függ a későbbitől, noha a múlt időszűrésének veszélyével is tisztában volt.

Más vonatkozásban is eltér a magyar író szemlélete a német tudósétól. Míg Ranke számára az állam önmagát igazoló erkölcsi közösséget jelentett, Keményt erdélyi tapasztalatai arra tanították, hogy ne bízzék a nemzetállamok önmagukat szabályozó s fönntartó erejében, sőt abban sem, hogy a nemzet a társadalmi szerveződés egyetlen lehetséges egységének, s ezért időtlen, örökkévaló eszménynek tekinthető. Nem volt maradi, hiszen számolt azzal, hogy a jövő majd gyökeresen átalakítja a világot. Az állam fontosságát hirdető gondolkodóknál többre becsülte az angol szabadelvűséget, amely korlátozni akarta az állam hatáskörét az egyéni szabadság érdekében. Ezért nem rokonszenvezett a központosítással. Beksics Gusztávval, Barla Gyulával, s még Sötér Istvánnal szemben is Rigó Lászlónak volt igaza, mikor azt állította, Kemény sem a forradalom előtt, sem aztán nem volt centralista. Bármennyire is barátság fűzte Eötvöshöz és Csengeryhez, nem osztotta nézeteiket. A francia politikai berendezkedést is központosítottasága miatt ítélte el.

1973-ban kiadott s azóta híressé vált, *Metahistory* című könyvében Hayden White azt állította, hogy a XIX. század nagy történetírói négyféleképpen, a románc, a komikum, a tragikum vagy az irónia rendezőelvei alapján értelmezték a történelmet. Ranke tevékenységét a második osztályba sorolta, s joggal, hiszen neki az volt a meggyőződése, hogy az időn kívüli Isten egységben látja a történelmet, vagyis minduntalan feloldja annak feszültségeit. Bármennyire is igaz, hogy a kereszténység Kemény szemléletére is rányomta bélyegét, történetfelfogásában mégis sokkal nagyobb szerepet játszott a várható megoldásokat az utolsó pillanatban meghíúsító irónia s a pótolhatatlan értékvesztést okozó tragikum, mint Rankénál. Noha mélyen meg volt győződve arról, hogy az embernek megadatott a szabad választás lehetősége, tragikusan kiiktathatatlan romboló erőt látott a vakhitben — a *Korteskedés* és *A rajongók* egyaránt ezt tanúsítja. Álláspontja ennyiben közelebb állt Tocqueville-éhoz s már-már Ranke tanítványának, Burckhardtnak véleményét előlegezte, akit szintén riasztott az állam hatalma s a tömegek irányíthatósága. Mint általában, ebben a vonatkozásban sem változott Kemény álláspontja pályafutása során, hiszen már 1835 körül írt *Históriai töredék*ében erősen bírálta a „kibékülhetetlen eretnek-üldöző”, „bigott” lelkeket.

A hűbériség nehezen irtható ki, mert a nemes nem képes átugorni saját árnyékát. Ezt sugallja a *Férj és nő*, a *Ködképek* pedig a paraszt szellemi fölemelését és a nemzetiségekkel szemben tanúsítandó türelmet mutatja végtelenül nehéznek. Ezért kísért a körköröség iróniája, mely sohasem védekező, mindig önromboló. Kemény a polgárosodás megszállottja, de leküzdhetetlen akadályokat lát e cél előtt. Magát pusztító alkat, akit rossz sejtelmek gyötörnek. Nagyon korán megjósolja a történelmi Magyarország elbukását, de szeretné, ha nem lenne igaza. Várja, sőt keresi nézetei megcáfoltatását. Amikor értesítik, hogy beválasztották az Akadémia tagjai közé, 1843. december 16-án ezzel a kéréssel fordul Toldy Ferenc titoknokhoz: „A »Korteskedés és ellenszerei« című munkám II-ik füzeté elhagyá a sajtót. Én benne — tiszta meggyőződésből — Kossuth Lajosnak és a testvérhoni reformereknek kedvencz eszméit megtámadtam. Minthogy illy eljárásom nem hiúságból s ellenzési daczból történt, hanem közügyeink irányá fölötti valóságos és mély aggodalomból: ennél fogva rám alig hatna valami leverőbben, mint az, ha munkám általános kifejezésekkel megdicsértetvén, részletes taglalás alá nem vettenék. Én óhajtanám, hogy tévedéseim élesen kiemeltessenek, fonák eszméim kíméletlenül megrovassanak, iránym kárhóztassék, személyem — mert különösen a politikai kérdések tisztábazozatala végett gyakran szükség személyeskedni is — megtámadtassék: szóval én azt akarom, hogy

az átalam megpendített kérdések vitatás alá vonassanak, ha szintén érettök írói minden becsületelem és politikai hitelem áldozatul esend is.”

Ranke úgy vélte, minden korszak egyformán közel áll az Istenhez. 1854-ben egy sor előadást tartott Maximilian Joseph bajor király számára. Ezekben tagadni igyekezett a haladás létét. Már-már pozitivistá szellemben arra hivatkozott, hogy a tények nem cáfolják, de nem is igazolják, hogy van fejlődés. Ezért nem látott iróniát s tragikumot a történelemben. Kemény viszont pontosan amiatt észlelhetett ironikus ellentmondást vagy tragikus összeütközést különböző fejlődési szakaszokhoz tartozó gondolkodásformák között, mert hitt a kultúra jobbító erejében. A *Ködképek* főszereplője, Jenő Eduárd gróf vagy azért nem tudja fölemelni parasztjait, mert azok lelkileg elmaradtak, vagy azért, mert ő képtelen kiirtani magából a hűbérúr beidegződéseit. Ez az ironikus vaglyagosság éppúgy föltételezi a társadalmi fejlődés eszméjét, mint a *Zord időben* a közösségi sors tragikumát, mely abból származik, hogy Ázsia birtokba veszi Európát, és igyekszik meggyőzni a leigázottakat, hogy a hódoltság magasabb szintre emel.

Bármennyire is hajlamos volt Kemény, hogy bírálja a haladás sietős ünneplőit, az „ábrándozókat,” végső soron mégis föltételezte, hogy a lassú és szerves átalakulás hosszú távon az emberiség anyagi körülményeinek javulásához vezet, és talán szellemi emelkedéssel is járhat. Már a *Kortekedés* első tervrajzában két célt tűzött ki a magyarság elé. Az egyik „a népképviselési átalakulás. Ezen stadiumba kell nemzetünknek is lépni. Az európai civilizáció törött útja hagyatott fenn számunkra is.” A másik az értelmiség lehetőségeinek, szabadságának növelése: „Az úgynévezett intelligenciának is nyitassék pályatér.”

E kettős célkitűzés nyilvánvalóan ellentmond Ranke felfogásának, hiszen ő a meglevő állapotok igazolására törekedett. Egy vonatkozásban viszont nagyonis elképzelhető, hogy Kemény Ranke példáját követte. Ahogy nincs kizárva, hogy Eötvös bátorítást kapott e német történésztől az uralkodó eszmék fogalmának meghatározásához, úgy Kemény Közép-Európa fogalma is összefüggésbe hozható a *Geschichten romanischer und germanischer Völker* (1824) bevezetésében foglaltakkal. Ranke itt kirekeszti Európából az orosz és az oszmán birodalom tartományait és a latin kereszténységet is szembeállítja a keleti egyházzal. Ez a kettős különbségtétel is ösztönözhetette Keményt arra, hogy a világi s egyházi hatalmat szétválasztó nyugati és e különbségtételt kevésbé ismerő bizánci hagyomány, valamint a polgárosodást előkészítő reformáció megléte illetve hiánya alapján kulturális választóvonalat húzzon lengyelek és oroszok, magyarok és románok között.

Kemény válogatott műveinek 1905-ös kiadása elé írt bevezetőjében Gyulai Pál ezt írta: „Jellemző, hogy Kemény első és utolsó műve, a *Zord idő*, a mohács vésszel és következményivel foglalkozik. Egy pár barátja meg is kérdezte tőle a hatvanas években, hogy mi az oka ez előszeretnek. Azt felelte, hogy nemzeti szerencsétlenségünkben több a tanulság és költészet, mint dicsőségünk napjaiban, s az a sejtelme van, hogy még zordabb idő is nehezülhet ránk, ha Ausztria tétovázó tehetetlensége, Magyarország heves vakmerősége tönkre teszi monarchiánkat, — egy új Mohács újra ketté szakítja hazánkat s egyik felét török helyett az orosz, másik felét Ausztria helyett Németország fogja bírni. Kétségbeeső sejtelmében csak az vigasztalja, hogy ezt ő már nem éri meg.”

A *Még egy szó a forradalom után* Ausztria s Magyarország korántsem eszményi ámde kényszerű egymásrataltságát bizonygatja. Ennek a föltevésnek megfogalmazását Ranke három kötetes munkája, a *Die römischen Päpste, ihre Kirche und ihr Staat im XVI. und XVII. Jahrhundert* (1834–37) is megkönnyíthette, hiszen ebben szó esik arról, hogy többnyelvűsége folytán az osztrák birodalom egyeztethető szerepet is vállalhat Európában. Innen már nem áll messze Kemény gondolata olyan Közép-Európáról, amely közvetíthet fejlettebb Nyugat és elmaradottabb Kelet között.

Die grosse Mächte. Ilyen címmel adott közre Ranke egy értekezést 1833-ban a *Historisch-Politische Zeitschrift* második kötetének első számában. Föltevésem szerint ez a munka hathatott legdöntőbben Keményre. Alapgondolata ugyanis rokon Kemény hosszabb történeti fejtegetéseinek kiinduló tételével. Az európai rend, pontosabban hatalmi egyensúly áll a figyelem középpontjában. Olyan kisebb államok, mint Lengyel- s Magyarország sorsát a nagyhatalmak döntik el. Anglia, Ausztria, Francia-, Orosz- s Poroszország az európai helyzet fő tényezői. Nem egyforma súlyúak, hiszen a XVII. századtól a XIX.-ig

időről-időre más arányban szólhattak bele a földrész dolgaiba, és kölcsönhatásukat az is módosította, hogy a XVIII. század végétől a nemzettudat ébredése a kisebb közösségeket is érintette.

Magyarország helyzetét Kemény is a nagyhatalmak kölcsönhatásának függvényeként szemlélte. Ezért állította Mohácsot első értekezésének és György barátot első szépirói kísérletének a középpontjába. Sőt még az *Élet és ábránd* írásakor is a nagyhatalmak között egyensúlyozó Magyarország sorsa lebegett szeme előtt. A regény azzal zárul, hogy II. Fülöp spanyol király meghódítja Portugáliát. A kis ország, ha megosztott, a nagyhatalmak prédája lesz. A párhuzam nyilvánvaló, s az elbeszélő még külön is felhívja a figyelmet a hasonlóságra: „Én a hajdani Lisboat akarom látni, »a tengerek királynéját« és Lusur maradékait, kiket a nagy Emanuel óriássá nevelt, s kik Sebastian alatt oly romlás és elaljasodás felé közelgetnek, minőt Mátyás király uralkodása után és II. Lajos hadviselésében tanult ösmerni s átkozni a magyart.”

Túlzás volna azonban arra következtetni, hogy a *Gyulai Pál* s a *Zord idő* szerzője kizárólag a nagyhatalmaktól függő országgént fogta föl hazáját. A nemzetiségekkel szemben türelemre intett, hangsúlyozván, hogy a magyarság egyetlen szomszédjához képest sincs előnyösebb helyzetben. Amikor Falk Miksa felelősségre vonta, hogy nem közölte némi cikkeit, 1858. október 6-án ezt válaszolta neki: „Királynak a szerkesztés átadásakor utasítást adtam, hogy a nemzetiségekkel csendes neutralitásban éljen. Mi minden papír-jogegyenlőség mellett, oly szerény igényű nemzetét reducáltattunk, hogy kedvünk és erőnk sincs ezen kérdés irányában valami pozitív szerepet elfoglalni. Mi sem nem pörlünk, sem nem szövetezünk semmi nemzettel. Mi magyarok Scott Walter koldusa vagyunk, ki bizonyos rossz hírű vidékeken utazva, fölkiáltott: mekkora szerencse, hogy egy garasom sincs.”

Talán nem fölösleges megemlíteni, hogy Kemény rendkívül közel érezte magát Falk Miksához. Míg eleinte „Tisztelt tudor úr”-nak, addig 1860-ban már „Édes barátom”-nak szólította. Ezért van különös súlya annak, hogy többször is szigorúan megróttta a nemzetiségekkel szemben kifejezett véleményéért. 1860. október 23-án ezt az utasítást adta számára: „A Magyarországon lakó nemzetiségek rokonszenvét megnyerni, még előítéleteinknek is kedvezve. Mindentől idegenkedni, mi hasonlít azon eljárásához, melyet irányunkban a németek elkövettek, azt hívén, hogy nyelvek ránk erőszakolásával kulturai missiot teljesítenek.”

Kemény Zsigmond balsejtelmének indokoltságát mi sem bizonyítja jobban, mint örökségének utóélete. Amikor még vállalkozni lehetett volna hagyatékának összegyűjtésére, nem számított „haladó” írónak, ezért munkásságával alig foglalkoztak. Ma már nehéz, sőt úgyszólván reménytelen helyrehozni a korábban elmulasztottakat. Kéziratainak zömét alighanem végérvényesen elveszítettnek kell tekinteni. Bekövetkezett az, amit ő előre látott: Erdély a történelem tragikumának lett iskolapéldája s a polgárosultság fokára eljutott kultúra áldozatul esett az önmagát túlélő hűbériségnek. Egyedül abban lehet bízni, pontosabban inkább reménykedni, hogy végül mégsem Keménynek lesz igaza, s talán egyszer majd ismét megközelíthető az a nagymúltú hagyomány, melyhez az ő munkássága is tartozik, s mely napjainkban egyre hozzáférhetlenebbé válik, pótolhatatlan veszteséget okozva a magyar kultúrának.

Szegedy-Maszák Mihály

Kosztolányi és a bábszínház*

Egy Kosztolányi-fordítás háttere

A lovag meg a kegyese című kis színjáték 1919. április 17-én jelent meg az *Érdekes Újságban*, a cím alatt ezekkel a szavakkal: „Óflamand játék. Magyar versekbe szedte: Kosztolányi Dezső.” Az utókor tanácsalanul olvasta ezt az eligazítást. Németh Antal rendező például biztosra vette, hogy „ez a kis verses bábdarab Kosztolányi Dezsőnek kétségtelenül egyéni költői alkotása, amelyet csak szerénységből nem vallott önálló alkotásnak.”¹ Réz Pál — jöllehet Kosztolányi eredeti műveivel sorolja egy kötetbe — már óvatosabban fogalmaz: „További kutatásra vár, hogy mennyit vett át az eredeti szövegből, és mennyi tulajdon dramaturgiai és költői leleménye.”² Úgy ítéli, „ha van is eredetije, a magyar szöveg minden bizonnyal szabad átköltés.”³

Időközben előkerült az eredeti mű egy változata, s ennek alapján úgy tűnik: *A lovag meg a kegyese* egy bábszínház kérésére, fordításnak készült, de olyan változtatásokkal, hogy valóban a szabad átköltés határát súrolja. Tulajdonképpen ezt fejezi ki Kosztolányi idézett meghatározása is.

E filológiai tény már csak azért is figyelmet érdemel, mert egy olyan terület húzódik meg mögötte, mely az egész életmű szempontjából fontos lehet — s ez Kotoszlányi és a bábművészet kapcsolata.⁴ Hogy ő, aki a színház iránt olyan behatóan érdeklődött, annyi drámafordítást és színikritikát írt, nem a nagy színházzal, hanem a bábszínházzal (és a kabaréval) került — ha fél pillanatokra is — eleven munkakapcsolatba, az nem csak a véletlenül múlt.

Közismert, hogy a századforduló szimbolista és avantgárd irányzatainak költői, képzőművészei és zenészei tapogató lépéseket tettek a színház felé. Ki akartak törni saját művészetük egyoldalúságából, keresve a „Gesamtkunstwerk” lehetőségét, az egyszerre érzéki és filozofikus művészetet, mely valós térrel és valós idővel, színekkel és hangokkal, formákkal és ritmusokkal egyaránt dolgozik, s közben folyamatos kapcsolatot tart fenn a befogadóval. Persze mi sem állt távolabb ettől a vágyott művésztől, mint a kor való és sikeres prózai nagy színháza, a maga verbalizmusával, realizmusával vagy naturalizmusával. Esetenként már magától az élő színezéstől is idegenkedtek. Ahogy Maeterlinck fogalmaz: „Egy remekmű esetleges emberi közreműködés segítségével történő bemutatása ellentmondásos” mert „a szimbólum soha nem tűri el az ember cselekvő jelenlétét.” Hasonló nézeteket vallott Mallarmé, Brjusov, Balázs Béla és — mint látható lesz —, Kosztolányi Dezső is.⁵ Figyelmüket az opera, a balett, a kabaré felé irányították, nem utolsó sorban pedig a bábszínház felé, mely bizonyos szempontból a legtöbb lehetőséget

*Munkámban sokat segített a német szöveg fordításával, értelmezésével és tanácsaival Mészáros Emőke, a Színházi Intézet bábtörténésze, akinek ezúton mondok köszönetet. Köszönet illeti még kedves segítségéért Séd Terézt, L. Merényi Zsuzsát és Réz Pált is.

¹NÉMETH Antal, *Bevezető A lovag meg a kegyese előadásához*. 1955. OSZK K MM 7220. Hasonlóan értékel a *Művészi bábjátéktörékvések hazánkban* c. írásában. In *A bábjátékszáz Magyarországon*. Bp. 1955. 73.

²RÉZ Pál, *A drámaíró*. Üzenet 1975 február–március.

³RÉZ Pál jegyzete KOSZTOLÁNYI Dezső *Összes versek* 1984-es kiadásához, II. 335.

⁴A kérdést csak érinti Réz Pál Üzenet-beli cikke. (Lásd 2. jegyzet.) Kosztolányi bábjátékait tartalmazó kötet (*Patália*. Összegyűjtötte és szöveg. gond. RÉZ Pál. Bp. 1976) nem keltett különösebb visszhangot. Pomogáts Béla az írói munka melléktermékének nevezi, bábos vonatkozásainak nem tulajdonít jelentőséget. POMOGÁTS B., *Kosztolányi színpada*. Üzenet 1976 (12).

⁵A báb ábrázoló jellegéről sok írás szól, például OBRAZCOV, *A bábjátéktól a filmig*. Bp. 1949. 25–40. Maeterlincket idézi Pierre BRUNEL, *Irodalom*. In *A szimbolizmus enciklopédiája*. Összeáll.: JEAN CASSOU. Bp. 1984. 177. Mallarméről lásd uo. BRJUSOVról: OSZKAR SCHLEMMER, *Ember és műfigura*. In SCHLEMMER — MOHOLY-NAGY — MOLNÁR, *A Bauhaus színháza*. Bp. 1978. 18. Balázs Béla véleményét lásd BALÁZS B., *Aréna és bábszínház között*. Auróra 1911. 117–122., illetve B. B., *Dramaturgia*. Bp. 1918. 33–34.

nyújtotta törekvéseik megvalósításához. A festők és költők teljes mértékben uralhatták itt az időben „lejárászódo” látványt, a szereplőket pedig a gondolat és kompozíció igényei szerint szabadon alakíthatták. Megszabadulhattak a számukra kínosan „naturalista”, konkrét színesztől, helyükre pedig a bábok léptek, melyek nem megjelenítenek, hanem bemutatnak, eleve szimbólumok.

Ez a magyarázata a századelő bábrenezánszának, amibe beletartozott egyfelől a hagyományos népi-vásári bábjáték iránti érdeklődés növekedése, másfelől a festők, költők és muzsikusok gomba módra szaporodó bábszínházai, a kabarék groteszk stílusú bábelőadásaitól kezdve, a szimbolikus-szeccsziós változatokon keresztül, a konstruktivista kísérletekig bezáróan — szerte Európában. Jarry, Garcia Lorca, Maeterlinck, Schnitzler, Hofmannsthal, Wedekind, Utrilló, Gordon Craig, Oskar Schlemmer, Hindemith, Manuel de Falla neve tűnik fel a szerzők, alapítók, mozgatók és zeneszerzők között, hogy magukat a professzionistává váló bábművészeket most ne említsük.⁶

Magyarországon sem maradt visszhang nélkül mindez, Balázs Béla például nem csak számos bábdarabot írt, de két elméleti művében is részletesen foglalkozott a bábszínházzal, mely szerinte „maga a stilizáltság és stílusesség tökélye, mely aprósága ellenére monumentálisabb szimbólumokra képes a mi színpadunknál.” Sőt, a Kékszakállú librettistája, az opera „egyetlen értelmes és jogos formájának” nevezte a bábszínházat.⁷

Az első magyar művész bábszínházat Orbók Loránd tanár hozta létre 1910-ben, Rónai Dénes fényképész műtermében. Karinthyn kívül, valószínűleg Kosztolányi is itt figyelt fel a bábszínház nyújtotta lehetőségekre.⁸

Kosztolányi Dezsőt is a kor költőinek szempontjai és vonzalmi közelítették a bábszínházhoz —, jól látható ez egyik 1918-as írásából. Ebben azt a pillanatot idézte fel, mikor gyermekkori bábszínházát megtalálta egy poros padláson. „Gyengédséggel és gyásszal néztem a kis deszkaalkotmányt, melyen réges-régen keménypapírra ragasztott bábok sédtáltak. [...] Ha ezerszer is papírból, — fából van — összeábdálva, egykor mégis ez jelentette nekem a valóságot és az egész életet. [...] Olykor fanyar és csüggedt vagyok, s nem melegít fel semmi színházi lámpa. Most már tudom, hogy ez a színház kényeztetett el, melynek ötéves koromban igazgatója, rendezője, költője voltam. [...] Egy játékszínház örömét várom az igazi színházról, és az élet és a mese végtelenségét.” Reménykedve számol be egy berlini színpadról, mely a jövő évben indul, s melynek színészei „lehetetlennek érzik azt, hogy a színész pusztán ábrázolja az életet, a polgár pedig azon csodálkozzon a zártszekében, hogy a komédiás pont úgy veszi ki a tárcájából a cigarettát, mint ő maga. Odáig mennek, hogy díszleteik sem valóságmásolók többé, nem egy erdőt, kastélyt jelentenek, hanem valami önálló művészi mondanivalót.”⁹

Íme, az anti-naturalista színház, s benne a költői teljhatalom igényének megfogalmazása. Az élő színházzal itt még nem a bábszínházat állítja szembe — mint majd később —, hanem egy bábszínházat — melynek súlyát csak növeli, hogy a gyermekkorighoz kapcsolódik. A leendő berlini színház erényei is a bábszínházéval rokonok.

Ám Kosztolányi nem csak a realizmustól menekülve, pusztá tagadásból közeledett a bábszínházhoz, valójában egész élet- és emberszemlélete rokon a marionettek ironikus, egyszerre fájdalmas és derűs látásmódjával. A bábu szánalmas is, szórakoztató is, egyrészt mert élőnek olyan kicsi és ügyetlen, másrészt mert annyira nyilvánvaló, hogy nem mozog, hanem mozgatják, s így kiszolgáltatott egy felettes hatalomnak. Az embereket szeretettel, szánva nevető Kosztolányi — akárcsak számos kortársa — magának az embernek

⁶ A bábos fellendülésről számos korabeli írás számolt be, összefoglalóan lásd SZÉKELY György, *Bábuk, árnyak*. Bp. 1972.

⁷ BALÁZS Béla, *Aréna és bábszínház között*. Auróra 1911. 117–122.

⁸ Orbók színházáról: Kós Lajos és mások, *A bábjátékszín Magyarországon* Bp. 1955.

⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Játék a porban*. In K. D.: *Színház*. Bp. 1978. II. 725. Játékszínházáról máshol is említést tesz. „Gyerekkoromban [...] már rég sutba vágтам bábuszínházam figuráit, mikor künn a mezőn egy eleven ürgét láttam.” *Földműves-játékszín a Kamara Színházban*. Uo. II. 321.

a metaforáját láthatta a bábuban.

Ezt a gondolatot maga a költő is többször fejtette ki, vagy legalábbis sugallta. Egy 1922-ben írott verses játékában, a bábjátékosnak, aki rémülten keresi bábukkal teli ládáját, s kérdi, ki lopta el, így válaszol a nagy színház igazgatója:

„ki más, mint az, ami színt ad
Az igazi varázsló itt, a színpad.
Bábjátékos: Koldus vagyok, koldus!
Igazgató: Dehogy öreg!
Ládája itt van, jöjjön, nézze meg.
Ez az egész színház. Azóta megnőtt.
A bábui, azok benn a szereplők...”¹⁰

A bábmetaforával, illetve a bábunak a nagyszínházzal szembeni előnyeivel kapcsolatos gondolatait részletesebben is kifejtette a *Bábok* c. írásában, melyet 1927-ben, egy olasz bábszínház magyarországi vendégszereplése alkalmából olvasott fel a Király Színházban. „Figyelmükbe ajánlom ezeket a bábokat — írja. — Sok tekintetben különbek az embereknél. Gyarlóak, suták, de ez a művészet gyarlósága s sutasága, mely nem türi a kikerekítetten-készlet. A hús-vér színész, aki a színpadon ágál, gyakran kiábrándít, nagyon is kirajzolt hangsúlyozott emberi voltával gúzsba köti képzeletemet. Itt szabadon csaponghat fantáziám, mint mikor otthon a szobámban meséket olvasok, s az ablakokba kedvem szerint vázlatos figurákat álmodok. Másik kíváló tulajdonságuk ezeknek a báboknak, hogy nem élnek. Ennél fogva mindentől függetlenül jelképezhetik az életet. Sem irigységet, sem féltékenységet nem keltenek. Korlátlanul adhatjuk át magunkat lelkesedésünknek. Ha pedig túlon túl nagy művészeknek tartjuk őket, jusson eszünkbe az, hogy a legnagyobb közülük legföljebb egy méter, s vigasztalódjunk a tudattal, hogy mi valamennyien nagyobbak vagyunk náluk egypár araszal.” Kifejti, hogy a bábművészet egyenesen a halál leküzdésének vágyából, az élni akarásból ered, nem más, mint „teremtő ösztönünk dicsőítése, végtelenségünk hangsúlyozása, barbár önvigasz és csalafinta diadal, megcsúfolása a halálnak.”¹¹

Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy három évvel az Orbók-színház előadásainak megszakadása után, 1917-ben két rövid bábdarabot is írt, *A szörnnyet* és a *Csodát*,¹² melyekben sajátos, kifejezetten bábos stílust alakított ki. Mindkettő műfaji meghatározása a „bábjáték, rímjáték” volt. A rímet és a bábót ugyanis ugyanabból az ősi és gyermeki világból eredeztette. A rímet egy helyen „ösemberi és gyermeki kedvtelésnek” nevezte, melyet „a költőknek kellett újra felfedezni, akik annyira emberek, hogy egyszerre felnőttek és gyerekek is, s mindkét állapotot vállalják.”¹³ Ez egyben közvetetten elárulja, hogy milyen kapcsolatot feltételezett a költő és a bábszínház között, mely színház — ahogy máshol meg is fogalmazza — nem csak mai gyermekek játéka, de „régibb bármelyik kőszínháznál, gyerekkorában vele játszott az emberiség.”¹⁴ Nála tehát a bábjáték egy nagyon „rímes” műfaj, amelyhez a legdallamosabb rímek kapcsolódnak, a tiszta és kevert rím, illetve a tiszta rímként egybecsengő asszonáncok. Ettől még nem lennének

¹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső *A bábjátékos. Verses játék*. Gyoma 1940.

¹¹ KOSZTOLÁNYI, Dezső *Bábok*. Nyugat 1927. okt. 16. Kosztolányit elsősorban nem mint nézőt „kötötte gúzsba” az élő színház, hanem mint szerzőt. Erre utal, hogy állítólag saját bevallása szerint, azért nem írt színdarabot, mert a színpadon minden menetrend szerint történik, s a „drámának ezzel a kötelező alaprajzával nem tudott megbékélni.” ILLÉS Endre, *Kosztolányi és a színház*. Film, színház, muzsika 1976. 41. 9. Bábdarabjaiban viszont nem kellett alkalmaznia ilyen menetrendet.

¹² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Patália*. Lásd 4. jegyzet

¹³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A rím varázslata*. In. K. D., *Ábécé*. Bp. 1957. 128.

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Bábok*. Lásd 11. jegyzet. a báb ősi eredetéről hosszan szól *A bábjáték*osban is. Lásd 10. jegyzet

olyan bábosak ezek a sorok. Ám a kis formákba hol hexameterekbe illő fennkölt mondatokat, szavakat, hol teljesen köznapiakat önt. Mindez jól érzékelhető feszültségben áll a versikés rímekkel és egymással is összevillóznak. A *Csoda* vakja például így panaszodik:

„Ha szertenézek itten a terembe,
Hol drága lányok figyelnek merengve,
Nem látok semmit sem, csak éjszakát,
S a fűrtös fejek, mint pusztai fák
Reszketnek a decemberi sötétben.
Itt a színen e gázláng lobog égve (Pontosan felmutat rá.)
Nem látom ezt sem és hátam megett
Nem látom e sikerült díszletet. (Rámutat.)
Holt szememen eleven könny ragyog.
(Komolyan, meghatott sóhajjal.)
S ez fáj, nagyon fáj, bár csak báb vagyok.”¹⁵

Ezzel a sóhajjal el is érkeztünk *A lovag meg a kegyese*hez, melynek története, s főleg fordításának módja szintén Kosztolányi és a bábművészet bensőséges, a költő szemléletének lényegét érintő kapcsolatát mutatja. A fent említett Rónai Dénes, valamint Blattner Géza, fiatal festőművész kezdeményezésére jött létre 1918-ban a Belvárosi Színházban a *Wayang játékok* című előadás. Rónairól érdemes tudni, hogy nem csak fényképész volt, de Franciaországban Lumière tanítványa, itthon pedig az első filmrendezők egyike, akinek filmje nem maradt ugyan fenn, de nevéhez kapcsolja a filmtörténet a kor legjelentősebb esztétikai írását, melyben — a kortársak számára bizarr újdonságként — a filmnek a színház irodalmiságától erősen eltérő, vizuális jellegéről érkezett.¹⁶ Ugyanígy a képzőművészet felől közelített a bábszínházhoz Blattner is, aki a *Wayang játékok* két másik munkatársával együtt, a müncheni Hollósy-iskolából érkezett, vagis a festészet és bábozás közös fővárosából. Így Rónai és Blattner nem Orbók útját járták, hanem egy elsősorban a látványra építő, szecessziós-dekoratív, lírai hangulatú színházat szerettek volna létrehozni. Ehhez dolgozta ki Blattner az általa „wayangnak” nevezett, de a keleti vajangjátéktól eltérő, alulról, madzaggal mozgatható, lemezekből kivágott síkfigurás színházat. Ez a technika csak lassú, stilizált mozgást tett lehetővé, az alkotók szándéka szerint sem fordulatos-dinamikus dráma, inkább lírai mű előadására volt alkalmas.

Blattner tudott is egy ilyet. „Még Münchenben olvastam egy óflamand lovagdrámát, a *Lanselot und Sandereint*, melynek magyarra fordítását Rónai Kosztolányi Dezsőnek osztotta ki” — írja visszaemlékezésében.¹⁷ Ez lett *A lovag meg a kegyese*. Hogy valóban így van, azt nem csak Blattner és Rónai állításai, de egy előkerült német fordítás is bizonyítja.

Ez utóbbit 1944-ben Wolfgang Cordan készítette, és 1950-ben jelent meg az NSZK-ban. Jobb híján csak ezzel tudtuk egybevetni a magyar fordítást, ugyanis az eredeti flamand darabnak ez az egyetlen Magyarországon fellelhető német szövegváltozata, s semmi közelebbit nem tudunk Kosztolányi példányáról. Annyi bizonyos, hogy Cordan nem átdolgozást készített, maga is hangsúlyozza, hogy szorosan követte az eredetit, ami a kötet többi fordítása esetében igazolható is.¹⁸

¹⁵ *Patália* 59–60.

¹⁶ RÓNAI DÉNES, *A képszerű film*. Mozgófénykép Híradó 1913. 34. sz. Rónait mint rendezőt méltatja NEMESKÜRTY István, *A mozgóképtől a filmművészetig*. Bp. 1961. 41. és 129.

¹⁷ Blattner kézíratos visszaemlékezései. Magyar Színházi Intézet, Bábgyűjtemény. Rónai is fordításról beszél egy interjújában. DUTKA Mária, *Emlékezés az első magyar művészi bábszínházra*. Magyar Nemzet 1960. márc. 22. 4.

¹⁸ *Jedermann, Lanselot und Sanderein, Mariechen von Nymwegen*. Altflämische Spiele nach dem Urtext neu Erstellt von Wolfgang CORDAN. Eugen Diederichs Verlag, Düsseldorf/Köln 1950. (MTA K) A Mariechen von Nymwegen sorra egyezik a színjáték magyar fordításával. MÉSZÖLY Dezső ford., *Nymwögeni Mária*. In *Akárki. Misztériumjátékok, mirakulumok, moralitások*. Bp. 1984.

A darab cselekménye a következő: A gazdag és nemes Lanselot szerelmes a szegény Sandereinbe. Lanselot anyja csellel teszi lehetetlenné boldogságukat. Sandereit fiához küldi, mondván hogy „beteg”, ápolást igényel, Lanselotnak viszont azt mondja, sikerült rávennie a lányt hogy vele háljon. Ám csak akkor engedi fiához a lányt, ha esküvel igéri, hogy utána rögtön durva szavakkal elküldi Sandereint és alvást tettet. Lanselot mindezt teljesíti is, a világgá menekülő Sanderein pedig egy lovaggal találkozik, akinek megtetszik. A lány egy történettel adja értésére, hogy már nem szűz, egy dús fáról mesél, melyet egy sólyom megrabolt. A lovag mégis elveszi. Lanselot kérésére embere, Reinaut Sanderein keresésére indul, s találkozik a lovag erdőkerülőjével, aki megirigyelte urát, maga is lányt keres az erdőben. Segítségével Reinaut beszélni tud Sandereinnel, ám ő elutasítja Lanselot hívását. Válaszként a sólymos históriát üzeni haza, a végén azzal a kiegészítéssel, hogy a sólyom visszatérne már a fához, de nem találja. Reinaut, nehogy Lanselot erőszakkal rabolja el a lányt, urának azt mondja, hogy Sanderein egykori szerelméről hallva, csak üzenetét tudta elrebegni, s meghalt. Erre az ifjú megöli magát, Reinaut pedig összegzi a tanulságot: a férfiak ne tegyenek ilyesmit.

Kosztolányi fordítása egyenesen a színpad számára készült, ezért annak igényei szerint számos ponton változtatott. A legfontosabb ezek körül, hogy erősen meghúzta, tömörítette a művet, 939 sorról 675 sorra. Kimaradt az érzelmek (szerelem, bánat, csodálat) unos-untalan, öniméltló módon visszatérő tálalása, a meg a rengeteg fohászok. A rövidítések — ezen kívül — lényeges tartalmi változtatásokat is hoznak magukkal, melyekről később lesz szó. Kosztolányi elhagyta a Prológot is, viszont három helyen, ahol a cselekmény egyértelműsége miatt szükségesnek érezte, összekötő szöveget írt, amit egy új szereplő, az utasítás szerint láthatatlan Hírnök szájába adott (összesen 16 sor); szintén ő kapta meg Reinaut záró mondatait a tanulsággal (22 sor). Rövid pár sorral a szöveget máshol is megtoldotta. (Lásd alább.) Ezen kívül, nyilván a verselés kedvéért, megváltoztatta a szereplők neveit. Lanselotból Lovag, Sandereinből Izolda, a lovagból Várúr, Reinaut-ból Kamarás, az erdőkerülőből Csósz lett. Végül jelenetekre tagolta a művet, belső idejét pedig lerövidítette — elhagyva a lány szökése és megtalálása közötti egy évre való kis utalást.

Történetek a fordítás során a fentieknél kevésbé szembeszökő, de annál lényegibb változások is. Igaz, a legfőbb változtatást maga az idő végezte el, hiszen a 20. században nem lehet idézőjel nélkül elmesélni azt a naív, bumfordi kis históriát, amit a 15.-ben a költemény szerzője a legnagyobb komolysággal leírt. Ekkor már nehéz elképzelni színészek előadásában, de a szükségképpen kialakuló ironikus távolságtartás következtében igazi bábdarab vált belőle.

Ezért Kosztolányi nem igyekezett felnemesíteni a játék nyelvét és cselekményét, sőt — és itt a változtatás — tudatosan fokozta a mű bábos jellegét —, nyelvét a korábbi bábdarabjaihoz hasonlóan alakítva. Itt is fő eszköze a hangulati kontrasztok alkalmazása, az emelkedett és köznapi gyakori váltakoztatása. Ezt részben — akárcsak korábbi darabjainál — az eltérő hangulatú szavak alkalmazásával, illetve a versikés forma (szimultán jambikus, páros, gyakran erősen egybecsengő rímű) és patetizáló tartalom összevillóztatásával éri el. Ehhez jön a szöveg megrövidítésének módja, ugyanis nem egyszerűen töröl, hanem „perget”; a némafilmek módjára itt cikkázó hirtelenséggel és ripsz-ropsz történetek a dolgok, ami igen jól illik a burleszk öséhez, a bábszínházhoz. A pergetés során kimaradnak az átmenetek és így ezzel is éles kontrasztok keletkeznek.

Reinaut például, mikor megtudja, hogy a lány nem megy vele vissza Lanselothoz, az eredetiben 18 soron át töpreng hogy elmodja-e mindezt urának, s a lehetséges tragikus következmények egész sorának végiglatolgatása után dönt a kényszerű hazugság mellett. Kosztolányinál a Kamarás ezt négy sorban így intézi el:

„Megmondjam-e mi a valóság
Gazdámnak? Ez alávalóság.
Inkább hazudok, tán remél.
Azt mondom neki hogy nem él.”

És ezzel kilendül a színről.¹⁹ A kontraszthatás nem csak abból ered, hogy kimaradnak az eszmefuttatás közepét alkotó észérvek, de abból is, hogy a végpont („hazudok”) a moralizáló „alávalósággal” kerül közvetlen szomszédságba. (Ez a szó különben az eredetiben nem szerepel.) Máshol, mikor Reinaut meglátja a gyanús külsejű, felfegyverkezett erdőkerülőt, hosszú kilenc soros töprengés, vívódás után jut arra az elhatározásra hogy megszólítja, akkor is körülményes, óvatos udvariaskodással. Kosztolányinál viszont, lerövidítve, így hangzik:

„A szája is morcos, haragvó,
Gyilkos lesz, vagy útszéli rabló.
Szép jó napot, kedves komám,
ki felkeltél ilyen korán.”²⁰

Vagyis a gyanakvás hirtelen vált át a Vitéz László-san nagyszájú megszólításba. Kétször az erdőkerülő 12 soron át dicséri Sandereint, magyarázatul, hogy ura miért vitte magával a várába. Házasságról itt nincs szó. Kosztolányinál viszont így hangzik ugyanez:

„A várúr hazavitte végül,
S elvette nyomban feleségül.
Várunkba most ő a derű,
Érényes, édes, egyszerű.”²¹

Hasonló példákat vég nélkül lehetne sorolni. Ezeket a kontraszthatásokat nem csak az eredeti megrövidítésével éri el. Sőt, előfordul, hogy egy-egy bővítménnyel teszi teljessé. Reinaut például, beszámolva Sanderein haláláról, azzal fejezi be szomorú mondkáját, hogy a lány elhallgatott, nem szólt többet. Kosztolányinál még valamit hozzátesz:

„Arcát elfordította menten,
Egy szót se szólt s én tovamentem.”²²

A lovag (Várúr) ünnepélyes nyilatkozatához, melyben közli, hogy a lányt múltja ellene is elveszi, Kosztolányi az alábbi négy sort illesztette:

„Tudom, kislány, szíved mi víjja,
De hát a fának semmi híjja
Mert én szeretlek végtelen
No édes párom, jöjj velem.”²³

Számos példát lehet hozni arra is, amikor a hangulati váltás a sajátos szóhasználatból ered. Az anya például így próbálja rávenni fiát a lány elhagyására:

„Gondold meg, mily *előkelő*,
Tebenned a vér és *velő*.”²⁴

Hasonló a Hírnöknek teljes egészében Kosztolányi által írt szövege, melyben a lány sorsát így kommentálja:

„Így járt el a zord, durva ritter.
Halljátok most a bús leányzót,
Ki szenvedését nyögi itt el.”²⁵

¹⁹ *Patália* 99.

²⁰ *Uo.* 95.

²¹ *Uo.* 96.

²² *Uo.* 100.

²³ *Uo.* 92.

²⁴ *Uo.* 86.

²⁵ *Uo.* 89.

A fordítás a fenti módszerekkel módosított a szereplőkön is. Általában kevesebb lett a skrupulusuk, kevesebbet tépelődnek és érzelegnek. Ezeknek a szereplőknek valóban nem is belépniük illik a színpadra, hanem belendülniük, a paravánra dobva lábaikat, vagy drótrengteteg alján himbálózva.

A mai olvasó számára kicsit furcsa a hősszerelmes, aki hosszú, szenvedélyes vallomásai után, egy rövidke anyai ösztökélésre könnyedén belemegy az otromba haditerv megvalósításába. A már magát erősen kordában tartani igyekvő, de még bárdolatlan középkori szellemet tükrözi ez, amikor a lovagi emelkedettség és a testi erőszak megfért egy személyben. A Lanselot figura mára ellentmondásossá vált, amit Kosztolányi ki is hangsúlyoz. Már az első jelenetben némi irónia lengi körül a Lovag szerelmét:

„Egy láz a lelkem és a testem.
És azt hiszem, parázsba estem,
Úgy égek és enyészek én.”²⁶

Igaz, durva anyja előtt szavai költőibbé lesznek:

„A teste manna, rózsa, álom,
A szíve büszke, s kedves arcú,
Álakja finom mívű, karcsú,
Őt szeretem most, s mindörökké.”²⁷

Am az irónia hamar visszatér, miután anyja tervét meghallotta, legélesebben pedig a jelenet utolsó soraiban ütközik ki:

„Csak meg ne sértsem a virágom,
S a csúf szó szivéig ne jusson,
Szelíd, mint a báránka, s gyenge.
No most, anyám, megyek sietve,
Szobámban veszem át jussom.”²⁸

Talán mondani sem kell, ez az utóbbi két sor az eredetiben nem szerepel.

Izolda egyenes tartású, önérzetes kis bábuja is más, mint a német változat lágy Sanderein-ja. Ez utóbbinak Lanselot magas származását, előkelőségét dicsérő-panaszló hosszú sorai a fordításban kimaradnak. Izolda így beszél:

„Nem, jó lovag, én szűz vagyok,
Lelkembe tiszta tűz ragyog.”

Máshol:

„Vagy tán legyek az ágyasod?
Ahhoz a szívem vágya sok!”²⁹

Az eredetiben hosszan búcsúzik Lanselottól, részletezi, mennyi bajjal járna, ha meglátnák őket, s aggodalmaskodva fohászskodik istenhez, őrizné meg az ifjú erényét.

A fordításban mindez így hangzik:

„Nem, már soká maradtam itt,
S még megtudnak majd valamit.[...]]
Váljunk el egy-kettőre hát,
Hogy minket senki meg ne lessen.
Téged meg az isten vezessen,
És bárhová mégysz, légy serény,
Ékítsen bátorság s erény.”³⁰

²⁶ Uo. 83.

²⁷ Uo. 85.

²⁸ Uo. 88.

²⁹ Uo. 84.

³⁰ Uo. 85.

Izolda a Várúrral szemben is határozottabb, mint Sanderein a lovaggal. Nem bűnbánóan adja elő a mesét a sólyomról, hanem a helyzet becsületes tisztázása kedvéért:

„Előbb hallgasd meg, mit a lombok
S a fák alatt számodra mondok.”³¹

Az anya a fordításban valódi gonosz, közönséges és kaján boszorkánnyá válik, Izoldának nem csak rangját — mint az eredetiben — de „lelkét”, erkölceit is teli szájjal ócsárolja:

„A rangja semmi, a lelke céda,
S prédának is csak gyenge préda.”³²

Kosztolányi még egy ilyen fenyegetést is illeszt a szövegbe:

„Nem lesz belőle sose asszony,
Ha elveszed, hát megkopasztom.”³³

Szövege ezeken kívül is tele van közönséges fordulatokkal. Ugyanakkor átkozódásával éles ellentétben áll a mézes-mázos hang, amivel a lányhoz szól, s ami szintén a fordítás leleménye. Új az is, hogy a gonosz akció egyenesen örömet okoz neki, nevet „remek” tervén, sőt, még rájuk is zárja az ajtót.

A fenti jellemzősítések látszólag különböző irányúak, valójában mindhárom a humoros, eleven és végletes karektereket alkalmazó bábszínpad igényeihez igazodik. Ugyanez történt Reinaut-val (Kamarás), akinek „megélnküléséről” fentebb már volt szó, illetve a komikusabbá váló lovag (Várúr) és erdőkerülő (Csösz) esetében. Az előbbi e szavakkal lép be:

„Lések négy napja, óra hosszant,
S egy nyúl sincs. Ez halálra bosszant.”³⁴

Az utóbbi pedig ezekkel:

„[...]Évek óta csöszködöm
Esőbe, hóba, bőszi ködön.”³⁵

Elmeséli, ura meglátva a lányt

„Így szólt »Ez aztán már teszi!
S elvitte, mert hát volt eszi.”³⁶

A Csösz alakja így még mulatságosabb lett az eredetiben is komikus figuránál.

A darab végén, a Hírnök zárósoraiból mintha a „Bábok” című írás gondolatai köszönéneek vissza: lám, ez az ember, ilyen kis apró, szerencsétlenkedő, ilyen szánalmas kis bűnökkel, szélhámosságokkal és tragédiákkal — no, esetleg „egypár arasszal nagyobbakkal.”

„Nők, férfiak, lányok, fiúcskák,
Látjátok, ez itt a tanulság:
Ha útatokba nő kerül,
A szívetek híven szeresse,
És meg ne vesse, ne nevesse,

³¹ Uo. 92.

³² Uo. 85.

³³ Uo. 86.

³⁴ Uo. 90.

³⁵ Uo. 94.

³⁶ Uo. 96.

Szeresse bátran, emberül. [...]
Azért én azt tanácsolom,
Hogy a férfi mindenkoron
Pallérozott módon beszéljen,
És durva szókkal sosem éljen.”³⁷

Végül is, ha mindezen változtatások még beleférnek is egy fordításba, s új, önálló mű nem is született, született viszont egy új bábdarab, pusztán a fordítás módjának, apró stilisztikai változtatásainak következtében.

A mű történetéhez tartozik, hogy a megrendelők a fordítást mindezek ellenére mégsem fogadták osztatlan lelkesedéssel. A szöveg ugyanis valóban bábszínpadra teremt – de a hagyományosra, ahol az Orbókéhoz hasonló zsákbábuk vagy marionettek mozognak, viszont – Rónaiék megítélése szerint – több volt benne a humor és nyerseség annál, amennyit a dekoratív-lírai síkbábu elvisel. Ugyanakkor – mozgás kötöttségei miatt – a hosszú, élénk párbeszédeket nem tudták egyenletesen kísérni gesztusokkal. Fennmaradt az általuk meghúzott példány, ami jól mutatja, hogy próbálták színpaduk stílusának megfelelően „lovagiasabbá” finomítani a „ritteres” művet.³⁸ Később rendeltek helyette egy másik írást is, egy eredetit, Balázs Bélától. A fekete korsó valóban jobban illeszkedett elképzeléseikbe.³⁹ Ennek ellenére végül is a műsorban a flamand darabot is bemutatták, erősen meghúzva, s még két rövidebb művet, melyek egyikét szintén Balázs írta számukra.⁴⁰ 1919 márciusában, a monstre politikai színjáték konkurrenciája mellett, a gazdasági összeomlás, az éhség, fázás és spanyolnátha napjaiban nem számíthatott nagy érdeklődésre ez a békebelien varázslatosnak szánt produkció, mindössze három előadást ért csak meg, Bárdos Artúr Belvárosi Színházában. A történelmi környezet és az egzotikus kis előadás ellentmondását figurázta ki Karinthy Frigyes a Wayang című krokijában: „Tudjuk, sokan rázkódtak össze, sok gyáva szív szorult marokra, mikor először jelent meg Pest falain: Wayang! [...] A felszabadulás nehéz sóhaja tör ki szorongatott mellünkől. Istennem, egy pár baj van még azért, a közbiztonság hagy hátra némi kívánnivalót” de mindez nem számít, „itt van a wayang, a wayang bekövetkezett, habemus wayangum!” Már csak azt kéne tudni, hogy „mi az isten csudája az a wayang, amit plakátokon hirdetnek, és mért éppen, és minek és hogyan?”⁴¹

Mindezek ellenére, a Wayang játékok jelentős kísérlet volt, szelleme pontosan megfelelt a művészet korabeli érdeklődéseinek, izgalmainak, s jó irányba kereste a szimbolista irodalom színrevitelének egyik lehetőségét. Az előadásokat figyelemre méltónak találta Bárdos Artur, keleti témájú bábjáték megírására inspirálta Baktay Ervint; a színház megújítását tervező fiatal Németh Antal pedig elragadtatással írt az előadásról évek múltán is, hatására lesz később maga is Blattner bábjátékos társa.⁴² Az előadás érdemein nem változtat, hogy éppen A lovag meg a kegyesét nem a megfelelő technikával és szellemben adták elő. Szerencsésebb körülmények között később alkalmuk lett volna a humorosabb bábszínház felé közeledni, ahogy Blattner tette, mikor – számos hazai próbálkozás után – 1928-ban Párizsban hozta létre sikeres bábszínházát.

Magyarországon ugyanis az első világháború utáni békekorszakban sem volt a felnőtt, művész bábszínháznak közönsége, mecénása. Blattneren kívül számos más magyar bá-

³⁷ Uo. 101–102.

³⁸ OSZK Szt. MM 7220.

³⁹ BALÁZS Béla, A fekete korsó. Nyugat 1919. II. 561.

⁴⁰ BALÁZS Béla, A könnyű ember. In B. B., Az álmok köntöse. Mesék és játékok. Vál. és szerk.: FEHÉR Ferenc és RADNÓTI Sándor. Bp. 1973. Ugyanebben a kötetben megtalálható A fekete korsó is.

⁴¹ KARINTHY Frigyes, Wayang. Pesti Napló 1919. febr. 27.

⁴² BLATTNER Géza kéziratos visszaemlékezései. Lásd 17. jegyzet. Németh írása: NÉMETH Antal, A wayang játék. Magyar Helikon 1921. 1205.

bos is külföldön ért el sikereket.⁴³ Hogy mindennek a hazai hagyományok hiánya, vagy a változó, komoruló korszellem volt oka, esetleg más tényezők, ma már nehéz megmondani. Mindenesetre Balázs Béla és Karinthy sem ír később már bábdarabokat, s Kosztolányi Dezső figyelme is elfordul a bábszínház felől. (Igaz, Rónaival és a Hollósy-tanítványokkal továbbra is fenntartotta a kapcsolatot — , mely kör megőrizte még a századforduló kamaszos lelkét, legalábbis erre utal egy fennmaradt fénykép, melyen maga Kosztolányi is jelmezben látható a festők egyik vidám összejövetelén. Maguk között bábelőadásokat is tartottak.)⁴⁴ A rokonszenv és vonzódás azonban nem tűnt el nyom nélkül. Még azután írta meg egy kabaré számára a fentebb emlegetett *A bábjátékos* című művét, mely maga is a „rímjáték” megjelölést kapta, s „eleven színészek ugyanúgy eljátszhatják mint bábok.”⁴⁵ Ezt követte pár év múlva a *Bábok* című írás, s bizonyosan a későbbi életmű értelmezéséhez is hozzáad valamit e sajátos, futó kapcsolat ismerete.

A lovag meg a kegyese története ezzel még nem zárult le. A kézirat egyik példánya előbb Rónai fiókjába, majd huszonhat év múlva, 1945-ben a romok alá került. Az idős fényképész a törmelék között keresgélve figyelt fel az egyik, zöld tintával korrigált gépelt lapra, felismerte Kosztolányi írását, mely felidézte az előző világháború végét, az egykori kis színházi előadást, s a hamarjában előbányászott — hiányos — kéziratot a bemutató egykori lelkes kamasz nézőjének, azóta barátjának, Németh Antalnak adta. Végül is az ötvenes évek közepén egy barátságos meleg szellemi menedékhelyen, Girardi Kornél építész Tanács körüli lakásában kötött ki, ahol pár művész a maga kedvtelésére kezdett bábelőadásokat csinálni. A Pathelin mester, Goethe Bűvészinasa volt egyebek között műsoron. Az együttes szervezői és vezetői a Girardi házaspár volt, az ő kérésükre kapcsolódott a munkába tanácsaival Németh Antal. Javaslatára a „Mi kis bábszínházunk” 1955 márciusában műsorára tűzte *A lovag meg a kegyesét*, maguk készítette szép és szellemes pálcás bábokkal, Séd Teréz képzőművész rendezésében. A hiányos szöveget stílusosan pótolták, a Hírnököt egy Igric váltotta fel, aki énekkel és gitárkíséréssel kommentálta a cselekményt. A nézők között volt — számos költő mellett — a már súlyosan beteg Szabó Lőrinc is, akit — a tiszteletére mondott bevezetőjében — így idézett Németh Antal: „Távozz valóság, ne zavarj köreinket, ma egyetlen órára játszani akarunk.” Aligha lehetett volna „rendelteszerűbben felhasználni” ezt a harminchat év után feltámadt kéziratot, és alig hüebben Kosztolányi szelleméhez.⁴⁶

A darabot 1983-ban a szekszárdi Musica bábegyüttes újíttotta fel, Vanits Hilda vezetésével.⁴⁷

Lőrinc László

⁴³ Külföldön bábozott Orbók Loránd, Divéky József, Abel Frigyes, Detre Szilárd és számos magyar bedolgozó munkatársként.

⁴⁴ A fénykép található: Színházi Intézet Bábgyűjtemény. Az összejövetelekről: MIRKOVSKY Mária visszaemlékezései. Kézirat. 1986. Szintén a Bábgyűjteményben található.

⁴⁵ E szavakat Réz Pától idézem. Réz Pál, *A drámaíró*. Lásd 2. jegyzet.

⁴⁶ Séd Teréz szóbeli közlésére és dokumentumaira támaszkodtam.

⁴⁷ Vanits Hilda közlése.

Gergye László

AZ AKADÉMIAI KAZINCZY-HAGYATÉK TÖRTÉNETE

Kazinczy Ferenc 1831. augusztus 23-án halt meg. Írói öröksége egyike a magyar irodalom leggazdagabb életműveinek, amelynek pontos tartalmáról mind a mai napig csak hozzávetőleges ismeretekkel rendelkezünk. Hasonlóképpen adós maradt az irodalomtörténet e hagyaték több szempontból tanulságos sorsának megírásával is bár e téren már történtek fontos kezdeményezések.¹

A Kazinczy-hagyaték több évtizedes, fordulatokban bővelkedő története Török Sophie 1831. szept. 1-én Szemere Pálnak és feleségének írt levelével vette kezdetét.² Ennek első felében megtörtén számol be férje utolsó napjairól, óráiról, szenvedéseiről. A levél második részében azonban önuralma már felülemelkedik a személyes fájdalomon, s alig egy héttel a haláleset után azonnal megkezdí Kazinczy Ferenc végakarataának teljesítését, a hagyaték sorsának rendezését. Először azt közli, hogy szívesen megbízná Guzmics Izidort Kazinczy munkáinak kiadásával, tudakozódik, hogy Szemere gyűjti-e a levelezést, s hogy náluk van-e az *Erdélyi levelek*? Végül pedig a barátok segítségét kéri a kéziratok számbavételéhez, értékesítéséhez: „Óh Pali, eljöhetnétek Bajzával, Ti gyűjtitek az Ő kincseit. Úgy képzelem, hogy ő a csillagok sugarából is hálásan nézne le rátok. Remélem, a kéresem nem utasítjátok el. Azt hiszem ha a fivérem egészsége engedné, az árvák gyámja lehetne, segítene magas áron értékesíteni Ferencem kézíratait.”

Guzmics Izidor 1831. szept. 5-én ír Kazinczynénak.³ Levelében rögtön felajánlja közreműködését Kazinczy Ferenc munkáinak sajtó alá rendezésével kapcsolatban: „Barátom régolta szándékozék két Munkáját: Erdélyi Leveleit, és Szallusztját, kiadni... Ezeket minél hamarább ki kell adatni. Ha Nagyságod jobbat nem talál, kire a kéziratokat bízza, én örvendni fogok a megbízottságnak, hívségben szíveségben Kazinczyra nézve senkinek nem engedek.” A levél utolsó bekezdésében Kazinczy Ferenc életrajzáának megírására ajánlkozik, valamint javaslatot tesz a levelezés gyűjtésére, kiadására is.

Az özvegy 1831 októberében német nyelven válaszol Guzmics Izidornak.⁴ Közli vele, hogy már Guzmics sorainak olvasása előtt megkezdte a levelek összegyűjtését, s Szemere útján el is akarta küldeni azokat. Sejtése szerint az *Erdélyi levelek*-nek és a *Sallustius*-fordításnak vagy Szemerénél, vagy Bártfaynál kell lenniük. Ami a *Fogságom naplójá*-t illeti: „Bártfay Úr azt írta nekem, hogy Kazinczym Szenvedései leírását őrá bízta, azzal a kéréssel, hogy halála után adják át nekem, s azt most ne nyomtassák ki.” Guzmics 1831. október 29-én ragad ismét tollat. Panaszkodik, hogy hiába írt a levelezés ügyében Szemerének és Toldynak is, választ egyikőjüktől sem kapott. Később így folytatja: „Nekem mind egy akárki ügyelése alatt jönnek ki Kazinczy kézíratai, csak jöjenek mennél hamarább és mennél hívebben jöjenek. Még egy ideig várok, hatalán

¹ FRIED István, *A „Fogságom naplója” regénye* ItK 1986; BUSA Margit – Z. SZABÓ László, *Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezése*. Győr, 1986.

² Ráday-Gyűjtemény – Szemere-tár 12. köt. 1813/8.

³ MTA Kt M. Irod. Rui 4-r. 261. sz.

⁴ *Kazinczy Ferencnének, Gróf Török Zsófiának férjére vonatkozó eddig kiadatlan levelei*. Sajtó alá rendezte dr. BICZÓ Ferenc. Különlenyomat a Kaposvári Egyesületi Leánygimnázium 1931–32-ik évi Értésítőjéből. 10–19., 30. Biczó Szövegközlése alapján hozzáférhetőbb formában I. még: BUSA Margit – Z. SZABÓ László, i. m. 31–33.

Gyülésünk lenne, és a Társaság rendelne valamit kiadások aránt. Külöben felszólítom nyilván a Levelezőket, hogy leveleit hozzám megküldjék kiadás végett... Ha Erdélyi Levelei előtt állanak ahoz dátumok, szeretném ha azokat velem közlené Bártfai Úr; melyre nézve jól esnék ha Neki Nagyságod is írna. A mi szenvedéseit illeti, kényes portéka; nehezen fog azoknak hív rajzolások a Censúrára átmenni."

Török Sophie 1831. nov. 13-án kelt levelében⁵ újabb fejleményekről számol be Guzmics Izidornak: „Most arra kérem, amint megkapta leveletem, azonnal írjon Dessöffy grófnak, mostanáig hajlott arra, hogy Kazinczy Életét és Levelezését Ön adja ki, de itt irigység játszik közre. A pesti barátok azt kívánják, hogy a kiadás elő jogát ne veszítsenek el, így azaz ötletük támadt, hogy Sallustius, Az Erdélyi Leveleket és az Életét gyűjteményesen adják el, s akkor minden veszendőbe mehet.” A levelekkel kapcsolatban azt írja, hogy „nem tanácsos” Bártfayhoz fordulnia, mivel azokat ő maga akarta kiadni. Török Sophie azt tartja a legfontosabbnak, hogy Guzmics elnyerje Dessewffy és Teleki grófok támogatását. Végül ismét Kazinczy munkáival kapcsolatban jegyzi meg: „Élettörténete születésétől fogságáig az Erdélyi Levelek mellett kell hogy legyen. Az Erdélyi Levelek nem Bártfaynál, hanem a Kis Szalaj-nál és Sallustius Szemerénél (csak a szenvedése vagy Bártfaynál).”

Dessewffy József gróf kezdettől fogva aktívan közreműködött a hagyaték sorsának alakításában. Bártfay László már 1831. nov. 9-én kelt levelében⁶ is ír erről Kölcseynek: „Kazinczyné újobban és újobban írja feleségemnek, hogy irományait Gr. Dessewffy veszi pártfogása alá; levelet említ, mellyben erre maga a' boldogult kérte volna meg a' Grófot, 's a' Gróf ennek folytában a' levelezéseket(!) által kérte, 's talán által is vette.” Dessewffy egyébként támogatta Guzmics kiadási terveit, mint ahogy az kiderül 1831. nov. 21-én Kazinczynénak írt leveléből.⁷ Az is az ő ötlete lehetett, hogy Török Sophie a hagyaték dolgában az Akadémiához forduljon segítségért. Erre a lépésre 1831. nov. 24-én került sor, amikor az özvegy az alábbi szövegű beadvánnyal⁸ fordult a Magyar Tudós Társasághoz: „Haldokló férjem két szent kötelességet kötött szívemre, u. m.: árváinak nevelését, 's azon tudományos kintsnek, mellyet ötven két évekig nagy szorgalommal gyűjtögete, gondos megőrzését. Az utólsót közhasznúvá kívánván tenni, kijelenté azon óhaját, vajha az méltó kezekre 's oly helyre juthana, hol annak használása a vele kívánók nagyobb részére nézve lehetséges... Úgy vélem tehát, hogy bodogult férjem utolsó akaratját tellyesitem, midőn ezen gyűjteménnyel a Méltóságos Magyar Tudós Társaságot meg kínálván, azon esedezem, hogy méltóztatna ki küldeni nagy érdemű Tagjai közzül egyet, vagy többeket, kik ezen Gyűjtemény tartalmát 's betségét megvizsgálván, rólla a' Méltóságos Magyar Tudós Társaságnak hiteles tudósítást tehetnek s velem a gyűjtemény áráról értekezhetnek.”

A levelet a Tudós Társaság 1831. dec. 19-i ülésén olvassák fel. A testület úgy határoz, hogy a következőkről kell értesíteni a levél íróját: „a' Társaság rendszabásainál fogva egyedül oly iratokat vehet által, melyeket kiadhat 's így országos hasznúakká tehet; e' végre kéri az érdeklét gyűjtemény foglalata jegyzékének beküldését.”⁹ Hogy közelebről mit tartalmazhatott a Tudós Társaság válaszlevele, arról gr. Dessewffy Józsefnek a nádorhoz és a Magyar Tudományos Akadémiához 1831. febr. 24-én írt beadványából¹⁰ nyerhetünk képet. A szövegből kiderül, hogy a gróf olvasta az Akadémia választát, mellyel az „Kazinczynak az Akadémiához minapában esedező levelet nyújtott özvegyét vigasztalja, hogy t. i. hihetőképpen által-veszi férjének hátra hagyott nyomtatás alá való Munkáit az Akadémia; sőt illendő, és oly jutalmat fog rendelni, a' millyen magyar munkáért eddig-elé szokásban nem volt.” Dessewffy szerint azonban nem lehet ott szó

⁵ U. o. 35–37.

⁶ JENEI Ferenc, *Bártfay László naplójából* I–II. Bp. 1969. II. k. 162.

⁷ BUSA Margit – Z. SZABÓ László, i. m. 37.

⁸ MTAK Kt K 942 65/1831.

⁹ Kisgyűlések jegyzőkönyve 1831–33. 60. MTAK Kt K 1389.

¹⁰ MTAK Kt K 944 221/1832.

a jándékról, hol „nemzeti háláról forog fenn a kérdés.” Ehelyett egy kiadási tervvel áll elő. A kiadás anyagi alapjait akciók, a részvények kibocsátásával lehetni megteremteni. Úgy gondolja, hogy ötszáz akciát kellene piacra dobni „egygyet egygyet negyven pengő-pénzess forinttal számítva.” A kiadás példányszáma ötezer lenne, pontosan száz ív terjedelemben, a kötetek tizenhét hónap alatt el is készülhetnének. Mellékelten csatolja a kassai nyomdász, Werfer Károly levelét,¹¹ aki a fenti feltételek mellett, méltányos áron vállalkozna e munka elvégzésére. A gróf a maga részéről azonnal ajánlkozik is három részvény megvásárlására, aztán annak a meggyőződésének ad hangot, hogy „a’ magyar Akadémia, és ennek tagjai nyilv[ános] hazafiúi Példát adnak,” s így a részvények egy-kettőre elfognak majd. Szerinte így mindenki a lehető legjobban járna. Az összegyűlt pénz kamataiból finanszírozhatná a kiadás költségeit, a Kazinczy-család hitelezőit pedig már júliusban ki lehetne fizetni, úgy, hogy „még fel is maradna valami az özvegy’ és árvái számára.” Az Akadémiának csak annyi dolga lenne, hogy a „kinyomtatás’ előleges költségét magára vegye,” hiszen a befektetett összeg nyilván belátható időn belül megtérülne. Kiderül a levélből még az is, hogy „kezébe juta már az Akadémia Elölülőjének Kazinczy Ferenc hátrahagyott irományainak lajstroma,” amelynek alapján meg lehetne kezdeni a kiadás előmunkálatait.

A Kisgyűlési jegyzőkönyv tanúsága szerint 1832. márc. 26-án valóban terítékre került az Akadémián ez a téma; bemutatták az ülésen Kazinczy Ferenc hátrahagyott műveinek listáját, „mellyet annak özvegye a’ Társaság kívánságára beküldött. Bajza József, Schedl (Toldy) Ferenc és Szemere Pál rr. tagokra bízatik annak átnézése ’s a nyomtatható dolgozásoknak belök teendő kijegyzése.”¹² Bajza Kölcseynek is elküldte a hátrahagyott kéziratok katalógusát.¹³ Egészségi állapota miatt a munkában Szemere Pál nem tudott részt venni, így a lajstromról csak Toldy és Bajza nyújtotta be jelentését az 1832. ápr. 8-án megtartott akadémiai kisgyűlésen. Eszerint Kazinczy Ferenc „mélto azon megtsiztetetésre, hogy annyi esztendei fáradsága’ gyümölcsei, annyi szép hazafiúi törekedések’ emlékei ne eldaraboltan és széthányva, hanem tökéletes egészben adassanak által nemzetének... Minthogy azonban néhány írás’ cziméből ki nem világlik, ha a’ boldogultnak dolgozása-e vagy csak mint gyűjteménye’ egészéhez tartozó irat jegyeztetett föl a lajstromba, szükségesnek véltük mindenütt a’ leírt czím mellé függeszteni, ha kiadás, vagy csak általteknítés végett jelöltük-e ki.”¹⁴ A testület a jelentést elfogadta, majd leszögezte, hogy „A Társaság’ ohajtása a’ véleményadókhöz szövetkezik ’s kéri a’ Méltóságos Elölülőket, hogy mivel azon munkák kiadását úgy sem szükséges egy év alatt elvégezni hanem elhaladhat ’s el is kell haladnia több esztendőkre: pártfogolná ezen ügyet a’ T. Igazgató Tanácsnál. Minthogy pedig Trattner Károly’ typographiája talán just tart egy részére azon munkáknak, a’ M éltóságos Elölülő kéretik, hogy az elhunyt író özvegyét szállítsa fel, hozná ezen tisztába az említett intézet birtokosával; egyszermind küldené-fel, a’ ki küldött tagok által kijegyzett kézirat köteteket és csomókat.”

A Trattner esetleges igényére való utalás nem volt alaptalan: Török Sophie-nak ugyancsak gyakran gyűlt meg a baja a kiadókkal ebben a zürzavaros időszakban. Ennek illusztrálására csupán néhány példát említenék. Kazinczyné Szemere Pálnénak 1832. márc. 3-án írt levelében¹⁵ Ellingerre panaszkodik, akit kassai útja során felkeresett. Megkérdezte tőle, „hogy jutott az Erdélyi Levelekhez, amelyeket a Minervában kiadott. Azt mondta, Kazinczy küldött neki egy kisebb erdélyi életrajzot és a leveleket. Ki gyanított volna, hogy Ellinger ilyen nemtelen lesz, hogy 6 hónapig hallgat, és nem jelentkezik nálam, hogy megengedem-e vagy sem.” Ellinger távolról sem korrekt eljárásáról esik szó Kazinczyné és Guzmics Izidor levélváltásában is.¹⁶ Török Sophie az *Erdélyi levelek*-et

¹¹ U. o.

¹² Kisgyűlések jegyzőkönyve 1831–33. 72.

¹³ *A magyar irodalom története 1772 – 1849.* Szerk. PÁNDI Pál Bp. 1965. 286.

¹⁴ Kisgyűlések jegyzőkönyve 1831–33. 7.

¹⁵ Ráday Gyűjtemény – Szemere-tár 12. köt. 1813/8.

¹⁶ MTAK Kt. M. Irod. Rui 4-r. 261. sz.

Károly Istvánnál is kerestette Bártfay Lászlóval, de eredmény nélkül: csupán az derült ki, hogy a Majláth regék fordítása nála van. Az özvegy ellefelejtette, hogy ez Kazinczy Ferenc munkája, mert először azt válaszolta Károlynak, csináljon vele amit akar, neki csak a férje kéziratára van szüksége. A félreértés tisztázódása után azonban már olyan értelemben nyilatkozik Toldynak, hogy a kiadónak mindent vissza kell szolgáltatnia.¹⁷ Károly István 1832. aug. 10-én kelt levelében arról értesíti Toldy Ferencet, hogy a maga részéről felbontottnak tekinti Kazinczy Ferencel kötött szerződését a Majláth regék kiadását illetően. A fordítást mellékelten visszaküldi, továbbá közli: nincs a birtokában más kézirat. Ezt azért tartja szükségesnek megjegyezni, mert mindenfelől felszólításokat kap, hogy Kazinczy kéziratait ne tartsa magánál, mivel az özvegy nem adta neki azokat.¹⁸ Az utolsó példa éppen Trattner Károly működésével kapcsolatos. A jogállás tisztázatlansága miatt, úgy látszik, Kazinczy özvegyének külön nyilatkozatban kellett leszögeznie, hogy „Kazinczy Ferenc a Trattner költségén kijött 9 kötet munkáit a nevezett könyvnyomtatónak csak egy kiadásra engedi át, s nem örökre.”¹⁹

Török Sophie 1831 áprilisa óta igen gyakran váltott levelet Toldy Ferencel a kéziratok ügyében, aki az első pillanattól kezdve minden tőle telhetőt elkövetett Kazinczy Ferenc összes műveinek kiadása érdekében. Ennek egyik első meggyőző dokumentuma az a levél, amelyben 1832 áprilisa és júniusa között gr. Desseffy József fentebb már ismertetett kiadási tervzetére reagál.²⁰ A kiadás ügyét ő maga is rendkívül fontosnak tartja, de a terv gyakorlati megvalósulását a gróf által felvázolt úton nem tudja elképzelni. Érvei a következők: 1. Az Akadémia nem rendelkezik olyan tőkével, amellyel megelőlegezhetné a nyomtatás költségeit. 2. Felhívja Desseffy figyelmét arra, hogy nem helytállóak a várható költségekkel és a terjedelemmel kapcsolatos előzetes kalkulációi. A száz ív terjedelem ugyanis aligha lenne elegendő Kazinczy összes munkáinak kiadására. Bajzával együtt úgy számolnak, hogy még ha kis betűtípussal nyomtatnának is a műveket, legalább kétszáz ívre lenne szükség. Ez a körülmény rögtön a nyomtatási költségek megduplázódását jelentené, nem is beszélve a kb. ezer forintra tehető egyéb kiadásokról. 3. Kétli a hazai nyomdászat helyzetét ismerve, „hogy vala az országban tipográfia, mely nem kétszer 18, de kétszer 28 hónap alatt is elkészülne” ezzel a roppant nagy munkával. 4. Végül, az akciók kibocsátásáról így vélekedik: „Én az akadémianak és egész ismeretségem körében nem tudok magammal együtt háromnál több embert, ki akciát venne, mert a' ki szeretne is hozzájárulni, nem teheti.” Teljesen valószínűtlennek tartja azt is, hogy a tervezett ötezer példány belátható időn belül elfogyna, mivel Kazinczy olvasói tábora meglehetősen szűk: „ha 10 év alatt ezer — nem ötezer! — példányt adhatnánk el, már boldognak kell magunkat tartanunk” — zárja le gondolatmenetét. Toldy kételyeivel nem állt egyedül. Guzmics Izidor Kazinczynénak írt levelében²¹ például ugyan igen tiszteletre méltónak ítéli Desseffy elgondolását, de attól tart, hogy a gróf „netalán elszámolta magát; 40 forint pengőben, egy részvényt, hazánkban, a' mindig pénztelenben szép pénz; félek, nem talál elegendő részvényest.”

Toldy Ferenc a részvénykibocsátás helyett a prenumerációs formát javasolja Desseffynek a kiadás ügyének előmozdítására. Így könnyebben és gyorsabban össze lehetne gyűjteni a munkálatok megkezdéséhez nélkülözhetetlen alaptőkét, sőt mi több, az özvegy és az árvák is jobban járnának. Ha ugyanis a kiadás a gróf koncepciójának jegyében valósulna meg, az örökösök legfeljebb csak „az egésznek kijövele után, az az 10 év után” részesülhetnének a honoráriumból, míg ha a prenumerációs változat útjára lépénének, akkor az „Akadémia ... mihelyt nyomtatott egy kötetet, ki is adja mindjárt érte a jutalmat.” Hozzáfűzi még, hogy a kiadás ügyében érdemi döntés csak ősszel várható, mert akkor rendezik a Társaság következő közgyűlését. Desseffy és Toldy eltérő

¹⁷ Török Sophie levelei Toldy Ferenchez. MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 118. sz.

¹⁸ U. o.

¹⁹ U. o.

²⁰ U. o.

²¹ MTAK Kt M. Irod. Pni 4-r. 261. sz.

felfogása jól világítja át a kor kiadási viszonyait. Dessewffy elgondolása kétségkívül sok modern elemet tartalmazott, de az objektív feltételek hiánya miatt nem lehetett élekes: a megvalósulás reményével csak Toldy elképzelései kecsegtettek.

Mint ahogy az már az eddigiekből is kiderült, a Kazinczy hagyaték soha nem volt egységes. A hatalmas életmű szétszóródása már a széphalmi mester életében megkezdődött, így halála pillanatában számos munkája hevert kiadónál sajtó alá rendezett állapotban, vagy lapult költőbarátok fiókjának mélyén. Ezért egyes kéziratok elkallódtak, hosszú lappangásba kezdtek, vagy — szerencsés esetben — közvetlenül az Akadémia tulajdonába kerültek. Ez utóbbira példa Kis János eljárása, aki 1832. júl. 28-án egy rövid levél kíséretében Kazinczy kéziratokat bocsát az Akadémia rendelkezésére.²² A manuscriptum beérkezéséről és annak jellegéről a kisgyűlési jegyzőkönyv 1832. aug. 13-i bejegyzése tudósít: „Kis János rendes tag beküldi a' Horatius levelei fordítást Wielandnak Kazinczy Ferenc által magyarosított jegyzéseivel kinyomtatás végett, az erre ne talán járandó jutalmat Kazinczy örököseinek szánván.”²³ Hasonló módon került az Akadémiára 1934-ben Horváth Ádám özvegyének, Kazinczy Klárának jóvoltából egy negyvenkilenc tételes kéziratgyűjtemény is.²⁴

A széphalmi kúrián heverő hatalmas mennyiségű kéziratcsomó ügye azonban mind az értékesítés, mind a kiadás szempontjából csak lassú ütemben haladt előre. Kazinczyné 1832. aug. 19-én kelt levelében²⁵ arról ír Guzmics Izidornak, hogy Toldy Ferenc tájékoztatása szerint gróf Teleki őt [t. i. Toldyt], Helmecezt, s sejtetően még Bajzát bízta meg Kazinczy kézíratainak átvételével, „ha azokat a Tudós Társaság megvenné.” Az özvegy határozottan tiltakozik Bajza személye ellen,²⁶ s kéri Guzmicsot: legyen jelen a hagyaték átvételekor. Ezt követően kételkedésének ad hangot, hogy a Tudós Társaság egyáltalán „merészeli a vételt,” mert azt írták neki, csak a kiadandó munkákat veszik át, de akkor vajon mi lesz az egyéb írások sorsa? Válasszon Guzmics „egy vagy két embert, akikben megbízhatnék, hogy Kazinczy szellemét ne nyugtalanítsák méltatlanok,” továbbá közölje Teleki gróffal, „hogy ezen iratokat nem szabad megbecsteleníteni, csak válogatott és igaz jóbarátok vehetik át.” Guzmics 1832. szept. 9-én kelt levelében²⁷ igyekszik eloszlatni Török Sophie aggályait: „én Kaz[inczy] iratit senkitől sem féltém. B[a]jza nem olly há-látlan, mint a' millyennek tartatik, Ő ugyan tiszteletlenül bánt Pyrkerrel, Dessewffyyvel 's másokkal, de nem soha, tudtomra Kazinczyval. Legyen 'a Grófné nyugodt lélekkel. Az a' Társaság, mely a' Kistől Cadentziákban fordított Leveleket elfogadta, mert Kazinczy is érdekelte; Kazinczy saját munkájit nem különb[en] fogja méltánylani.”

Török Sophie éjt nappallá téve dolgozott, de így is csak 1832 őszén készült el a hagyaték rendezésével. Az Akadémia által még áprilisban kért kéziratokat november vége felé gróf Dessewffy Aurél vitte el magával Pestre. Erre a tényre maga Török Sophie utal egy Toldy Ferenchez 1832. dec. 20-án írt levélben, amelyben furcsállja, hogy Toldy még nem látta az elküldött írásokat, noha azokat Dessewffy Aurél már több mint négy hete elvitte tőle.²⁸ A kéziratok Pestre továbbításáról az özvegy Guzmics Izidornak is beszámolt.²⁹ Levelében keserűen ír arról, hogy Dessewffy József tervzetét elvetették. Leginkább Toldy Ferenc segítségével, úgyszeretében reménykedik még: „Schedel az egyetlen, aki nekem némelykor ír. Őt kértém és Helmecezt, viseljék szívükön az iratokat, s szállítsák mielőbb nyomdába. Mert csak akkor fizetnek, ha kijön a sajtóból. — Schedel

²² MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 118. sz.

²³ Kisgyűlések jegyzőkönyve 1831–33. 99.

²⁴ Kisgyűlések jegyzőkönyve 1834–35. 141.

²⁵ BUSA MARGIT — Z. SZABÓ LÁSZLÓ, i. m. 44–45.

²⁶ Fried István szerint ez talán Bajza nem egészen korrekt magatartásával hozható összefüggésbe a Dessewffyyval folytatott vitában. (FRIED István, *Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezése*. ItK 1986. 475.)

²⁷ MTAK Kt M. Irod. Rui 4-r. 261. sz.

²⁸ MTAK Kt. M. Irod. Levelezés 4-r. 118. sz.

²⁹ BUSA MARGIT — Z. SZABÓ LÁSZLÓ, i. m. 47–48.

azt mondja, a levélgyűjtés lassan, de halad.” Guzmics igen sok időt fordított a levelek sajtó alá rendezésére, még diétai üres óráinak egy részét is erre fordította.³⁰ Munkájában Toldy sokat segített, kiadási terveiből azonban ezzel együtt sem sikerült semmit se megvalósítania.

Kazinczyné 1833. jan. 14-én küld újabb levelet Guzmicsnak.³¹ Ebből kiderül, hogy „Schedel kevés vigasztalót ír a kéziratok ügyében, mégis hiszi, senki többet nem adna, mint az Akadémia; ahogy én látom, még ha ez elfogadható lenne, a kinyomtatás örökkévalóságig húzódná. Kértem Dokust, olvassa el gróf Desseöffy folyamodványát, írja le, s ha talál itt jó szívű embereket, érvényesítse... Dokus amikor elolvasta, szépnek és könnyen kivihetőnek is találta, így az Akadémia ennek a hagyatékknak könnyen birtokába is jutna.”

Az események nem igazolták Dokus optimizmusát, mert a kéziratok megvásárlásával, kiadásával kapcsolatban semmi érdemleges előrelépés nem történt. A hagyaték sorsának történetében az Akadémia 1833. nov. 15-én tartott nagygyűlése nyitott új fejezetet, amelyen végre elvi határozat született Kazinczy Ferenc összes műveinek kiadásáról. A döntés az alábbi konkrét elemeket tartalmazta:

a/ Kazinczy Ferenc eredeti munkái, a' tudósító r. tagok, Bajza és Schedel által összeszedve, teljesen jöjjenek ki a' tud. társaság költségén, úgy, hogy 1834-től kezdve évenként egy kötet lásson napvilágot.

b/ A' nyomtatás az első kötettel induljon meg mely a poetai munkákat foglalja magában.

c/ A' fordítások közül, a' megjelentek' elmellőzésével, 1834-ben Sallustius 's a' Ciceróról fordított beszédek adassanak ki; a' többiekre nézve fentartván magának a' társaság a' megbízott tagok' véleményei' bővebb kihallgatását.

d/ Mind a' két rendbeli munkák' egy-egy nyomtatott ívéért az elhunyt író' árváinak 4 darab arany tiszteletdíj járjon.”

A határozatról Toldy Ferenc levélben értesítette az özvegyet. A Kazinczy-gyerekek gyámja, Kazinczy József többek között erről is megemlékezett Toldy Ferenchez 1833. dec. 18-án írt levelében:³² „E napokban mutatta az ángyom, Kazinczy Ferencné dicsekedve a T. Úrnak újabb 'erántta való példa nélkül való Barátságát, azon hozzá küldött Levelét, melyben a Magyar Tudós Társaságnak a Bátyám munkái elfogadása, azoknak nyomtatattása, és Honorálása felől méltóztatott tudósítani.” A kiadás jellegéről, céljairól, ütemezéséről és a honorárium várható összegéről Toldy külön levélben is tájékoztatta Kazinczy Józsefet. Az 1834. jan. 12-én kelt levél³³ a két szerkesztő, Toldy Ferenc és Bajza József nyilatkozatát tartalmazza a kiadás jogi feltételeit illetően. Eszerint a vállalkozás csak azokra a munkákra terjed majd ki, amelyeket a „kézirásról a' nyomtatásra vetni lehet,” s összesen kb. hatszáz arany honoráriumra számíthatnak a hagyaték örökösei.

A kiadásra vonatkozó döntés meghozatala után — amelyet az igazgatóság is jóváhagyott — azonnal megkezdődhetett a kéziratok sajtó alá rendezése, a sorozat szerkesztési alapelveinek kialakítása. A közzeendő anyagot két osztályban szándékoztak rendezni: I. Eredeti művek és kiadatlan fordítások. II. Irodalmi levelezés. Ezekhez az elképzelésekhez közvetlenül kapcsolódott egy 1833. dec. 14-én született másik határozat is. Mint a kisgyűlési jegyzőkönyvből kiderül, a testület megvitatta Toldy Ferenc és Bajza József jelentését Kazinczy Ferenc Lessing: *Minna Barnhelm* és Molière: *Botcsinálta doktor* c. vígjátékainak fordításáról. Az Akadémia elfogadta a szerkesztők indítványát, amely e két műnek a „Külföldi Játékszín” c. sorozat 7–8. kötetében akart helyet biztosítani.³⁴

A kiadási munkálatok megindulásáról Toldy Ferenc és Kazinczy József ez idő tájt meglehetősen sűrű levélváltásai tájékoztatnak. A verseket magába foglaló első kötet

³⁰ MTAK Kt M. Irod. Rui 4-r. 261. sz.

³¹ BUSA MARGIT — Z.SZABÓ LÁSZLÓ, i. m. 50–51.

³² MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 118. sz.

³³ U. o.

³⁴ Kisgyűlések jegyzőkönyve 1831–33. 148–149.

sajtó alá rendezésével a szerkesztők egy év alatt elkészültek: a vállalkozás első darabját az 1834. nov. 11-i V. nagygyűlésen mutatták be. Ezután azonban anyagi nehézségek támadtak, s így a költemények csak 1835 végén kerülhettek a nyomdába. A megjelenés elhúzódásával függenek össze Kazinczy József 1835-ből származó levelei,³⁵ amelyekben a gyám a *Botcsinálta doktor* és a *Minna Barnhelm* fordításáért járó harminchat aranyat sürgeti. A pénz kiutalása végül mégiscsak megtörtént, amit Kazinczy József 1835. nov. 15-i keltezésű nyugtája³⁶ bizonyít. Eszerint a gyám pontosan ennyi tiszteletdíjat vett fel a Kazinczy árvák nevében a Magyar Tudós Társaság pénztárából. A következő honoráriumot, száztizenegy aranyat már az egyik Kazinczy lány, Eugénia vette fel egy 1837. júl. 23-án kelt számla tanúbizonysága szerint,³⁷ nevezetesen a versekért és a Sallustius fordításért. A összkiadás első kötete 1836-ban jelent meg. A *Kazinczy Ferenc Utazásai* c. kötet három évvel később, 1839-ben került ki a nyomdából, a levelezés egy része pedig — már Kilián György magánkiadása jóvoltából — 1845-ben látott napvilágot. Ezt követően azonban az ígéretesen alakuló vállalkozás az anyagi források végleges eldugulása miatt elakadt.

A hagyaték ügye az összkiadás megindítását követően sem jutott nyugvópontra. Kazinczyné 1837. febr. 24-én egy számunkra ismeretlen személyhez címzett levele³⁸ számos újabb érdekes adalékkal szolgál a kéziratok sorsával kapcsolatban. Török Sophie soraiból kiderül, hogy a kéziratok egy része már 1837-ben a hagyaték történetében később fontos szerepet játszó Kazinczy Gábor birtokába került. Mivel nem tudja mire vélni unokaöccse furcsa viselkedését, a levél címzettjéhez fordul tanácsért: „kérem ne vegye zokon azon kérésemet, hogy segítsen nekem megfejteni, miben rejlik unokaöccsém, Kazinczy Gábor hallgatása; én átadtam néki a még nálam lévő írásokat, rendezze azokat, és az eladásra alkalmasakat hasznosítsa; arról is biztosított engem kedves unokaöccsém, hogy sok mindent pénzzé lehet tenni, és hogy Önnel — kedves Barátom — mindent tudatni óhajt; a levelezésekkel osztom Kazinczy véleményét, miszerint a leveleket leíratjuk, a másolatokat eladjuk, és az eredeti írások relikviaként családom tulajdonában maradnak; még 8 kötet van nálam, melyek híres férfiak válogatott leveleit tartalmazzák, egy jó csomagot Gábor magával vitt, eddig bizonyára mindent áttekintett... Kérem, mondja meg azt is unokaöccsémnek, hogy a Gratziákat, az Idylliumokat és mindazt, ami eladásra nem alkalmas, hozza magával... a tudós Társaságnál lévő eladásra alkalmatlan írásokat is visszakérem az árvák számára.” A levél további részletei azt mutatják, hogy Török Sophie nagyon kevés közvetlen információt kap férje kézíratairól. Megemlíti például, hogy Guzmics Izidor megígérte: a levelek kiadásából befolyt pénzt az árvák javára fordítja, de már két éve semmit se hallott az apáról. Azt is csak hallomásból tudja, hogy kiadták Kazinczy verseit. Ezért kéri, tudassák vele, hogy mi jelent meg az elmúlt öt év alatt, s mennyi bevétel származott belőle, mert eddig csak két színdarabért fizettek neki mindössze négyszáz forintot. A zárósorok udvarias formulái előtt így fogalmaz: „Kívánságon csupán abban áll, hogy szeretném évente megtudni a bevételeket és otthagynom a T[udós] Társaság kezében kamatra; aztán az egész bevétel végén osztozzanak rajta a gyermekek: szívesen lemondok nyolcadrészemről, mégsem vehető rossz néven tőlem azon kívánság, hogy szeretném, ha évente tájékoztatnának a dolgok állásáról.”

Török Sophie 1842. febr. 14-én bekövetkezett halála után Kazinczy Ferenc egyik fia, Bálint tett kísérletet a kéziratok visszaszerzésére. Mivel 1845 után egyértelművé vált, hogy a Toldy-Bajza-féle összkiadás befejezésének reménye szertefoszlott, Kazinczy Bálint 1846. nov. 29-én levéllel fordult a Magyar Tudományos Akadémiához.³⁹ Ebben arra hívja fel az illetékesek figyelmét, hogy Kazinczy Ferenc „szellemének munkálatai egyszersmind egyetlen öröksége is gyermekeinek. És tizenöt éve mióta atyánk' kézíratai a'

³⁵ MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 118. sz.

³⁶ MTAK Kt 170/1835.

³⁷ MTAK Kt 205/1837.

³⁸ OSZK-Levelestár. A levél címzettje nagy valószínűséggel Bárfay László lehet.

³⁹ MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 118. sz.

Tekintetes Társaság kezei közt vannak; 's a' várakozásnak eme 15 hosszú éve után hozott följbé említett határozat illoyalitás vádja nélkül enged talán felszólalnunk: 'Méltóztassék a' Tekintetes Társaság atyánk kéziratit minden munkáit (a' sajtó alá adottakat is ide értve), mint egyetlen örökségünket vissza nem tartóztatni, hanem azt nekem egyik fiú-örökösének, mielébb átszolgáltatni." A Kazinczy-hagyaték történetének következő fontos dokumentuma már 1848-ból származik. Aug. 5-én Kazinczy Bálint, mint testvéreinek törvényes képviselője, felhatamazást ad Kazinczy Gábornak az Akadémián található kéziratok birtokbavételére.⁴⁰ Két nappal később Kazinczy Gábor az alábbi beadvánnyal fordul Toldy Ferenchez:⁴¹ „Az ide melléklet *Meghatalmazás* folytán, tisztelettel hívom föl Kegyedet: méltóztassék rendelést tenni, hogy Kazinczy Ferencnek, Az Académiánál heverő, kéziratait átvehessem. Még e *közgyűlés* alatt kellén valamit az örökösök javára, e kéziratok felhasználásával csinálnom: meg sem mozdúlhatok, míg az anyag kezeim közt nincs. Az átadandó kéziratok iránti térítvényem annak idején átszolgáltatik." A hagyaték tekintélyes része ilyenképpen Kazinczy Gábor tulajdonába került. Maga az adásvétel nem közvetlenül Kazinczy Gábor és Kazinczy Bálint között zajlott le, s valószínűleg már évekkel korábban sor került rá. Erre a tényre Kazinczy Bálint és Toldy Ferenc egy 1858-ból származó levélváltása⁴² derít fényt. Kazinczy Bálint júl. 30-án kelt levelében arra kéri Toldyt, hogy feltétlenül küldje el neki apja naplóját (a *Fogságom naplójá*-ról lehet szó), mert az szerepel kiadási terveiben. Toldy aug. 6-án írt válaszában arra emlékezteti Kazinczy Bálintot, hogy a kérdéses naplót „nekem Kazinczy Gábor barátunk számára tetszett átadni, s én azt csakugyan kézbesítettem is még *oct. elején 1856.* s így az nálam nincs... Úgy hiszem tehát, hogy legcélszerűbb volna ha ön tisztelt Barátom egész bizodalommal Gáborhoz folyamodnék, ki nem csak birtokában van minden kéziratoknak, melyeket a könyvekkel együtt néhai édesanyja az ön édesanyjától megvett, hanem a boldogútnak és gyermekeinek sorsát a legérzékenyebben szíven viseli s már évek óta készül a boldogúlthoz méltó kiadás által emlékezetét megújítani, s az illetőknek lehető hasznot szerezni is." A fentiekből nyilvánvaló, hogy a hagyaték igen fontos része már Török Sophie halála előtt gazdát cserélt, s így Kazinczy Gábor gyűjteményét gyarapította.

Toldy Ferenc nem tudott beletörődni kiadási terveinek megghiúsulásába, ezért mindent elkövetett az egyszer már zátonyra futott Kazinczy-összkiadás ügyének feltámasztásáért. 1854-től szinte alig találunk Kazinczy Gáborhoz írt levelei⁴³ között olyat, amelyben ne említené Kazinczy Ferenc nevét. Árp. 26-án kelt levelében pl így ír: „a napokban keresztülmentem K[azinczy] F[erenc] nek hozzám írt levelein, de sok érdekes van bennök! s be sokszor kellett pirulnom, s a nagy öreg árnyékától bocsánatot kérnem. Bár neki azt az elégtételt szerezhetném maholnap, hogy kiadhassam.”

Erre a remény 1858 tavaszán csillant fel ismét, amikor Kazinczy Ferenc születésének közelgő centenáriuma alkalmából Heckenast előadta tervét Toldy Ferencnek a széphalmi mester műveinek gyűjteményes díszkiadására. Toldy 1858. ápr. 16-án lelkes hangvételű levélben értesítette Heckenast nemes szándékáról a kéziratok tulajdonosát, Kazinczy Gábort, s rögtön tájékoztatta is az elképzelés konkrét részleteiről. Eszerint a kiadó nyolc kötetes, „monumentális kiállítást akar,” összesen 160–180 ívnyi terjedelemben, „igen szép fejér vastag papíron.” Heckenast „1000 példányt gondolna nyomtatandónak,” az árnak pedig „12 ft-nál nem szabad magasabbnak lenni.” Toldy úgy gondolja, hogy az árajánlat igen méltányos, hiszen még arra is kevés az esély, hogy az előfizetők száma az ötszázat elérje, de „más úton e nagy, terhes, és lényegében populárisnak nem nevezhető vállalat után *nagy* hasznot nem lehet várni, sőt, a haszon is egyáltalában kétes.” Végül az érdekek fontossági sorrendjére figyelmezteti barátját: „Itt mindenek előtt K[azinczy] Ferenc érdeke forog fen, aztán az irodalomé és csak *utolsó helyt* az örökösöké.” Toldy

⁴⁰ MTAK Kt k 969 32/1848.

⁴¹ U. o.

⁴² MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 118. sz.

⁴³ MTAK Kt M. Irod. Levelezés 4-r. 126. sz.

májusban szinte egyfolytában ostromolta őt leveleivel a kiadási tervszel kapcsolatos álláspontjának megismerése végett, Kazinczy Gábor azonban egyáltalán nem sietett a válasszal. Május 21-én kelt levelében pl. így sürgeti a hagyaték birtokosát. „Az istenre kérék, édes barátom, nyilatkozzál már a K[azinczy] F[erenc] munkái ügyében. A kezdetkori szeretet és kedv nagyon lohad, látva hogy még feleletre sem méltatod a tervet. Azonkívül itt a loverseny is, s ezzel azok gyülekezete, [t.i. az arisztokráciáé — saját megjegyzésem, G. L.] kik közel feléig fedezendőek e nagyszerű vállalatot.”

Kazinczy Gábor nemleges válasza 1858 júniusának elején érkezhett meg Heckenast-hoz, aki szomorúan közölte Toldyval, hogy a levélből megismert feltételek mellett nem tud vállalkozni kiadásra, mert háromezer-kétszáz pengő forintot fizetni „egy természetnél fova kapós nem lehető munkáért, melynek kiadása maga oly roppant költségbe kerül, neki lehetetlen.” Toldy mindent elkövet, hogy ráébredse barátját: igényei irrálisak. „Nagyon jó, sőt dicső véleményed van közönségünk buzgóságáról, és csalódol a pénzviszonyok dolgában, ha azt hiszed, hogy Kazinczy munkáira, mik legalább 160 ívet tesznek, s így 16ft alatt nem adhatók, 200 előfizetőt, értsd *fizetőt*, kaphatsz *ez idő szerint* Magyarországon. Ellentmondásnak látszik, s nem az: eléb kapsz 100 negyven ftos és még 200 húszft. fizetőt, mint csak 200 tizenhat ft. aláírot. Ezt érti, ki az arisztokrácia hiúságát érti.” Kazinczy Gábor azonban az érvek hatására sem változtatott merev, elutasító álláspontján, s így 1858. jún. 20-án Toldynak már nem kis keserűséggel azt kellett konstatálnia, hogy „Minden oda van! Soha nem fognak K[azinczy] munkái 160 íven másképp megjelenni; s a százados ünnepen minden ember, rajtunk s néhány öregen kívül, azt fogja kérdeni: Hol vannak a nagy ember híresztelt munkái?” Toldy ugyan makacsul harcolt tovább a díszkiadás megvalósításáért, de Kazinczy Gábor váltig csak az örökösök érdekeit hangoztatta, míg végül Toldy aug. 29-én írt levelében így fakadt ki: „Végös szavam a K[azinczy] F[erenc] munkái ügyében ez: A m[agyar] irodalom soha nem fogja a K[azinczy] F[erenc] munkáit hozzá méltó kiadásban bírni s a gyermekek soha sem fognak egy 'teljes' vagy félig teljes kiadásból 100 ft hasznot látni... Fogadtam, egykor, hogy lerovom K[azinczy] F[erenc] iránti hálatartozásomat; maholnap 30 éve lesz annak, s nem tehetek semmit.”

A centenárium díszkiadás terve tehát kútba esett. Toldy azonban annyira a szívéen viselte Kazinczy Ferenc munkáinak ügyét, hogy még többek között 1860. febr. 10-én kelt levelében is visszatért e már oly sokat vitatott kérdésre: „K[azinczy] F[erenc] munkái még ki nem jöttek: megengedem, sőt meg vagyok győződve, hogy a késedelem hasznokra volt; de hogy utolsó leveled szerint maradsz régi feltételeddnél, mely annyit tesz, hogy minél több garast fordítani rajta a (már most 36 ezer ftos) családnak javára mi ha vezéreszméd marad, soha nem létesül az a *kiadás*... mert teljes és szép kiadást, ha profitra is tekintesz, nem vagy képes előállítani!... Még egyszer mondom: nincs áldás mind azon, amit csinálunk ha zentül még *egyébre* tekintünk, mint — K[azinczy] F[erenc]-re.” Az összkiadás tervének meghiúsulása ugyan elsősorban valóban Kazinczy Gábor lelkén száradt, másfelől azonban igazságtalanság lenne vele szemben elhallgatni, hogy így is sokat tett a hagyaték egyes részeinek publikálásáért. Többek között ő rendezte 1859-ben sajtó alá Kazinczy Ferenc verseit, részben olyan kéziratok alapján, amelyeket Török Sophie 1832-ben nem küldött be a Tudós Társasághoz. A kötet a Magyar Remekírók Gyémánt Kiadásának IV. köteteként jelent meg Heckenastnál, 1863-ban pedig változatlan szöveggel ismét kiadták. Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor levélváltásaiban is több utalás olvasható arra, hogy Kazinczy Gábor kiadványsorozatát szándékozott indítani „Széphalom. Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez” címmel. A tervezett sorozatból mindössze egyetlen kötet jelent meg 1860-ban: Kazinczy Ferenc levelezése Berzesnyi Dániellel. Ugyancsak ő rendezett sajtó alá még két másik levelezést is 1860 és 1864 között. (Kazinczy Ferenc levelezése Kisfaludy Károllyal és ennek körével, Pest, 1860., és Gróf Dessenffy József bizalmas levelezése Kazinczy Ferencsel 1793–1831. Pest, 1860–1864. I–III. k.)

1864. ápr. 18-án Kazinczy Gábor meghalt. Kazinczy Ferenc hagyatékának új tulajdonosa ennek következtében fia, Kazinczy Artúr lett. Két nappal később Toldy Ferenc levelet küldött az örökösnek, amelyben a részvénytulajánítások mellett a kéziratok jöven-

döbéli sorsáról is szó esik: „Neked nem kell ilyen gyűjtemény; én oda kívánnák hatni, hogy az pénzzé hasznossá tetessék. K[azinczy] F[erenc] munkáiról úgy gondolkodom tán a jövő évben adom ki úgy, hogy egy része a haszonnak Thaliaé, sokkal nagyobb a Tied legyen.”⁴⁴ Szándékáról — ugyanebben a levélben — Toldy néhány hasonló tartalmú sor erejéig Kazinczy Gábor özvegyét is tájékoztatta. A kiadási tervekből ugyan gyakorlatilag ezúttal sem valósult meg semmi, de a kéziratok értékesítését illetően megindultak a tárgyalások. Lónyai Gábor — aki Kazinczy Artúr örökösödési ügyeinek lebonyolításában aktív szerepet vállalt — felhozta vidékről lakására a kéziratos haagyatékot, ahol az Akadémia által kijelölt vizsgálóbizottság az egész anyagról részletes listát és jegyzőkönyvet vett fel.⁴⁵ Ezt követően az Akadémia kifejezte vételi szándékát annak érdekében, „hogy az egész hagyomány is ne forgácsoltassék szét, hanem egy tömegben az Akadémia kézirattárát gazdagíthassa.”⁴⁶ Nem sokkal később Kazinczy Artúr nevében Lónyai Gábor kétezer forintos árajánlatot tett, amelyet azoban az Akadémia túlságosan magasnak talált, s az alábbi indoklással el is utasított: „Mert azon kívül, hogy ez éppen nem teljes gyűjteménye Kazinczy kéziratainak — sőt a még kiadatlan érdekes dolgok, mint Fogsági naplója — hiányoznak, a meglévők is nagyobb részt már ki vannak adva, úgy hogy e gyűjteményt lehetne ugyan használni Kazinczy egy teljes, kritikai kiadásához: de arra, hogy ön áll, érdekes és így kelendősegre számolható köteteket lehessen belőle közre bocsátani, immár nem nyújt anyagot. A küldöttség úgy véli tehát, hogy mind az elhunytak iránti kegyeletnek elég lesz téve, mint a gyűjtemény értéke illő tekintetbe vétetik, ha a t. Akadémia Kazinczy Artúrnak egy ezer forintot felajánl, s el nem fogadása esetére sem vádolhatja magát azzal, hogy a méltányosság határai közt meg nem tette, a mit tehetett, a gyűjtemény együtt maradásáért érdekében.”⁴⁷ Kazinczy Artúr kevesellte a felajánlott összeget, s ezért nem fogadta el az ezer forintot. Ezzel a hagyaték dolgának rendezése 1865-ben ismét csak elakadt. A kedvező fordulatra aztán egészen 1868 márciusáig kellett várni, amikor Arany János és Lónyai Gábor a Kazinczy-kéziratok mielőbbi megvásárlását sürgető levelet intézett az Igazgató Tanácshoz.⁴⁸ A levélírók emlékeztetnek arra a körülményre, hogy az Igazgató Tanács már 1865-ben is méltányolta az Akadémia indokait, s a megvételt „csak is az akadémiai pénztár kedvezőtlen viszonyai miatt halasztotta el.” A folytatásban elismerik, „hogy e viszonyok mai nap sem igen kedvezőbbek, azonban, tisztelt Igazgató Tanács félni lehet, hogy mikorra pénzügyi viszonyaink ohajtott alakulást nyernek, akkorra e gyűjtemény vagy éppen nem lesz vagy nem a mostani teljességben lesz már megszerezhető: annál fogva az Akadémia bátorodik megújítani előbbi kérelmét, hogy Kazinczy Ferenc e hagyományainak megszerzése, habár némi megszorításba kerülne is tovább ne halasztassék.” A hagyaték tárgyában végül kompromisszumos megoldás született. Az Akadémia a korábban felkínált összeget még száz arannyal megtoldotta, s tekintettel változatlanul fennálló pénzügyi nehézségeire, az örökösztől részletfizetési lehetőséget kért. Ez idő tájt valószínűleg Kazinczy Artúr is belátta már, hogy az Akadémiától több pénzt nem remélhet, így aztán elfogadta a fenti feltételeket. A nyugták tanúbizonyossága szerint⁴⁹ az adásvétel megtörtént: 1868. szept. 5-én hatszáz, nov. 4-én ötszáz forintot vett fel az akadémiai pénztárból Kazinczy Ferenc kézirataiért a törvényes örökös. Ezzel a hagyaték hosszú, kalandos története lezárult, s Kazinczy Gábor hagyatékával együtt végérvényesen az akadémiai kézirattár tulajdonába került.

A roppant mennyiségű iratanyag rendszerezésével Jakab Elek levéltárost bízták meg, aki a 70-es évek elején a kéziratokat az akkori idők gyakorlatának megfelelően szakok és nagyságrend szerint szétszította. Noha Jakab Elek lelkiismeretes munkát végzett,

⁴⁴ U. o. XV. b.

⁴⁵ MTAK Kt RAL 995/1865.

⁴⁶ U. o.

⁴⁷ U. o.

⁴⁸ MTAK Kt 1400/203. 1868.

⁴⁹ MTAK Kt K 1283.

mind a mai napig nincsenek pontos adataink a hagyatéék tartalmát illetően. Ennek oka az, hogy a későbbiek folyamán a kéziratanyagát átrendezték: bizonyos összetartozó vagy összetartozónak vélt kéziratokat egybekötötték, a kötetek új jelzeteket kaptak. A Kazinczy-hagyatéékot részletesen feltáró informatív katalógus készítése folyamatban van. Ennek befejezése után pedig talán végre sor kerülhet Toldy Ferenc 1858-ból származó, és sajnos mind a mai napig érvényes jóslatának cáfolatára is, amely szerint a „magyar irodalom soha nem fogja a Kazinczy Ferenc munkáit hozzá méltó kiadásban bírni.”

Schelken Pálma

SZABÓ LŐRINC GYORSÍRÁSOS HAGYATÉKA AZ MTA KÖNYVTÁRÁNAK KÉZIRATTÁRÁBAN

„A huszonhatodik év” II. kötetének teljes anyaga—*pepita füzet*, melyet a költő halála óta keresek—, kiadásra előkészítve szunnyadt Szabó Lőrinc íróasztalfiókjában. A szonett-eket tintával, gyorsírással, oldalanként külön írta be a füzetbe. Mikor megkérdeztem miért nem adja ki már, válasza csak ennyi volt: „Az olvasó nem szereti, ha a költő mindig sír.” Nékem azért mutatta meg, mert tudta, hogy sok Kosztolányi gyorsírással készírt kéziratot kaptam a költő özvegyétől és emiatt kezdtem tanulni a régi Gabelsberger-Markovits rendszerű gyorsírást. 1957 nyarán az utolsó beszélgetést készítettem vele, mely közvetlenül halála előtt jelent meg. Volkman utcai otthonában még olvasta a kéziratot, sőt bele is javított és különböző tréfás gyorsírási jeleket, „plakát-gyorsírást” írt kéziratom másolatára. Hozzám írt leveleit is tele tüzdelt gyorsírással, mert néki nemcsak munkaeszköz, segítsége volt a gyorsírás, hanem játék, hobby is.

Most az MTA kéziratárában hagyatéékának gyorsírással készített anyagát fejtve, mind gyakrabban akadok olyan sorokra, amelyeket akkor, 1957 nyarán még segítségével olvastam a „pepita füzetben.” Vagy két órahosszat olvastunk azokat a verseket—közben egy-egy gyorsírási jelet magyarázott, mondván, hátha egyszer az ő írását is megfejtem. Miközben felesége hozta a kávé és süteményeket, megjegyezte „itt aztán találsz gyorsírást, lassan már kézírással el is felejt írni.” Szabó Lőrinc csak annyit mondott: „ezt legalább senki nem tudja elolvasni.”

A költő halála után özvegyétől tudtam meg—akivel s leányával és Tóth Árpádnéval időnként összejöttünk, hogy a gyorsírással készített anyagok Miskolcra kerültek, a költő gyorsírni tudó bátyjához, aki rövidesen szintén elhunyt; úgyszintén a költő özvegye és leánya is. Miskolcra a kézirat—legalább is egyrésze—az MTA kéziratárába került. Sajnos, a *pepita füzet* máig sem került elő. Ennek a második kötetnek néhány első fogalmazványban (piszkozatban) fennmaradt versét adta közre „Szabó Lőrinc: Szavakkal nő a gyász—posztumusz szonettek” címmel Kabdebó Lóránt 1974-ben. Vajon hová került a *pepita füzet*, melyen és melyben kézírással egyetlen szó nem volt, csak gyorsírással?

Az utóbbi időben sok olyan verstörédeket sikerült megfejtenem, amelyek teljes versét 1957 nyarán még a költő segített kiolvasni. Úgy érzem a töredékek is—sőt a két-három soros írással is sokat árulnak el a költő gazdag gondolat- és érzelmvilágából, kár lenne, ha gyorsírásban s megfejtetlenül maradnának. Azt hiszem az MTA Ms 4675/98. sz. alatt nyilvántartott kéziratlap megfejtett szövege mottója is lehetne ennek a töredékes összeállításnak:

Mindig az a fontos, ami nincs,
Sose az a fontos, ami van,
és mindig nem fontos, ami van,
de fontos lesz, ha elveszett.

*

De furcsa, hogy csak az üres múlt van tele veled.

*

A föld, ahol együtt voltunk, a munka, amit csináltam,
a könyv amit olvastam—mind átjárja
ma is tüzed.

*

Most értem meg csak, milyen nagy dolog volt, hogy szeretted...
S éveken át... nemcsak szerelem, de szeretet is...

*

Boldog üresség: ha teljesen átadom magamat Neked.
Boldog üresség; ha teszek-veszek
a sírodnál, észre sem veszem,
hogy múlik az idő,
órákon át tele vagyok veled
és érzek csupán és tele vagyok.
Mindent veled kapcsolatban hozok
és tartozunk a mindenségbe
és utólag semmire sem emlékezem
csak arra, hogy jó volt Nálad lennem.

*

Bocsáss meg kedves a bűneidért,
ha volt, miattam volt, bocsáss meg érte.

*

Most már tudom, mi az: hónapokig
készülni a halálra.

*

Iszonyú lehetett, de iszonyúbb,
ami űzött: nem leszek öregasszony,
emlékszem szavaidra...

*

Az igazi öröm csak egy volt,
amikor együtt örültünk
s az oly ritka volt!

*

Igaz, könnyebb lett volna élni,
ha csak magamra kellett volna gondolnom,

nem másokra, gyerekekre...

*

Te már előre mentél, én követlek,
és évezredek múlva a poraink
vagy az utódaink valaha keveredni fognak
és csontjainkból újra támadunk...

*

A szó engedelmes, de a fájdalom nem.

*

Fél nap volna gyalog, fél halál a hidegben
síroddhoz menni. Nem, nem lehet. Visszafekszem.
Nem lehet. Butaság; hogy ha eszembe jutsz,
még álmomban is annyira fájni tudsz,
hogy felébredek és rögtön látni akarlak
s nem tudom hinni, hogy már rég a föld alatt vagy.
Ott vagy: gondolom és szégyellem magamat.
Mintha gyilkolna a világos gondolat,
mintha az üzne és lökne, döngölne vissza,
ahonnan menekülsz a magányba, a sírba,
és erre tétován nyújtom kezemet
s már szinte érzem is, hogy kisegítlek,
de minden üres és elfáradok. Kegyetlen
hangok gyötörnek az éjfél utáni csendben,
sírok, távozok, szaladok, maradok.
Elalszom és megint hívnak. Felriadok.
Figyelek. Csönd van, és egész jól hallom őket.
Ahogy én erőlködöm, úgy erőlködnek ők, a hantjuk alatt
A szívem és agyam szólongat: egyre jönnek.
S egyszerre én vagyok a sír...

*

A Mindenségből néhány szótagot
megértettem...
Rettenetes könyv: teljes értelmét csak akkor,
mikor meghaltál...

*

Most már csak olyasmi történik veled,
hogy egy picit bimbó kinyílik sírodon.

*

Amikor majd mindenki, akit ismersz,
akit szeretted vagy aki gyűlölt
meghal...

Akkor halsz meg, akkor enged a föld
tovább ápolni ...
Akkor kezdődik az új életed
s akkor majd újra találkozom veled ...

*

Szívedből nálam is jobban szeretted.
Közben a titkok és most halál: Te.-Mi.
Hogy volt, nehéz tudni, elmondani;
Vádol a buta gyűlölet, de mi
—utólag látom—ahogy öregedtünk,
magunkat romboltuk, míg védekeztünk,
és mindketten mindenre ráfizettünk.

*

Ha van szavad, nem hallik át,
ha van könnyed, nem hull ide.

*

...
Légy te ma
tiltó példa: ne kövessen a
másik asszony, a feleség s anya!

*

... porszem
... sohasem,

... azonkívül, azonkívül sehol sem!

*

Úgy sajnálok minden napot,
mintha életem vége felé járnék..

*

A tegnap már nem én vagyok,
a holnap már nem én leszek,
mégse halok meg: milliók
öröklík az életemet.

Milliók kezdik újra és
nem fejezik be sohasem,
az időfa vagyok én,
az idő az én erezetem.

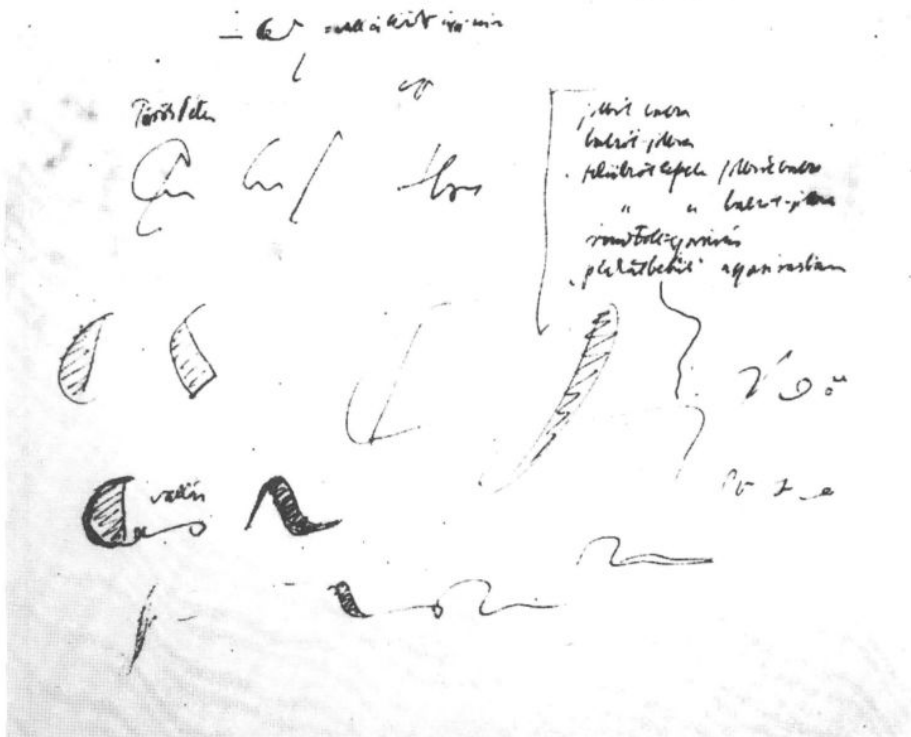
állandóan magyarássa is a veresorokat, mintegy ezzel is alátámasztva a gyorsírás jelentőségét.

Sajnálom, hogy helyesírás miatt nem tudom most leírni mindast, amit a keltő a gyorsírásról, a gyorsírással kapcsolatos élményeiről, nagy gyorsírásokról, tréfas gyorsírás játékaikról / a plakát-gyorsírásokról stb. / elmondott, pedig sokat tanulhatnának belőle mai fiatal gyorsírók, sőt pedagógusaink is.

Ha majd egyszer lehetővé válik a gyorsírók könyvtárában megjelentetni Irók és a gyorsírás címmel egy kis antológiát, akkor Szabó Lőrinc és gyorsírása bizonyára az első helyet foglalja el.

1957. május 2.

Schalka Pálma.

S mint ki másban, bennem is
magát látja majd a jövő...

Gondolatok, emlékezések, verstöredékek a költő gyorsírási jegyzeteiből—, ismerve gondosságát itt-ott nyilván változtatott volna a szavakon, sorokon—ez nekem nem lehet feladat. Így is, immár több mint harminc év távlatából szól hozzánk és még lesz sok mondanivalója, ha sorai megfejtésre kerülnek.

*

A következőkben közöljük Szabó Lőrinc két versének (*Ahogy lehet, A kedvemért*) gyorsírási megfejtett szövegét. A két vers gyorsírási kézírata az MTA Könyvtárának Kézirattárában Ms 4675/4. szám alatt található. Megfejtője Kaposi József gimnáziumi tanár, az MTA Soros-Alapítvány támogatásával létrehozott és felkészített „Régi gyorsírások megfejtői” munkacsoport tagja.

Ahogy lehet

Minden reményt s keserúséget levette
tudtam meg, mily jó páncélban vagyok,
magamba zárkózom mint egy halott,
akinek nincs már mozdulni kedve.

Megváltani magamat nincs hatalmam;
ha tudsz, segíts és említsd meg amit kérek;
nem férhet hozzám idegen ítélet:
megyek, ahogy lehet, a zúrzavarba.

Vannak zsibbasztó mérgek. Én a helyi
éztelenítést a lelkemem
hajtottam végre,—eleget gyötörtek!

Nem volt utamon öröm soha semmi
de nem ijeszt karambol, és ha jön
úgy halok meg csak, mint egy összetört gép.

Szabó Lőrinc

A kedvemért

Szeressétek egymást a kedvemért,
életem asszonyai,
a legkisebb is volt valaki
s ha csak egy órát értem élt,
megérdemli, hogy a többiek
megtűrjék őt is a kedvemért.

Olyan kár nézni, mérlegelni,
szerelem volt-e vagy más ez vagy az:
kellett a pillanatnyi vigasz
s a rossz megvetve is jobb, mint a semmi:
a semmitől menekültem én
és nem volt idő mérlegelni.

A feledésre vágytam, nem a halálra.

Amikor nem bírtam az életet,
iszom a legjobb mérgeket
s bennük lesz az a megsemmisülés
amely nem ítél egészen halálra.

Titkos család, valahogy értem
volt minden, halottak elevenek,
furcsa rendeltetéseiket:
én magam is csak félig értem
de mert nagyon haragszanak,
fáradtan, elgyötörve kérem:
Szeressétek egymást a kedvemért
életem asszonyai,
hisz a legkisebb is volt valaki
s ha csak egyetlen órát, értem élt,
megérdemli, hogy a többiek
megtűrjék őt is a kedvemért.

Szabó Lőrinc

BORI IMRE: TANULMÁNYOK A MAGYAR-DÉLSZLÁV IRODALMI KAPCSOLATOKRÓL

Újvidék, 1987. Fórum Kk. 294 l.

Hungarológus és jugoszlavista egyformán örömmel nyugtázza Bori Imre újabb, a délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok kérdéskörét taglaló tanulmánygyűjteményét. Annak ellenére, hogy jobbára ismert, magyar és idegen nyelveken publikált szövegekről van szó. A szerző — átgondolt szerkesztő munkával — egy jelenséget mutat fel s e jelenség fejlődését követi nyomon a középkori szerb *Szent László-legendától* a huszadik századi horvát és magyar regény alakulástörténetében fellelhető párhuzamokig s a század szerb, horvát és szlovén kötetésének a vajdasági, a műfordítás síkján létrejött recepciójáig. A részmunkák szintetizáló egybeszerkesztése tehát ez a könyv, amely — mint ilyen — kérdéseket vet fel és old meg, más esetben további gondolkodásra ösztönöz. Mint a szerző maga is vallja: „... rövidebb írásaink... rendre felolvasott és elsősorban problémafelvető, semmint problémát megoldó szövegek.” (280.) Csak dicsérni lehet tehát az újvidéki hungarológus eme nagy, a komparatistika terében végzett munkáját, s remélni, hogy számos, a szövegekben felsejlő, további kutatásokat igénylő probléma tisztázását is vállalja majd.

Bori közel negyedszázada hivatalos kolégium keretében adja elő az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar nyelvi és irodalmi tanszékén a délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok történetét s aktív közreműködője 1970 óta a MTA Irodalomtudományi Intézet és az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete (korábban Hungarológiai Intézet) által rendezett kétévenkénti kapcsolattörténeti konferenciáknak is. Értethető tehát, hogy már 1970-ben — épp a fenti konferenciák újvidéki indulásakor — a további kutatások feladatait vethette papírra — megállapítva, hogy „a magyar, a

szerb vagy a horvát irodalomnak nincs... szinte egyetlen olyan témája sem, amelynek kapcsán a magyar-délszláv irodalmi relációkkal ne kellene számolnunk az érintkezés komplex, nemcsak írókat vagy műveket érintő síkjain.” (7.) Tétélesen fel is sorolja a legfontosabbnak ítélt területeket és kérdésköröket — előlegezve is némiképp már akkor a jelen tanulmánykötet legfontosabb dolgozatainak ígérését. A középkori kapcsolatok a *Civil és Metód-legendától* a XV. századi szerb *Szent László-legendáig* ívelnek: „... a magyar vallásos irodalom anyanyelvűvé válása (bibliafordítások, *Jókai-, Érdy-kódecs...*)” a délszláv eretnokség vonzaskörére utal; a XIV-XV. század tényei „írásbeliség és folklór sajátos kapcsolatainak...” vonzásrendszerét jelzik; „... a délszláv hősi epika keletkezésének... kérdése... legalább olyan mértékben a szerb-magyar, horvát-magyar kapcsolattörténeti stúdiumok problémája, mint amennyire nemzeti irodalmi kérdés”; „... a Toldi- és a Kraljević Marko-monda összefüggései, az énekmondás és annak »rác« módja Tinódi-nál, a világi líra tapasztalatai egészen Zrínyiig ható erővel összefüggések új, az ún. nemzeti irodalomtörténeti kutatást is gazdagító lehetőségeire mutatnak...” (7-8.) Janus Pannonius helyének, hovartartozásának megnyugtató tisztázása sem megkerülhető feladat (horvát és magyar részről egyaránt nemzeti költőként tartatik számon); Balassi és a horvát Posedarsky kapcsolata ugyancsak fontos komparatistikai kérdés, mint ahogy a horvát és a magyar barokk fejlődéstörténetének érintkezési pontjai is bővebb megvilágítást igényelnek.

Bori listájából nem hiányoznak az újabb kori kapcsolattörténeti fejezetek sem: fontosnak ítéli pl. a XVIII-XIX. századi magyarországi szerb polgári irodalom problémakörének vizsgálatát csakúgy, mint

Vuk, Mušicki és Kopitar magyar kapcsolatainak feltárását, Kazinczy és a romantika kori magyar népiességnek „reflexeit”, az Arany–Petőfi–Zmaj vonulatot és természetesen az Ady-élmény délszláv változatait, amelyek már egy Veljko Petrović vagy egy Miroslav Krleža életművének magyar szempontú interpretációját is szükségessé teszik.

A kapcsolattörténeti kutatásoknak ezt a közel negyedszázada megfogalmazott kívánságlistáját szemügyre véve azt tapasztaljuk, hogy a jelzett problémák vizsgálata a deklarációt követően fellendült, s az eredmény: tanulmányok, gyűjteményes munkák, monografikus igényű vállalkozások sokasága, amelyek tételes felsorolásától itt természetesen el kell tekintenünk.

Maga Bori Imre régebbi és újabb kori témák kidolgozására egyaránt vállalkozott, s amint a kötet anyagából kitűnik, számos területen jutott új, a szaktudományt előbbre vivő eredményre, más esetben pedig a kutatás további irányának jelzésére vállalkozott. Régi irodalmi tárgyú legfontosabb dolgozata kétségtelenül *A szerb Szent László-legendáról* szóló tanulmány, amelyben a magyar és a szerb kutatás (Gerézdi Rabán, Đorđe Sp. Radojičić, Mladen Leskovac) eredményei nyomán — az orosz Lihacsov és a magyar Perényi József felfogásával ellentétben — arra a következtetésre jut, hogy a szerb *Szent László-legenda* nem a szerb Pahomija, hanem — minden valószínűség szerint — egy „... deák szerző vagy szerkesztő műve... , minthogy csakis deák szerző művében jelenhetett meg ennyire együvé forrtan egyházi és világi jelleg, magyar és szerb irodalmi hagyomány mind a latin és magyar, mind pedig a szerb nyelv ismeretével egyetemben.” (11.) Az a tétele is meggyőzőnek látszik, hogy a szerb származású, huzamos ideig Magyarországon működő szerző a mű összeszerkesztésekor a szerb és a magyar kulturális hagyomány szintézisét teremtette meg, Bori szavai szerint „... a két irodalomnak egymásba való felszívódása folyamatként.” (22.)

Helytálló és a kutatást előbbre vivő eredmények foglalata a kötet egy másik, ugyancsak a régebbi irodalom kérdését vizsgáló tanulmánya, amelyben a szerző az ún. *Prekomurska pjesmarica* (*Murántúli énekeskönyv*) magyar eredetű verseiről értekezik. Olga Šojat szövegkiadása és dolgozata ösztönözte (Olga Šojat: *Prekomurska pjesmari-*

ca. Forum, Zagreb, 1973, 7–8. 176–213.), noha Bori nyilvánvalóan ismerte Franjo Fancev és Hadrovics László háború előtti kutatási eredményeit is. Hadrovics már annak idején (Hadrovics László: *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok*. Bp. 1944. 11–13.) okkal sejtette, hogy az énekeskönyv több darabjának „magyar eredetijét is ki lehetne mutatni” (ő maga Andreas Šajtić: *Cantio de matrimonio*jának és a névtelen szerzőtől származó *Adhortatio mulierum* magyar eredetét mutatta ki), s most Bori — lényegében ebből az alapállásból kiindulva újból vizsgálta a két szöveget, továbbá általa az énekeskönyv „legérdekesebb darabjának” tekintett *Cantio de Rakoczió* textusát. Különösen az utóbbi szöveg vizsgálatának következtetései, eredményei fontosak — lévén, hogy a szerző a kérdéses vers eddig ismert két magyar nyelvű változata (a *Bocskor-kódecs* és a *Szentsei daloskönyv* tartalmazza őket) mellett egy harmadik létezését is bizonyítja — meggyőző filológiai érvekkel. (Érdemes megjegyezni, hogy az énekeskönyv egyik legizgalmasabb magyar vonatkozású szövege egy négy részből álló epikus ének Szigetvár 1566-os ostromáról, amelynek komparatista szempontú tartalmi, esztétikai, nyelvi elemzése még várat magára).

Természetes, sőt szükségszerű vonása e tanulmánykötetnek és Bori tárgyválasztásainak a szerb orientáció. A vajdasági lét mintegy predestinálja is erre, a szerb-magyar együttélés kulturális tényei s a források is adottak, kézenfekvő hát, hogy tanulmányai jelentős hányadát szenteli e kérdéskörnek. Szerb irodalmi tárgyú dolgozatainak összessége (*A szerb Szent László-legendáról*, *Szerbia felfedezője: Vuk Karadžić*, *A Szerb népdalok és hősregék évfordulóján*, *A XIX. századi magyar és szerb népiesség problémáiról*, *Romantikakutatás a magyar-délszláv kapcsolattörténet szemszögéből*, *Jakov Ignjatović-problémák*, *Ivo Andrić művészete a magyar irodalom tükrében*, *Jovan Popović és a magyar irodalom*, *Veljko Petrović és a „helyi színek”*, *Az ismeretlen látvány előtt*) mind a szerb, mind a magyar irodalomtörténet számottevő hozadéka, egyben szemléletes példája Bori ama tételének, amelyet fentebb már idéztünk, s amely szerint a szerb és a horvát irodalomnak szinte valamennyi témája kapcsán szembe kell nézni a délszláv-magyar irodalmi érintkezések tényével.

A szerb irodalmi tárgyú írások tematikájának egyébként három kristályosodási pontja van: a romantika kora, a századforduló és a XX. század második illetve harmadik negyede. Bori mindhárom korszak szerb és magyar vonatkozásainak imponáló ismeretével lepi meg olvasóját, s mindhárom korszakról érdemi mondanivalója van. Vuk Karadžićról értekezve pl. a pályáiv legfontosabb állomásait összefoglalva Vuk népköltési gyűjteményének magyarországi recepció szerepéről s jelentőségéről, a harmincas évektől meghatározó szerepéről szól, majd gondosan felfeji Vuk és a magyar szellemi élet találkozásának legfontosabb fordulóit. A Jakov Ignjatović-életművet szemlélve is új közelítési módokat keres és talál — figyelmet érdemlően gazdagítva a szerb irodalomtörténet rajzolta eddigi Ignjatović-képet. Elgondolkodtató pl. a jeles szerb belletrista identitásának kérdését illető ama megállapítása, amely szerint Ignjatović elsősorban „nemzetiségi író” a XIX. századi Magyarországon, s ez a nemzetiségi lét egyáltalán nem hanyagolható tény az életmű interpretálásakor. Élményvilágát a kor Magyarországa formálta, ... prózájának gyökereit is a magyar irodalom talajában kell... keresni...” (99.), hisz e próza biztosan kitapintható előzménye a Jósikától Jókaiig ívelő magyar romantikus regény volt. Ingjatović szerb irodalomtörténeti helye is ebből az aspektusból jelölhető ki megnyugtatóan, mert — írja Bori — „... mintegy rövidített eljárással egyetlen életmű keresztmetszetében hozni tudta mindazt, amit a magyar próza Jósikától Tolnai Lajosig és Mikszáthig megtett. Hajtóerejét ugyanis nem egy, hanem két irodalom adta, s gondoljunk arra, hogy az, aki fiatal korában egy Sima Milutinović büvkörében élt, élete alkonyán Zolára utalhatott, megjárva a romantikától a realizmusig vezető utat, szüntelenül előre utalva, s mindvégig eredeti, 1848 előtti ihlető forrásaira mutatva.” (100.)

A századforduló s a századelő szerb-magyar irodalmi kapcsolatainak spektruma igen gazdag, változatos. Érthető hát, a kötet szerzőjének ez irányú fokozott érdeklődése. Mindenekelőtt a délszláv Ady-recepciót s az avantgarde-jelenségeket tagláló dolgozatai tartoznak ide, de itt említendő a Veljko Petrović Bácska-élményét felfejtő tanulmány is, amely — rövid terjedelme el-

lenére — az egyik legérdekesebb írás. A Petrović-életmű magyar kötődésének még mindig feltárára váró rétegeire irányítja a figyelmet, ugyanakkor egy Petrović-Szenteleky párhuzam tényét megállapítva Szenteleky „couleur locale”-elméletének indítékait sikerül felfednie.

Úttörő érdeme van Bori Imrének az Andrić-életmű magyar befogadásának történeti megrajzolásában is. Az első fordítás megjelenésétől (1924) a hetvenes évek derekáig terjedő időszak adatait áttekintve és mérlegelve a magyar Andrić-kép három jól elkülönülő fázisáról beszél. A húszas évek érdeklődése még a lírikus Andrić felé fordult (Simon Sándor „dokumentumértékű” versfordítása mellett Szenteleky Kornél fordításai és ismertetői már korszakot jelölnek), a harmincas évtized vajdasági (Herceg János) és anyaországi (Németh László) írói a novellistát fedezik fel, újabban viszont a Nobel-díjas íróé a figyelem, „... aki a világirodalom nagyjai között az időtlenség ismérveivel van jelen.” (209.) Túl az informáló szándékon, Bori megfogalmaz jó néhány, a további kutatás számára irányt szabó gondolatot is. További vizsgálódás tárgya lehet pl., hogy a „helyi színek” elméletét kidolgozó Szenteleky miért nem fedezi fel az Andrić-novellák világát olyannyira meghatározó, s később a Nobel-díj odaítélésében is determináns boszniai regionalizmust, mintahogy külön tanulmányt érdemelne Németh László Andrić-képe is, amelynek „szempontjait a szerbhorvát Andrić-értelmezések is termékenyen használhatnák.” (215.) A háború utáni magyar Andrić-kultusz históriáját összefoglalva is számos érdekes momentumra figyel. Nem csupán a *Híd a Drinán* 1947-es, tehát igen friss, az eredeti kiadást nyomban követő fordítására gondolunk (Csuka Zoltán munkája volt), hanem Veres Péter Andrić-reflexióiról s a vajdasági próza Andrić-élményéről írottakra is. Veres Péter Andrić-képét legalább annyira „az erős egyéniség alakította,” miként évtizedekkel korábban a Németh Lászlóét, s csak sajnálni lehet, hogy a benne tetten érhető „termékenyítő együttgondolkodás” irodalmunkban folytatás nélkül maradt. A mai magyar prózában — úgy tűnik — hiába keressük a Nobel-díjas déli szomszéd írói szemléletének, esztétikai eredményeinek nyomait. Kár, hogy Bori nem mondja ki: a

Nyugat által nagyra becsült balkáni író — a világirodalmi tájékozódásunkban még mindig fellelhető egyoldalúságokból fakadóan érdektelenebb, mint némely másodrendű, divatos nyugati, avagy tengeren túli szerző. Arra viszont — lévén a kérdés legkompetensebb szakértője — tárgyyszerűen utal, hogy a vajdasági Majtényi Mihály kísérlete (a negyvenhármas keletkezésű *Császár csatornája* c. regény 1951-es új változata, az *Élő víz*) noha kétségtelenül Andrić-inspirációt sejtet, mégsem lett az Andrić-mű léptékével mérhető alkotássá. Mert Majtényi ugyan „... nagy epikus-filozófikus ietetősegeket ragadott meg” — mondja Bori — „ám kiteljesíteni, általános érvényűvé tenni, bölcséletileg is megalapozni, nagy regénnyé fejleszteni már nem tudta a felkínálkozó életanyagot.” (220.) Hozzátehetjük: a térség szellemi néprajzának, folklóranyagának költői prózába oldásával is adós a Majtényi regény. Legalábbis andrići értelemben.

A XX. századi szerb és horvát irodalom történetének két markáns alakja Miroslav Krleža és Jovan Popović. Nem az értéktelenség azonos szintje rendeli őket egymás mellé, nem is a nemzeti hovatartozás (Krleža horvát, Popović szerb), hanem egyfelől az a két háború közötti áramlat, amely „szociálna literatura” (szociális irodalom) néven vonult be az irodalomtörténetbe, másfelől a mindkettejük fejlődését, írói szemléletét meghatározó, életművüket színező és árnyaló magyar művelődési és irodalmi élményanyag. A „szociális irodalom” eseménytörténetében ellentétes oldalon találjuk őket: Popović a harkovi konferencia direktíváit vállaló, egyáltalán egy merevebb, a sematizmus ballasztjaival terhelt írói gyakorlat és irodalomszemlélet apologetája, Krleža viszont — már ekkor, a harmincas évek első felében — a művészi gyakorlat és a művészetelmélet szabadságáért sikraszálló szépíró, szerkesztő és némiképp teoretikus is, aki ráadásul a „szociális irodalom” képviselői által elmarasztalt belgrádi szürrealista mozgalommal szövetkezik. Mindennek itt és most Popović Kassák-kritikája kapcsán van jelentősége, amelyre alább még visszatérünk.

Bori okkal állapítja meg, hogy „a magyar-délszláv irodalmi kapcsolatok történetének ... fontos fejezete a Jovan Popovićről szóló...” (223.) Nem pusztán a költé-

szetét determináló Petőfi- és Ady-élmény okán, hanem azért is, mert Popovićnak az egész XX. századi magyar literatúráról is „részletekbe menő képe van”: 1930-ban készült terjedelmes tanulmánya (*Pokreti i lica u novoj mađarskoj književnosti = Az új magyar irodalom mozgalmi és arcaélei*) Krleža hírese, ugyancsak 1930-ból való Ady-esszéje mellett vitathatatlanul a legjelentősebb szerbhorvát nyelvű számadás irodalmunkról. A tüzetes tartalmi áttekintés mellett Bori nem mulasztja el számba venni e dolgozat lehetséges indítékait (Ady-élmény) és forrásait (pl. Földessy Gyula, Hatvany Lajos írásai, Kosztolányi Ady-képe stb.), s azt sem, hogy rendre feltárja a nyilvánvalóan ismereteinek hiányaiból fakadó egyoldalúságokat. Popović már említett Kassák-képével kapcsolatos fejtegetései komparatiztikai érdekűek, amennyiben a jugoszláviai szocialista irodalmi törekvések egy sajátos ellentmondását tárja fel általuk. Popović Kassákot a magyar szocialista irodalom (az ő fogalmai szerint szociális irodalom) vezető személyiségeként tárgyalja — együtt említve Kassák folyóiratait a művészetpolitikáról másként vélekedő 100%-kal, amiért aztán — négy évvel később — a Krleža-kör és a Popović közötti viták forrójaként idején — Vaso Bogdanov, Krleža munkatársa marasztalja el a *Danas*-ban. Ezen a ponton nem ártott volna némi részletezés, hisz a magyar (főleg a magyarországi) szakembereknél nemigen rendelkezik kellő információk anyaggal a Krleža és a jugoszláviai szociális irodalom mozgalma közötti polémiaiak eredőiről, azok zajlásáról, következményeiről. Mert a *Danas* pl. a kérdésekben és egyáltalán — fő vonulatait tekintve — egy liberális, rugalmas, dogmákat, sematizmust elutasító irodalomkonceptiót vállalt, a Bogdanov-cikk viszont — mint láttuk — egy olyan kérdésben foglalt állást — igencsak balos felhangokkal és vádakkal —, amelyet a hazai (jugoszláviai) párhuzamokat tekintve éppen nem a balosság határozott meg. (Konkrétan a szerb szürrealista mozgalomra, illetve Krleža és e mozgalom elkötelezett együttműködésére gondolunk.) E polémiaiban a balosnak minősülő Popović dicsérte Kassákot, a *Sarló és Kalapács*, a 100% és a *Korunk* szellemére hivatkozva, a moszkvai direktívákat egyébként elutasító *Danas* munkatársa pedig a reakcióval való lepaktálással vádolta meg.

Popović magyar kapcsolatait méltatva Bori érdemben foglalkozik a délszláv költő 1948-as Petőfi-tanulmányával is, amelynek vitathatatlan értéke Petőfi lírájának — egyébként nem előzmények nélküli — jugoszláviai, sőt — túl ezen — nemzetközi népszerűsítése. Egyfelől a forradalmár Petőfi képe rajzolódik ki e portréban, akit a világirodalom olyan nagyjaival állít egy sorba, mint Puskin, Lermontov, Mickiewicz, Heine, Freiligrath, Herwegh, Byron, Shelley és Branko Radičević, másfelől viszont népiességének sajátosságai. Bori bőven idéz a tanulmányszövegből (az olvasó nagy hasznára), így épp a Petőfi népiességét, valamint forradalmiságát definiáló sorokat: „... a friss és új költői nyelven nemcsak a néphez közelálló érzéseket fejezett ki, gyakran a népdalok szépségével vetekedő módon, hanem új forradalmi eszméket is, amelyek újak voltak az európai költészetben is. Itt nyílt alkalom idézni a híres Anyar Jánoshoz írt sorokat az »igaz« költészetéről, a nép uralmának a költészetben és a politikában kérdéséről, valamint arról az esztétikai credóról, amelyben az igaztól a szépig az út a természetesen és a jón át vezet.” (230.)

A kötet három mértékadó, XX. századi tárgyú tanulmányát Krležának szentelte a szerző (*Az Ismeretlen Valaki — Párizs — Az ős Kaján, Miroslav Krleža naplója*), de lényegében ide kapcsolhatók az *Ady Endre a szerbhorvát irodalomban (1906–1944)* és *A magyar, a szerb és a horvát avantgarde* c. dolgozatok is — lévén, hogy Krleža a szerb és a horvát Ady-recepció történetének egyik legfontosabb fejezetét írta meg.

Bori már kismonográfiája megállapításaival jelentősen gazdagította a Krleža-filológiát, szerencsésen kamatoztatva a Krleža-oeuvre magyar vonulataiból fakadó szempontokat. Dolgozatainak ezúttal is meghatározó eleme Krleža magyarságélménye, különösképp az Ady-élmény, amelynek termékenyítő hatása ma még éppen csak felszlik a Krleža-irodalomban. *Az ős Kaján és a Hodorlahomor Veliki (Hodorlahomor, a Nagy)* lehetséges párhuzamairól már a monográfiában is említést tett Bori, most viszont — Ivo Frangeš, Branimir Donat, Mate Lončar, Darko Gašparović, Aleksandar Flaker vonatkozó kutatási eredményeit is kamatoztatva — igyekszik továbblépni, vizsgáldásainak körét tágítani. Az ered-

mény: az „Ismeretlen Valaki”-motívum krležai genezisének felvázolása s a *nyilvánvaló* Ady-inspiráció bizonyítása. „Talán nem is egészen megalapozatlanul azt mondhatjuk — írja Bori —, hogy Ady Endre írásai segítették a tájékozódó és gondolkodó fiatal frót, hogy műveinek Ismeretlen Valakije eszmeileg tartalmassá, konkrét mondani-valót hordozóvá váljék, absztrakt jellegét elveszítve konkrét művészi-politikai tartalommal telítődjék.” (133.) Szükségtelennek érezzük a mondat elején az óvatoskodó fogalmazást. Mert Krleža 1930-ban ugyan azt állította, hogy Adyt csak később, 1922 körül ismerte meg (vö.: Krleža: *Rainer Maria Rilke*. In MK: *Kirándulás Oroszországba. Esszék*. Bp. 1965. 392. 1.), naplójegyzetei de háborús lírája is egyértelműen arra vallanak, hogy már 1916-ban pontosan látta Ady lírájának jelentőségét, s ismerte is azt.

Krleža Ady-recepciójának egyéb tényezőire is bőven utal Bori az *Ady Endre a szerbhorvát irodalomban (1906–1944)* c. tanulmányában, meggyőzően bizonyítva az Ady-élmény késői, de annál fontosabb rezonanciáinak tényét. A *Zászlók* c. összegező regényben pl. nem csupán *A Duna vallomásának* lenyomatát konstatálja, hanem azt is, hogy a monumentális tabló némely sorai az Ady-vers parafrázisainak tekinthetők.

1956-ban a horvát irodalmi élet szenzációja volt Krleža naplóinak (*Davni dani = Rég múlt napok*) megjelenése. Az eladdig zárkózott természetű Krleža egyszerre kitárgyalt — sokban megkönnyítve a Krleža-filológia dolgát, hisz a naplók fényében a művek, az életműszemek teljesebb átvilágítása vált egyszerre lehetővé. Már akkor látszott: az író sokkal több szál kapcsolja a magyarsághoz és a magyar kultúrához, mint ahogyan azt az életmű addig ismert része sejtetni engedte. Méginkább így volt ez a napló folytatásának (folytatásainak) megjelenése után, amikor az 1942–43-as, később az 1958-as, 1961-es és 1967–68-as feljegyzések több részlete (de korántsem az egész!) is napvilágra került.

Bori közel tizennégy lap terjedelmű dolgozatban foglalkozik a naplójegyzetek magyar vonatkozásaival, s e vonalmat nála is — miként mindenki másnál, aki magyarul vagy méginkább hungarológusként veszi kézbe a művet — a naplók magyar vonatkozásai mozdítják, noha kísérletet tesz a feljegyzésanyag struktúrájának kitapin-

tására is. Mert itt nem csupán dátumokról van szó, hanem arról: hogyan élte meg az író a dátumokhoz kötött valóság eseményeit, illetve: hogyan lett e naplóbeli életanyagból a nagy műveket dajkáló szépirodalmi élményanyag. A hungarológia művelőinek nem érdektelen tudniok, hogy e naplójegyzetek magyar témáinak időskálája Tisza István korától Ady Endrén, Jászi Oszkár-
on át Illyés Gyuláig terjed, s hogy van a naplók anyagának három olyan „epizód szereplője” is, mint Ady Lőrinc, Kosztolányi Dezső és Bangha Béla. Erdemes a magyar Krleža-kutatásnak megszívlelnie azt is, amit Bori a naplójegyzetek szemléje kapcsán így fogalmaz meg: „Magyar

témáinak köre változatokban természetesen gazdagabb a naplókban kirajzolódónál. Regényeit, tanulmányait is tanulmányozni kellene, ha témánkat ki akarnánk méríteni.” (151.)

Recenzióink keretében korántsem merítettük ki Bori kötetének valamennyi dimenzióját. Apróbb polémiára is alkalmat adó részleteket is felsorakoztathatnánk, ám ez legfeljebb kicsinyesség lenne. A koncepciózusan megszerkesztett tanulmánygyűjtemény értékei — az előadottak remélhetően érzékeltetik is ezt — olyan komparatistikai nyereséget képeznek, amely mindenképp tisztelgő főhajtást érdemel...

Lőkös István

VITÉZ JÁNOS-LEVELEI ÉS POLITIKAI BESZÉDEI

Válogatta, a szöveget gondozta, bevezette Boronkai Iván. A jegyzeteket írta Bellus Ibolya. Fordította Bellus Ibolya, Boronkai Iván. Bp. 1987. Szépirodalmi Kk. 481 l. (Magyar Ritkaságok)

Vitéz János latin nyelvű életműve nemzeti irodalmunknak kiemelkedő értéke, melyből most először látott napvilágot gazdag válogatású önálló kötet magyarul. Megjelenését sokrétű, alapos és mély tudományos munka előzte meg, melynek során válogatója és szöveggondozója, Boronkai Iván közzétette e gyűjtemény szövegbázisát, Vitéz összes fennmaradt művének kritikai kiadását, tanulmányokban elemezte a szerző nyelvét, műveltségét és stílusát, és antológiákban publikálta számos művének magyar nyelvű fordítását. Boronkai tehát mindenki másnál jobban és mélyebben ismeri Vitéz Jánost, „a magyar humanizmus atyját”, így nem csoda, ha kivételesen átgondolt a fenti válogatás. Az olvasó átfogó képet nyerhet belőle az első magyar humanista szerző episztolaírói munkásságáról, és megismerheti összes politikai szónoklatát: az első humanista levélgyűjteménynek, a híres *Epistolarium*nak kb. kétharmadát, az e köteten kívül fennmaradt leveleknek a túlnyomó részét és az összes szónoki beszédet tartalmazza. Először szólalnak meg benne magyarul az *Epistolarium* összeállítójának, Ivanich Pálnak a tudós jegyzetei, melyek a humanista levélgyűjtemény szerves tartozékai, és önmagukban is igen

érdekes dokumentumok a XV. századi kortárs kommentátor műveltségéről és ismeretanyagáról, sőt kötet szerkesztői elképzeléseiről, munkájáról is. A *Gyűjteményen kívüli levelek* közül a 4. számú viszont, Vitéz János és Losonci Albert egyezsége, melynek „megszövegezője valószínűleg nem Vitéz János”, jölehet „érdekes és jellemző kordokumentum”, nem való ebbe a kötetbe, illetve függeléként volna helyet kapnia benne.

Minden latin szerző közül az egyik legnehezebb feladat Vitéz János fordítása. Nyelve ugyan már nem középkori „barbár”, de a Cicerótól vagy a humanista szerzőktől ismert tisztaság, gördülékenység és világosság sem jellemző rá. Súlyos, bonyolult, sokszor körmönfontan keresett, időnként sutának látszó, göcsörtös ez a nyelv; a fordítónak egyszerre kell érzékeltetnie a gondolatok szépségét és nemes-ségét, a szenvedélyek izzását, az érzések hullámzó áradását és az egészen miniatűr retorikai-stilisztikai díszítményeket, melyek közül a legfeltűnőbbben bukkannak fel újra és újra az egy-két betű cseréjéből, hozzáadásából létrehozott szójátékok. (A kötet jegyzetei között jó néhány példát találunk ez utóbbiak lefordíthatatlanságára.) Bo-

ronkai előszavából csupán sejtelmünk lehet arról, milyen problémákkal kellett megküzdenie neki és fordítótársának, Bellus Ibo-lyának. Mint írja, fordításukat kihívásnak szánták, versenyre való felszólításnak, náluk avatottabb műfordítók számára. Ha nem is egészen abban az értelemben, ahogyan ő gondolta, de ez a kötet humanista latin fordításirodalmunkban valóban felér egy kihívással. Kivételes, szokatlan és egészen példamutató ugyanis az az igényesség, elmélyültség és gondosság, mellyel a fordítók Vitéz írásait kezelik. Boronkai igényességére és munkamódszerére jellemző, hogy korábban már nyomtatásban megjelent, kiváló Vitéz-fordításaival nem elégedett meg, hanem a gyűjtemény számára valamennyit újrafordította vagy csiszolta, tökéletesítette, s ahol kellett, önmaga korrigálta. Példaként említjük, hogy a *Janus Pannonius Magyarországi humanisták* (Bp. 1982) című antológiában olvasható 6. követi beszéd padovai (dominus Pataviensis) püspökét passaurai javította át. Szinte a felismerhetlenségig megváltoztak az *Epistolariumból* való eddigi levélfordításai. Mindkét fordító tollából pontos és szép fordítások születtek, melyek hűek eredeti szövegükhöz, s úgy érezzük, hogy belőlük — amennyire ez közvetítőnyelvvel egyáltalán lehetséges — maga Vitéz János szól hozzánk. Valószínű, hogy jobb fordításokat nem lehetett volna, s ha lehet, már csak ezek segítségével, használatával lehet majd produkálni.

Bellus Ibo-lyá tömör, világos jegyzetei elősegítik a részletesebb, alaposabb tájékozódást, és megjelölik a Vitéz-idézetek pontos auktorhelyeit is. A nívós munkába becsúsztott egy-két hiba, melyeket alkalomadtán javítani kell. Így pl. a *Leveleskönyv* 46. levelének címetzette nem Giovanni Battista Guarino, Janus Pannonius barátja és

irodalmártársa, hanem annak édesapja, a világhírű humanista pedagógus, Guarino Veronese (Guarino Guarini de Verona); a *Gyűjteményen kívüli levelek* közül a 23. számúnak Miklós váci örkanonokja nem Bátori (vagy Báthory? — nem a jegyzetíró hibája, hogy régi családneveink írása még mindig nincs normalizálva) Miklós, hanem Mohorai Miklós.

A magyar nyelvű Vitéz-válogatás megbízható és élvezhető fordításaival megkönynyítheti a latinul értő kutatók munkáját, sőt nélkülözhetetlen is most már számukra, mert a kritikai kiadáshoz képest is tartalmaz új eredményeket, így azzal együtt forgatandó. Megváltozott pl. a *Leveleskönyv* 18–20. levelének (*Opera*, n° 27–29., 73–79. l.) datálása, és ennek indoklása a jegyzetek közt olvasható. De ez a könyv nem a szűk szakmai rétegnek szól elsősorban, hanem mindazoknak, akik nemzeti múltunk kiemelkedő személyiségei iránt érdeklődést tanúsítanak, és példájukból tanulni akarnak. A XV. századi politikus és főpap műveiben tükröződő gondolkodásmód, hazaszeretet és erkölcsi méltóság ma sem elavult, sőt ez a szerző azt is megérdemelné, hogy teljes életművével a magyar klasszikusok, „remekírók” közé kerüljön. Hogy ez eddig nem történt meg, az — mint Boronkai előszavából következtetjük — nem e kötet fordítóin múlott.

Vitéz összes művének magyar nyelvű kiadása csak napjainkban vált aktuálisá, ugyanis először akadt nálunk Boronkai Iván személyében olyan avatott filológus, aki irodalmunknak ezt a kincsét méltó módon publikálni, interpretálni, népszerűsíteni tudja és akarja. Ritka szerencse ez, mellyel nem élni súlyos könyvkiadói mulasztás volna.

Pajorin Klára

BORNEMISZA ANNA MEGBÜVÖLTETÉSE

Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1678–1688. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Herner János. Bp.–Szeged 1988. A MTA Könyvtárának kiadása. 374 l.

I. Apafi Mihályné Bornemisza Anna érdekes, kissé még mindig rejtélyes alakja úgy él a köztudatban, mint aki az ingatag, tehetetlen fejedelem mellett vagy helyett a

XVII. század második felének zűrzavaros évtizedeiben az egymást gyűlölő és pusztító, ligázó urak versengéseinek korában Teleki Mihályba kapaszkodva kormányo-

zott Erdélyben. Kétségtelen, hogy emelkedettebb lelkületű volt uránál, és jótékony hatást gyakorolt a hirtelen indulatba jövő, az egymás ellen áskálódó urak és a borhatása alatt nem egyszer meggondolatlan döntéseket, ítéleteket hozó, hatalmát féltő fejedelemeire, és nem egy embert mentett meg a haláltól, szabadított ki a börtönből.

Származását tekintve Bornemisza Anát a szerencsétlen lengyelországi vállalkozást megtorló török terjeszkedés sodorta Erdélybe. És a törzsökös erdélyiek mint anyai mást Magyarországból — hogy csak Teleki Mihályt említsük —, őt sem fogadták be teljesen maguk közé.

Nem egészen rajta vagy az urán múlt, hogy a II. Rákóczi György bukását követőleg a török-tatár hordák dúlásaitól, a fejedelemségért folyó harcoktól pusztuló, majdnem elvérzett Erdélyben a töröktől a fejedelmi székbe taláalomra ültetett, arra soha sem gondoló és vágyó, uralkodásra nem termett, azt kénytelenül vállaló Apafi alatt nem következett egy Bethlen Gábor-féle talpraállítás, és a fellendülés helyett a hanyatlás, majd az önálló Erdély megszűnése lett az eredménye hosszú, 30 évig tartó országlásának.

A kortársak az erdélyi közállapotok hanyatlását részben annak tulajdonították, hogy a fejedelem helyett a felesége gyakorolta a hatalmat. Ennek a közfelfogásnak nem egy korabeli írás adott hangot. Így pl. a *Comoedia Erdély siralmas sorsáról* (1668) elég határozottan. Bizonyára órá gondolt Felvinczi, midőn a Méltóságos ágyból származott ifjúság ... kezdetű versében (RMKT XVII. 13. köt. 22. sz.) az asszonyuralmat kárhoztatta. Ezt fejezte ki a korszak másik neves költője, Szentpáli Ferenc, a fejedelemasszony szemére hányva, hogy a „férfiak tisztiben hágott”, „sokféle dolgokban sokat parancsol”, „tisztelet, méltóságot ad” pénzért, hogy fősvény, a szegénységen vont „bitang pénzt” rakja ládájába, a „szegény nyomorultat dur dérel bocsátja.” (*Imago veritatis*. 1672. 893–936. sorok, RMKT XVII. 13. köt. 1. sz.)

Erdekes, hogy mikor Béldi Pál bukása után a lánya, Wesselényi Pálné 1679. aug. 6-i Teleki Mihályhoz intézett levelében azt kéri, hogy a kényszerű tartózkodási helyét, Kolozsvárt elhagyhassa, szinte megismétli Szentpáli szavait, úgy érvelve, hogy ő „a méltóságos fejedelem-ellen gondolattal

nem igyekezett”, „nemis Aszony ember elméjéhez való az Ország igazgatás.” A fejedelem ellen csakugyan nem igyekezett, de a tanúvallomások szerint „Hadadban boszorkányos asszonyokat gyűjtött össze, hogy azok is munkálkodnák az asszonyunk ő nagysága (ti. Apafiné) nyavalyája terjedését.” (L. a kiadvány 20. lapját!)

A boszorkányos asszonyok praktikáiról, csillagokból jövődölők, a nézők, ráolvasók, igézők, sátánnal cimborálók, méregkeverők állítólagos munkálkodásáról szól a *Bornemisza Anna megbűvöltetése* című kiadvány. Ezeknek a bűbájosoknak, a mágiának segítésétől várta Béldi Pálné, Vitéz Zsuzsanna urának a tatár fogságból való varázslatos megszabadítását. A bűbájosoktól önként mondott vagy erőltetéssel kicsikart jövődölések bátorították, hogy biztassa urát a Bánffy György elleni szervezkedésben, majd utána az ún. Béldi-féle, Apafi ellen irányuló összeesküvésben. A csillagokból jövődőlők olvasók köréből kerültek ki az őt az ura fejedelemségével biztató jövődölések, melyekben annyira hitt, hogy díszes fejedelemasszonyi szoknyát csináltatott magának. Urának a veszedelemtől, rontástól védő inget, fehérneműt szövetett és varratott. De ura kifutása után szamosújvári fogságában sem szűnt meg 1678 tavaszától haláláig puszogni más fogságban tartott boszorkányos személyekkel. Ezt mondta több, a boszorkányság vádjával fogságban tartott személy, a fejedelemasszony megrontásának ügyében kihallgatott tanú, akiket a megbűvölés dolgában itt is, ott is kihallgattak.

Béldiné babonás hiedelmeivel, cselekedeteivel meg a kiadvány számos dokumentumával arról győz meg, hogy ebben a korban a társadalom minden rétegében gyakran nyúltak az emberek a varázslás, bűvölés eszközéhez; ezek nem jelentettek valami rendkívülit; ellenkezőleg, a mágiikus gondolkodás meghatározó volt a korban. Különösen a kiadványban a 158. és a 166. szám alatt közölt hosszú jelentés bizonyítja, mennyire általános volt a babonás gondolkodás, hogy számtalan hiedelem tartotta magát a legkülönbözőbb rendű és rangú emberek között. Apafiné és környezete megvolt róla győződve, hogy az ő nyavalyája Béldinének, a boszorkányosoknak a műve, és arról is hogyha megrontották, „orvosságot is tudnának cselekedni” rajta.

A gonosztévő boszorkányosokra hozta az 1685-i gyulafehérvári országgyűlés a IX. articulust: „Szomorúan érezzük ... a mi kegyelmes Asszonyunk ő Nagysága titkos nyavalyái által forgó Nagyságtok szenvedését, azon ő Nagysága szenvedésinek pedig micsoda titkos okai lehetnek, Istennek jó tettéséből alkalmasint ki-nyilatkoztatván, külömb külömb soros személyek fogattattanak-meg és most-is fogva tartatnak. Nagyságod kegyelmes izenetiből alázatosan értyük intimaltatván azt-is, hogy azon személyek dolgának törvényes igazítására kívántató Birákat cum plenaria facultate deputáltanak.” (239.)

Ennek alapján folytatták le mintegy 20 asszony ellen az eljárást, közülük többeket tüzhálálra ítélve. Béldiné ekkor már halott volt; az ítélet mit sem változtatott Apafiné nyavalyás állapotán. Hosszú szenvedésétől 1688. augusztus 3-án a halál váltotta meg.

Bornemisza Anna betegsége nem lokalizálható a 1678–1688 közti évekre, a „megbűvöltetés” időszakára. Egész életét végigkísérte a szakadatlan betegség. Teleki Mihály már egy 1666. júl. 2-i keletű levelében kéri Széchy Máriát, hogy mivel Apafiné „igen kezdett ő nagysága betegeskedni, száradni is, melyet mi ő nagyságán phtisisnek lenni ítélünk, melyre nézve, ha Nagyságtok annyi gratiáját mutathatná, maga Nagyságtok löcsei doctorát ő nagysága meglátására, s ha kívántatnék, orvoslására is beköndené.” (*Teleki Mihály levelezése*. 3. köt. 584.)

Herner János kronológiai rendben állította össze Bornemisza Anna levelezéséből az egészségi állapotáról tájékoztató passzusokat. A listát az 1678. márc. 5-i levelével kezdi. Ezt követőleg a legkritkább esetek közé tartozik, hogy nem ír valamilyen bajjáról. Leggyakrabban hagymázra, hideglelésre, csömörrre, gyengeségre, állandóan fejfájásra, néha fülbántalmakra panaszkodik. Mindez fokozottan jelentkezik 1682-

től kezdve. Ebben az évben a fejedelmi pár gyors egymásutánban veszítette el két gyermekét. Bornemisza Anna levelei ettől kezdve vallanak kedélybetegségről, búsulásairól, elmebeli szenvedésekről. „Eredetileg is gyenge fizikuma, amelyet a sok gyermekszülés csak tovább rontott; a gyermekek halálának lelki terhe s a számtalan betegség mind-mind hozzájárulhattak lelki egyensúlyának felborulásához”, írja Herner János, aki elméjének megzavarodását, bizonyára helyesen, a climacterium zavaraival magyarázza.

A Herner Jánostól sajtó alá rendezett kiadvány jóval több, mint Bornemisza Anna utolsó évtizedének kórképe. Erre mutat a könyv alcíme is: *Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben*. Közel kétszáz dokumentumot olvashatunk a könyvben, melyek egy-két kivételtől eltekintve itt jelentek meg először nyomtatásban. Egy részüknek ugyan nincs közük sem Apafiné betegségéhez, sem a boszorkányokhoz; politikai jellegű, eddig kiadatlan írások. Függetlenül kapjuk a Bornemisza Anna halálával kapcsolatos írásokat, halotti chartáját, emlékkerseket.

A sok mindenről tájékoztató értékes bevezető tanulmányon és az egykorú dokumentumokon kívül jó jegyzetapparátust találunk a kiadvány végén; szavak és kifejezések magyarázatát, személy- és helynévmutatót. Jó segítség a könyv használatához. Mindhárom fejezet lehetett volna azonban részletesebb. Pl. a dokumentumok jegyzeteiben vagy akár a névmutatóban szívesen vettünk volna a dokumentumokban szereplő személyekről, a levelek írójáról részletesebb tájékoztatást. A szövegekben számos olyan latin és magyar szó található, melyek magyarázatra szorulnak. Ezek csak hozzájárultak volna az értékes és érdekes kiadvány könnyebb megértéséhez.

Varga Imre

RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA XVII. SZÁZAD, 13. KÖTET

Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei. Sajtó alá rendezte Varga Imre, Akadémiai K., Bp. 1988. 682 l. 17 mell.

A Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatát már legelső köteteinek megje-

lenésétől kezdve a kutatók nagy elismeréssel övezi, több okból is. Egyrészt a közreadott

szövegek között több mindeddig kiadatlan, sőt ismeretlen volt, publikálásuk mennyiségileg is gazdagította tudásunkat. Ezen túl azonban az egyes versszerzők valamennyi textusának együttes áttekintése, a rájuk vonatkozó adatok összeállítása kirajzolta a költői portrék alapvonásait, így nem ritkán új színben tűntek elének a már egyébként ismertnek vélt poéták, vagy éppen neves prózaírók munkássága gazdagodott új színnel, verseik kiadásá révén.

Mindez érvényes a sorozat 13. kötetére is, amely négy erdélyi költő műveit adja közre teljes kritikai apparátussal, jegyzetekkel, magyarázatokkal s tömör életrajzi összefoglalóval együtt. Ez utóbbira azonban nem volt valamennyi esetben szükség, ugyanis Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós prózai munkáinak közkezen forgó kiadásai, a róluk szóló részletes tanulmányok ezt fölöslegessé tették. Annál inkább szükséges volt viszont a tüzetes biográfia összeállítása Szentpáli N. Ferenc és Felvinczi György esetében: mindkettőjüknek most első ízben jelennek meg együtt összes versei és életrajzi dokumentumai, amelyek kirajzolják a két szerző életútjának ívét, „verscsináló” tevékenységük fejlődésvonalát.

Szentpáli N. Ferenc vízaknai királybíró már Bethlen Miklós is „pasquillistaságáról híres” poétaként említette önéletrajzában. Most látjuk igazán, hogy mennyire helyesen ítélték a kortársak: valóban csak a gúnyversekből bontakozik ki költői erő, egyéni szín, noha leghosszabb szerzeménye egészen más természetű. „A Törvénykönyvet Magyar versekbe szedte s Köz haszonra ki botsátotta” — írta róla Bod Péter, s ez a Szentpáli-verselmény 742 strófából áll. A Régi Magyar Költők Tára eddig követett elvei szerint — minden verses szöveg közlése, költői értékre való tekintet nélkül — a *Verbőczy István Törvénykönyvének compendiumát* is teljes terjedelemben kellett volna közreadni, mégis egyértelműen helyeseltető ebben az esetben Varga Imre eljárása, amely szerint csak az első ötven strófa került be a kötetbe. A Tripartitumsummázat távolról sem költői tárgy, didaktikus céllal készült, a joghallgatók memorizálását igyekezett megkönnyíteni, ezért teljes közlése a régi magyar poézis megismeréséhez nem vitt volna közelebb. Amennyiben a jogtörténet szempontjából mégis a teljes

textusra valaha szükség lenne, az két korabeli nyomtatott kiadásban is rendelkezésre áll (RMK I, 1541, 1625).

A jogászoknak szánt verselmény és egy meglehetősen színtelen újévi alkalmi köszöntő mellett Szentpáli három paszkvillusa olvasható a kötetben. Legismertebb az *Imago veritatis*, amely különlegesen széles körképe, maró gúnnyal átitott rajza az Apafi-kor erdélyi társadalmának, közállapotainak, szellemi atmoszférájának. A kort festő prózai források (pl. Bethlen Miklós, Cserei Mihály) jellembrázolásai elmélyültebbek, a paszkvillusok azonban — a műfaj jellegéből adódóan — sarkítanak, olykor durván egyszerűsítanak, máskor erősen s tendenciózusan túloznak, mégis épp ezáltal markánsabb szócsövei egyes nézeteknek, politikai elveknek, személyes elfogultságoknak, mint az emlékiratok. A görbe tükör is lehet szükséges és tanulságos, mégha valótlanok is a benne felvillanó arányok. Ilyen szempontból érdekes az *Imago*, amely etnikai és vallási csoportokat (magyarok, szászok, székelyek, románok, görög és magyarországi jövevények, pápisták, lutheránusok, reformátusok, unitáriusok), majd pedig egyes személyeket pellengérez ki, kritizál és gigúnyol, figyelmeztet és megró, de szinte sohasem dicsér, s elismerést sem osztogat. Egyetlen kivételt az üldözött unitáriusok jelentenek, akiknél „közelebb senki sincs ... szentfráshoz,” mégis „gyűlölségben” vannak Erdélyben. Szentpáli unitárius öntudata szólal itt meg, amely azután erős transzilvánizmussal párosul, így alakul ki egyéni látásmódja, az a pozíció, amelyből szinte minden irányba tuskék merednek, szófúllánkok röpködnek.

Tovább mélyül ez a tendencia azokban a versekben, amelyek egy-egy meghatározott személy ellen íródtak. Nincs olyan bűn, amit Teleki Mihály fejére ne olvasna, az ellene írott vers (3. sz.) minden sora izzik a gyűlölettel, kár, hogy nem tudjuk ennek okát. Szellemesebb viszont a Szász Jánosról szóló, öt szidalmazó gúnyos költemény (5. sz.). Az 1703-ban Nagyszébenben kivégzett királybíró bűnlajstroma a kortársak szerint igen hosszú volt, nem hiányzott róla az asszonyokkal-lányokkal való erőszakoskodás sem. Ezt Szentpáli az alábbi metaforákkal teszi szóvá:

Gyilkos erköltsödben valál Julianus,
Sok szásznék fenekén vámló publikanus,

Koslató rut bak eb, futkározó Danus,
Török természetű tiszta Sulimanus.

A gúny másútt is tömör képekben, mitológiai utalások sorában rejtőzik, illusztrálva egyben a szerző műveltségét is. A mitológiai párhuzamok kortörténeti adatokkal vegyülve vádolnak, támadnak, „mellyre nézve — mint Bod Péter írja — volt is baja a versei miatt.” Sok „bajáról”, perlekedéseiről, ellentéteiről bőven tájékozódhatunk a Varga Imre által összeállított, gazdagon dokumentált életrajznak (543–553. l.). Nagy nyereség az a sok új levéltári adat, amely itt olvasható először, annál is inkább, mivel szerencsére nemcsak az Országos Levéltár idevágó fasciculussainak, hanem a Nagyszombati Állami Levéltárnak az anyaga (Ocna Sibiului) is bekerülhetett e mindmáig legteljesebb Szentpáli-biográfába.

A kötet anyagának legnagyobb részét *Felvinczi György* unitárius költő, kolozsvári szolgabíró művei teszik ki. Igaz, hogy mindössze 19 vers szövege bizonyult hitelesen az ő munkájának, ezek terjedelme azonban mintegy 400 lapot foglal el, így személyében a 17. század végi magyar költészet egyik legtermékenyebb képviselőjét kell látnunk. „Sok újságot írt már e Magyar Poéta / Kikben mesterségét versekkel mutatta” — írta róla barátja, Ajtai István. Némi szójátékkal azt mondhatnánk: nemcsak Felvinczi mutatta meg a saját „poéta ... mesterségét versekkel”, hanem mások „mesterségét” is „megdicsérte szépen” „magyar Rhythmus”-aival. Noha sokoldalú költő volt, sok különféle témát szedett rímekbe, mégis elsősorban a mesterségdicsérő ének műfajában mozgott leginkább otthonosan, a 17. század e kedvelt műfajában alkotott leginkább maradandót. Senki nála részletesebb verses leírást nem írt „Az tisztas és nemes Kalmaroknak avagy árus embereknek illendő ditsireti” tárgyában, senki a korabeli kereskedő boltjának árucikkeit aprólékosabban le nem festette, mint ő (9. sz. vers).

A jó *gazda-asszonynak dicsireti* olyan kuriózum, amely igen hasznosan egészíti ki ismereteinket a régi magyar háztartási szokásokról (11. sz.). Témáját tekintve Apor Péter ilyen tárgyú leírásai, valamint a közműltban kiadott régi magyar „szakácsmesterségek könyvei” mellé helyezhető ez a vers, amely a jó *gazdasszonynak* egyrészt

gyakorlati tanácsokat ad, másrészt morális intelmeket, viselkedésbeli normákat is megfogalmaz. Tanító és nevelő szándékú versezet ez, egy kis túlzással az erdélyi protestáns háziasszony illemkódexének is nevezhetnénk. Már csak azért is, mert Tótfalusi Kis Miklós is így vélekedett, nyilván ezért adta ki s ezért bővítette a dicséretet saját szerzeményű strofáival. Kár, hogy a kiadványából ma egyetlen példány sem ismeretes, így változtatásainak irányáról sem tudunk közelebbit.

Ugyancsak a mesterségdicséretnek műfajába sorolható *A jeles Procuratoriának illendő ditsireti* (16. sz.) és az *Ó Felsége Erdélyi Proto-Notariának és Cancelariájának hűtes Notariussinak és Iró-Deákinak illendő ditsireti* (17. sz.). Az első az ügyvédek, a másik az írnokok munkájáról mond el minden szépet és jót s e két vers egyben illusztrálja is a szerzőnek jogi ügyekben való jártasságát.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk: a mesterségdicsérő ének műfajában *Az ötvös mesterségről való vetélkedés* (23. sz.) jelenti a csúcspontot. Elsősorban azért, mert a helyét keresgélő inas szájából valamennyi szakmai munkáról vélemény hangzik el, leírja a fontosabb mesterségek előnyeit és hátrányait, így summázatát kapjuk a korabeli kézműipar helyzetének. A mester szavaiból kikerekedik az olvasó előtt a mesterségek korabeli hierarchiája, melyben a tetőpontot természetesen az ötvösség jelenti: „olylan az ötvösség ... hogy edgy mesterség-is, mindenben el nem éri,” ez már csak ezért is így van, mert „Felséges Császárok, Koronás Királyok, ötvös nélkül nintsenek / Amaz nagy petsétek, Kik sinóron függnek, ötvös által készülnek.” Felvinczi egészen szakszerűen, részletekbe menően mutatja be a mester szerszámait, műhelyét, munkáját, de még életmódját is. Érthető, hogy ezek után a vándorló inas hozzá szegődik be, itt találja meg végleges helyét.

Már távolabbról, de bizonyos mértékig még mindig a mesterségdicséretnek műfajának körébe sorolható a *Schola Salernitana de conservanda valetudine* c. igen népszerű munkának a lefordítása. A versbeszedett egészségmegőrzési szabályok latinul már közkezen forogtak egy korábbi, lőcsei kiadás (1617) révén, a magyar nyelvű verses fordításnak azonban igen fontos szerepe lett az iskolai oktatásban, ezt a

mű 18. századi kiadásai jelzik (Kolozsvár, 1770, 1776). Mind ez a vers, mind pedig a *Bellum morborum, az-az a nyavalyáknak egymás között való vetélkedések* (14. sz.) számot tarthat az orvostörténeti kutatások érdeklődésére, igen sok ismeretet ad közre a kor gyógyászatáról, egészségügyéről, az idevágó hiedelemekről, vélekedésekről. Nézetünk szerint kevésbé valószínű, hogy a betegségek vetélkedése mögött aktuális politikai vonatkozások rejlenének, bár ez sem kizárt. Felvinczi minden műve a gyakorlati élet mozzanatait és tárgyait közvetlenül ragadja meg, nem a különlegességeket, hanem a köznapi jelenségeket foglalja ritmusokba, itt is erről van szó. Az viszont nagyon valószínű, hogy a vetélkedés előadás formájában is elhangzott, miként arra Pogány Péter (*A magyar ponyva tüköre*, 1978) és Varga Imre idevágó jegyzete is utal.

Felvinczi további művei igen változatos tárgyúak, úgy látszik, a szerző szinte bármilyen témát nagy rutinnal tudott rímbe-ritmusba öltöztetni. A barokk kori magyar költészet egyik stílusváltozatát, a szentenciózus, lapidáris stílust alkalmazza a Nádasdy-féle Mausoleum fordításában (15. sz.). Külön tanulmányt érdemelne a barokkos, dekoratív pátosz és a lapidáris tömörség e sajátos ötvözetének elemzése. Úgy tűnik, ez a keveredés nem szerencsés, a verszetet nyelvi megformálása eléggé egyenetlen, előadásában sok a zökkenő, a túlbonyolított, olykor érthetetlen fordulat. Sokkal otthonosabban mozog a szerző az alkalmi poézisben: újévi köszöntője (*Echo*, 12. sz.) vagy éppen városábrázolása (*Kolozsvár leírása 1706-ban*, 20. sz.) sokkal gördülékenyebb megfogalmazású munka, mint a nemzeti hőszainkat bemutató Mausoleum-átültetés.

Felvinczi stílusának feltehetően további rétegeit is fel fogja tárni a kutatás, amelynek érdemes lesz még foglalkoznia a 17. század végének e termékeny költőjével, az erdélyi unitárius értelmiség e sok tekintetben jellegzetes képviselőjével.

Szemben Felvinczivel, *Pápai Páriz Ferenc* elsősorban nem költő, hanem prózaíró és nyelvész. Munkásságának e két utóbbi területe már csak azért is érthetően kerülhetett a figyelem középpontjába, mert prózai művei és latin írásai egy szakszerűen válogatott, vaskos antológiában közkézen forogtak (*Békességet magamnak, másoknak*,

Bukarest, 1977, Nagy Géza bev. tanulmányával). Varga Imre érdeme, hogy Pápai tíz magyar nyelvű verses szövegét gyűjtötte össze s adta ki a jelen kötetben, jelentékenyen kiegészítve így a Nagy Géza által összeállított Pápai Páriz-bibliográfiát. A most közreadott versek többsége alkalmi költemény, a tudós filológus jellegzetes munkái. Közülük leginkább figyelemre méltó az *Életnek könyve* (28. sz.), amely Tótfalusi Kis Miklósnak állít magyar nyelvű verses emléket. A kortárs Pápai pontosan látta s tömören meg is fogalmazta a kiváló szaktudású tipográfus élete tragédiáját:

Tsendes parton üle s éle Belgiomban,
Haza jöve s esék nehéz háboruban;
Szabadságból jöve szövevényes bajban,
Életét untató nyughatatlanságban.

(28. sz. 66. vsz.)

A „szabadságból” a hazai kultúra szolgálatába hazatérő Kis Miklósról kevesen írtak melegebb hangon, mint a nagyenyedi kollégium nagytudású rektora. A tudás tisztelete, a műveltség szolgálata vezérli Pápai tollát többi költeménye megírásában is: gyászverset szerez az autodidakta literátorról, Bethlen Elekről, lefordítja Janus Pannónius epitáfiumát, Béza és Marot francia zsoldárait, üdvözlő dedikációt illeszt Petrőczy Kata Szidónia műve elé. Szembetűnő, hogy költészetét milyen erősen meghatározták kapcsolatai, de ez a tudós orvos és filológus esetében érthető is: a poézis csupán egy — bár korántsem jelentéktelen — elem volt műveltségében. A kötetet *Tótfalusi Kis Miklós* négy versének közreadása zárja, közülük a Kolozsvár égiséről szóló *Siralmas panasz* (37. sz.) a legismertebb, a többi alkalmi ritmus. A kolozsvári tüzvész leírása a kötet egyik kiemelkedő alkotása, egyrészt az átlag fölé emelkedő líraisága miatt, másrészt gördülékeny verselése, jó rímtechnikája miatt is (a 45. strófa a kuruc korszak költészetének jellegzetes rímeit villantja fel: nép-tsép-kép; a rímet nagyobb részt már nem ragrímek).

Osszegésében a négy költő poézise szerkesztésénél alkotja a 17. század végi erdélyi protestáns literátori közéletnek, a kötet így szerencsés módon olyan tematikus egységet is ki tudott alakítani, amely a sorozat korábbi darabjaiban is érezhető törekvést jelentett.

A főszerzők sajtó alá rendezése magas

színvonalú munka, úgy tűnik, az átlagosnál is kevesebb benne a sajtóhiba, bár teljes elkerülésük itt sem valósult meg. A 28. lapon nyilván nem *páva*, hanem *pápa* olvasandó (657. sor), miként ez az utána következő sorokból elég egyértelműen kitűnik. A 4. sz. vers 47. sora nagy kezdőbetűs kellene hogy legyen. A jegyzetekben is akadnak sajtóhibás szavak (perlik, 568. l. 76. sor; kalapács, 621. l. 5390. sor). Néhány helyen vitatható a magyarázatokat igénylő, ill. nem magyarázott szavak elkülönítése. A „hegyestör szurás” (23. vers, 44. sor) például nézetünk szerint nem szorulna magyarázatra, míg ugyanezen vers 32. sora („sok deszka gyalulás, nem fért Legénységemhez”) inkább kívánta volna az értelmezést (az inas sok deszkát gyalult, mégsem avatták legénnyé).

Néhány ilyenféle esettől eltekintve a magyarázatok összessége biztos támpontot nyújt a szövegek megértéséhez, nyilvánvaló az is, hogy az interpretáció minden részletét nem kell a kritikai kiadásnak sem magára vállalnia, ezt megteszik majd a szövegeket elemző későbbi kutatók.

Varga Imre szorgos filológiai munkájának köszönhető, hogy az RMKT XVII. századi sorozata egy újabb kötetnyi értékes versszöveget tett közkincsé. A négy erdélyi versíró művei bizonyára nem csupán az irodalomtörténet, hanem a néprajz, a művelődéstörténet, a jog- egyház- és technikatörténet szakembereinek figyelmét is fel fogják kelteni, a bennük rejlő gazdag ismeretanyagot számos tudományág tudja majd hasznosítani.

Bitskey István

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI

Költemények 2. 1791–1793. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Szilágyi Ferenc. Szerkesztette Julow Viktor. 1988. Akadémiai K. 753+16 l.

Három esztendő termését takarítja be Csokonai Vitéz Mihály versei kritikai kiadásának második kötete. 1791-ből 5 (közük *Az istenek osztózása*), 1792-ből 31 (közük a *Békaegérharc*), 1793-ból 46 vers tartozik ebbe a periódusba. Csokonai még mindig ír iskolás, latin nyelvű költeményt; de már másfelé is tájékozódik. Szilágyi Ferenc hangsúlyozza Kazinczy Ferenc levélbeli tanácsának jelentőségét; ennek tulajdonítja, hogy költőnk anakreoni és szerelmes versekkel is próbálkozik; és — szerinte — Kazinczy példája (is) segít abban, hogy az olasz líra felé forduljon figyelme. Nem árt már itt leírunk: Csokonai keresi még hangját; több olyan költeményre bukkanhatunk e kötetben, amely csupán első (vagy ha nem is első, de feltétlenül kezdetlegesebb) változata egy későbbi, érettebb, formai-gondolati szempontból kidolgozottabb megoldásnak. S még egy adat: magukat a verseket a kötetben a 7–123. lapokon lelhetjük, míg a jegyzetek a 125–736. lapokon találhatóak ilyen fejezetcímek alatt: *Rövidítésjegyzék*, *Csokonai költői pályakezdeése* (című filológiai tanulmány), *Kötetünk versanyaga* (lényegében az előbbi részt egészíti ki), *Kötetünk*

időrendje, *Az 1791–93-i versek formai kérdései*, *Az 1791–93-i versek dallamai*, *Csokonai-szövegeink helyesírása* (s nem tagadhatjuk, hogy mindezekre némi túlméretezettség a jellemző), végezetül a 156. laptól a *Jegyzetek a versekhez*.

Első pillantásra akár valamiféle filológusi megalomániára gyanakodhatnánk, hiszen a többségében nagyon kevésbé fontos Csokonai-versekről, egy még alakulóban lévő egyéniség botladozásairól, töredékekről, ötletekről van szó; mi lesz majd a későbbi esztendők verseivel, az 1800-as évek tragikus Csokonaijával, a páratlan leleményű stíluszintetizálóval, akinek fájdalmas zeneisége többekben joggal Mozart mollhangnembben írt szonátáit, szimfóniáit idézi föl?

Ne siessünk azonban az ítélkezéssel! S ha több ponton Szilágyi Ferenc aprólékos jegyzetelési módja, néha túlságosan aggályoskodónak tetsző fejtegetése vitára ingerel is (máskor éppen ellenkezőleg: mint ha csekély súlyúnak lehetne érezni a bizonyításra szánt mondatokat!), ne felejtjük, a Csokonai-életművel kapcsolatos filológiai kutatások (a vitathatatlan eredmények

ellenére) sok kívánni valót hagynak maguk után. Sem Harsányi István és Gulyás József kritikai igényű, a kutatások állását pontosan tükröző-összefoglaló 1922-es kiadása, sem a Vargha Balázs által sajtó alá rendezett *Összes Versek* nem oldották meg sem a kronológia, sem a lehető leghitelesebb szövegek problémáját; újabb másolatok, versek kerültek elő, újabb szempontok fogalmazódnak meg, elsősorban Szauder József, Julow Viktor, Szilágyi Ferenc, Vargha Balázs jóvoltából Csokonai-képünk erősen módosult. Sinkó Ervin inkább kételkedésével és néhány finom megfigyeléssel jeleskedett, míg Juhász Géza félrevitte a Csokonai-kutatásokat. A Csokonai-életmű még ma is sokszor áttekinthetetlennek tetszik, a túl sok másolat legalább annyi zavart okoz, mint a számos, kétes hitelűnek elkönyvelt (elkönyvelhető) szöveg. A kritikai kiadás munkásai (a sajtó alá rendező, a lektorok, a sorozat- és a kiadói szerkesztő) tehát rendet akarnak teremteni, meg akarják oldani a legmegbízhatóbb Csokonai-szöveg problémáját, elfogadhatóvá a versek kronologikus besorolását, a szövegvariánsok egymáshoz való viszonyát, a versek motívumrendszerének szerveződését, fel akarják tárni a versek szűkebb és olykor tágabb környezetét — és emellett szövegértelmezéssel is akarnak szolgálni. Ha mindezt szem előtt tartjuk, jórészt elesik a túl-méretezettség vádjá. Csakhogy ekkor egy másik kérdés vetődik föl: vajon e felsorolt feladatok egy kritikai kiadás jegyzetapparátusában elvégzendők és elvégezhetőek-e? Kritikai kiadásnak kell-e pótolnia vagy helyettesítenie adat- és szövegközléseket, összehasonlító tanulmányokat, fordításelemzések egész sorát? Ne vádoljuk Szilágyit! Ha valaki, akkor éppen ő (például nem jelentőségének mértékében méltatott-vitatott tanulmánykötetében: *Csokonai művei nyomában*. Bp. 1981.) kivette részét a följebb körvonalozott munkából; emellett Földi János és Kazinczy Ferenc kiadatlan-elfelejtett szövegei körül is érdemúsan szorgoskodott. Tanulmánykötete sajtó alá készítése óta azonban újabb meg újabb adatok kerülnek elő, s nyilván úgy érezte, hogy a kritikai kiadás használói számára mindent hozzáférhetővé kell tennie, amit a Csokonai-kutatás eddig produkált. Szilágyi udvarias gesztusa és elszánt munkálkodása köszönetet érdemel; és talán a majdan sajtó

alá készülő köteteket segítjük azzal, ha ezúttal főleg kétségeinket fogalmazzuk meg a legvitatottabb résszel, a jegyzetapparátussal kapcsolatban, s a remek filológiai rátalálásokat, az ötletes levezetéseket csak általában nyugtázzuk.

Első kétségünk a kronológikus besorolást illeti. Eleve vitatható ama egyébként sok helyen valószínűsíthető elv abszolútizálása: egy kevésbé kidolgozott megfogalmazás a korábbi, a valamivel jobban kidolgozott a későbbi változat. A kronológia alapjául szolgáló *Tisztázott füzet* (MTAK Kt K 677) 1793-as, nem a megírás, a kidolgozás sorrendjében adja a verseket. Szilágyi szerint az 1793. októbere utáni verseket valószínűleg nem tartalmazza. E feltételezést kapcsolatba hozza Csokonai olasz nyelvi stúdiumaival. A „tanulók olaszt” kitétel (szintén csak valószínűleg!) Szilágyi szerint 1792. szeptemberéből való. Ebből azonban kétféle következtetést von le. Az olasz fordítások zöme 1792–93-ban készült (hiszen Csokonai ígéjének folyamatos jelene korábbi nyelvtanulási kezdetet sugall), a 296. lap szerint 1792-ben fogott bele az olasz nyelv tanulásába, de a 684. lap szerint (második következtetés) az 1793-as év az olasztanulás kezdete; továbbá a 666. lap szerint olaszul behatóbban (!) 1793-ban kezdett el tanulni. 625.: Eschenburg Beispielsammlungját 1793-ban kapta kölcsön (itt lelte a lefordítandó olasz verseket), viszont 602.: Eschenburg kötete 1792 körül (!) — lehet, hogy 1791-ben, a „körül” sok minden jelenthet — jutott a kezébe; 593.: az olasz költészettel 1792–93-ban kezdett el foglalkozni. Ugyanakkor 149.: „Csokonai első olasz prózafordításai 1792-re tehetőek (legföljebb 1791 végére, korábbra azonban aligha).”

Zavarban vagyok. Egy bizonyosság maradt: Csokonai 1793-ban még? már? tanult olaszul. Nyilván könnyen tanult, hiszen latinul már jól tudott, kiváló zenei hallással rendelkezett, tehát volt „nyelvézéke.” Viszont a kronológia Szilágyi adatai és fejtegetései után (vagy azok ellenére?) sem lett egyértelműbb. Szilágyi is két esztendőt jelölt meg a) a Beispielsammlung megismerésére; b) Csokonai olasz tanulmányainak kezdetére. Hiszen ha 1791 végén vagy 1792 elején már Metastasio-színművet fordít (ebben sem lehetünk egészen bizonyosak, hiszen erre sincs egzakt bizonyí-

ték!), és a Beispielsammlungot 1792-ben megkapta, miért ne fordíthatta volna a nyelvileg könnyebb Robertit is 1792-ben? A kérdés nem perdöntő, bár nem is lényegtelen. Annyi történt, hogy a régi zavar helyébe új került. Ugyanis majdnem annyit joggal hozhatjuk vissza az olasz fordítások egy részét 1792-re, mint fogadhatjuk el az 1793-as évszámot. De akkor minek ez a többszörösen ismételt fejtegetés a jegyzetekben? Ám nem kiragadott példáról van szó, ugyanis a Csokonai-versek kronológiája nem egyszer a viszonyításon alapszik. A *Herkules és Amor*, valamint a *Thais* (Szilágyi megfogalmazása szerint) a „korai rögtönzésszerű fordítás”-ok közül valók. Az eddigi, 1793-as besorolás helyett „valószínű, hogy ennél korábbi”, azaz 1792-es. Miért? „Csokonai jól tudott latinul, ezek a rögtönzésszerű rövid fordítások megelőzheték 1793-i olasz műfordításait”, (249.) Az idézett összetett mondat tagmondai között nem érzem a logikai kapcsolatot, a második nem következik az elsőből. Lehet, hogy Szilágyinak igaza van. De nem amiatt, amivel feltételezését alátámasztani véli.

Ugyanilyen apró ellentmondásból indulhatunk ki *Az istenek osztozása* és a *Békaegérharc* értékelésével kapcsolatban. A 184. lapon Szilágyi egyetértőleg Ferenczi Zoltánnal azt állítja, hogy Szalkay Antal Blumaer-fordításának kéziratos másolatai már 1790-ben közkézen forogtak, a 346. lapon viszont ugyanehhez az adathoz az 1791-es évszámot fűzi. Ezzel szemben rámutat arra, hogy mindkét mű időszzerű politikai céllal rendelkezik, *Az istenek osztozása* az 1790–91-es országgyűlés, a *Békaegérharc* a franciák ellen indított intervenció háború szatirája. Szilágyi gondos munkával tárta föl a néhány, tételét erősítő tény magukból, a költeményekből. Szilágyi gondolatát instruktívnak tartom, legfeljebb úgy módosítanám, miszerint Csokonai az országgyűlést és az intervenció háborút is gúny tárgyává teszi több minden más, például *Az istenek osztozása*ban emlegetett Pragmatica sanctio mellett. Azt hiszem, Csokonainak szintén ártott az 1950-es évek irodalomszemlélete, mikor is mindenáron harcias forradalmárt, plebejus szemléletű jakobinust akartak faragni belőle. Mintha ez a nézet kísértene még mindig. Talán jobban kellene figyelni arra, hogy az említett két

műben erőteljesen van jelen a deákos-diákos trivialitás hagyománya; a mitológia travesztíája egyszerre cél és eszköz. S bár e travesztia feldúsul, étellel telik meg az időszzerű célzások révén, egyben az időszzerűség némileg semlegesül is a mitológiai keretben. Az a fajta azonosítás, hogy *Az istenek osztozása*ban Jupiter: II. József vagy II. Lipót, Juno: Mária Terézia és/vagy Marie Antoinette lenne, Neptun „több mint” II. Frigyes Vilmos vagy Károly Ágost (!), valójában a protestáns rendi ellenzék képviselője, Pluto pedig a katolikus klérus, jókora túlzás. Miért kell a 18 éves Csokonairól abszolút politikai jólértesültséget feltételezni, a meglehetősen kusza viszonyok ilyen mérvű ismeretét? Nem is szólva arról, hogy túl nagy merészség lenne (még a szabadszájú diáktól is): Jupiter és Juno pittoreszk-intim családi jelenetbe beleslátni a kalapos király vagy II. Lipót aggodalmát húga sorsáért. Modell és (humoros) irodalmi megjelenítés viszonya (a szatirikus jellegű ábrázolást tekintve is) minden bizonnyal jóval bonyolultabb, mint az Szilágyinak egyébként sok megfontolandót tartalmazó okfejtéséből kitetszik. Hasonlóképpen állunk a *Békaegérharc*cal. Ha az egerek az intervenciók, akkor a békák a franciák. Ezek szerint nemcsak az egereket sújtja a szatíra, hanem a békákat is, egyképpen a forradalom ellen küzdőket és a forradalmi Franciaországot. Más kérdés, hogy ha allegóriának fogjuk föl a két költeményt (amelynek tárgy történeti előzményeképpen a travesztia jellegű heroikomikus eposzokat jelölnének meg, amelyek felé Csokonai tájékozódott), mennyire van jogunk a szatirikus jelleget ily egyoldalúan hangsúlyozni. Nem hiszem, hogy a kritikai kiadásnak kell(ene) tisztáznia ezeket a részben műfaji-műfaj történeti, részben stílustörténeti sajátosságokat. Kicsit félrevitte és megterhelte a magyarázatot az a szándék, amely a műveknek szinte minden mozzanata mögött az egykorú politikai eseményeket kereste. Talán elegendő lett volna (s a helytel való takarékosabb bánás szempontjából célszerűbb), ha a művek társadalmi kontextusának fölvezetésénél meg Szilágyi a művekben található, diákos vaskosságú célzásokat. Mindenesetre túlzás „határozott politikai koncepció”-ról beszélni, viszont feltétlenül szükséges lett volna határozottabb állásfoglalás a műfaj

kérdésében: hol „eposzparódiá”-ról olvashatunk, hol „verses szatírá”-ról, másutt „travesztíá”-ról, olykor „vígeposz”-ról, „komikus eposz”-ról, mintha rokon értelmű kifejezések lennének. A kérdés tisztázását nem a kritikai kiadástól várom, csupán azt, hogy az egyik mellett tegye le a sajtó alá rendező a voksát.

Nem vitás, Csokonainak ez a kötet számos életrajzi problémát is fölvet. Nem tudom egészen elfogadni, hogy Csokonait 1792–93-ban a „mecénás-probléma” gyötörte volna, egy vers keletzése azért 1793-as, mivel „kiábrándult hangulata” miatt oda datálható; sőt több helyütt „Csokonai depressziós korszakai”-ról (582, 708.) szól Szilágyi. Jórészt elfogadhatjuk azt, hogy a *Tisztlázat füzete* Csokonai kötetterve, amelynek megjelentetése körül Kazinczy szerepe számottévő lett volna. S bár a kiadáshoz mecénás valóban szükségeltetett (ugyanakkor a pronomeráció sem lehetett volna teljesen elképzelhetetlen!), nem tudjuk, miképpen akarta Csokonai ezt megoldani, pontosan ki(k)re gondolt, kik utasították vissza (és visszautasították-e?), azaz a *Tempefőiben* megjelenített nemeselek mennyire személyes élmények (majd Besenyey Csokonaitól függetlenül ábrázolja hasonlóképpen a kultúra iránt érzéketlen nemeselek). *Az én Életem* c. vers lenne a kérdést eldöntő érv. Csakhogy nem kizárólag a mecénás-probléma körül forog a sok költői erőt rejtő költemény, a jegyzetekben közölt verses válasz, a Horváth Adámé nem is érinti ezt a témát. Emellett a Magyar Múzsában közölt cím az érzékeny irodalom körébe utalja a verset, miként Csokonainak egy Szilágyi által említett följegyzése is: *Egy szerentséltlen síralma*. További elemzést érdemelne, mennyi a költeményben az olvasmányélmény, a gyorsan tűnő élet futását panaszoló közhely, a másutt emlegetett Young és Hervey, valamint Péczeli műveiből ide átemelt frázis, milyen mértékben irodalmiaskodó a mitológiai betét, mennyire meghatározó a Horváth Adámtól tanult versforma. Elfogadom *Az én Életem* azonosságát a Magyar Múzsabeli közlésessel (bár a cím ugyanolyan joggal lehetne a Szilágyi által közölt variáns is, hiszen mindkettő Csokonaitól származik), de azt a konstrukciót, mely szerint az 1793-as kötettervet illető hiábavaló (ám részleteiben csupán a *Tempefői* erősen stilizált szövegé-

ből kikövetkeztethető) próbálkozások, vagy általában az 1792–93-as évek tapasztalatai lecsapódása lenne, továbbra sem érzem minden kétséget kizáróan bizonyítottnak. Hiszen ha Csokonai valóban keresett volna mecénásokat, mind a kereséshez, mind az elutasításhoz több időre lett volna szüksége. 1793 őszén még nem derülhetett fény arra: nincs reménye a kötet megjelentetésére. A szerelmes versekről szólva Szilágyi nem győzi cáfolni az élményszerűség lehetőségét, itt kevésbé óvatos. Ha Horváth Adám válasza október 28-áról való, akkor Csokonai *Az én Életemet* nem írhatta előbb, mint szeptember végén vagy október elején, illetve ekkor küldhette el a verset Horváthnak. Kazinczyt 1793 nyarán akarta meglátogatni, s a hozzá címzett *Trocheus lábakon* és a *Nagy Sámuel Sanderjére* („Múlik mord Egünk’ homályja...”) valószínűsíthetően 1793 szeptember végéről keletkezett. E két vers között keletkezett volna *Az én Életem?* Hangulatilag és tematikailag (amennyiben a mecénás-kérdés körül csúcsosodik ki a mondandó!) semmiképpen nem illeszthetők egymás mellé ezek a versek. A versformát tekintve *Az én Életem* és a *Trocheus lábakon* mintha azonos ihletkör szülőttei volnának. A „szorongató”-nak vélt mecénás-probléma, a „depresszió” (?) felszakadó pillanatai készítetik Csokonait ilyen sorok írására: „Míg az Ég víg ’s ép időket/ Éltet e’ földön velem...”? Vagy a víg és ép időkre borul időnként a depresszió árnyéka? Csak zavaromat tudom konstataálni. Szilágyi érdekes tételei megdölgödtatnak, de nem győznek meg.

Úgy vélem, kiragadott példáimmal jeleztem, hol támaszt kétségeket a jegyzetapparátus (és a kronológia), hol érzek bizonytalanságot az imponálóan gazdag (helyenként a bőség zavarával küszködő) anyag ellenére. Emellé teszem megfigyelésem: feltűnően sok az önisméltések száma, mint ha az egyes jegyzetek végső összedolgozása olykor elmaradt volna. Legalább háromszor tudjuk meg azt a nem túlságosan jelentős nényt, hogy Tolnai Vilmos igazságtalanul bírálta Toldy Ferencet (514, 524, 540.); többször azt, hogy Földessy Gyula szóbeli közlése alapján Juhász Géza egy Csokonai-verset J. Chr. Güntherével hozott kapcsolatba. (514, 520.); „a komáromi születésű Nagy Sámuel” pozsonyi stúdi-umairól a 688. és 700. lap tájékoztat

szinte azonos szöveggel; Csokonai és Beszenyei találkozásának anekdotájáról kimerítően olvashatunk a 481. lapon (kétszer) és a 483.-on; a 471–474. lapokon két versike ürügyén böngészhetjük végig ugyanazt több ízben. Azt össze sem mertem számolni, hányszor idézi Szilágyi Kazinczy Ferenc nevezetes levelét, illetve hány alkalommal írja le, mit tanácsolt a Mester az ifjú költőnek. A szószaporításra az alábbi példát mutatom be: „Először 1832-ben jelent meg Márton József Bécsben szerkesztett *Sokféle-jének* 1832. évfolyamában.” (298.) A túljegyzetelésre és fontoskodásra illusztráció: a 96. számú versfordításban Fannius „el ment túl Piréne hóval telt határán,/ Aldozatot tenni Szent Jakab oltárán...” Hogy egy kritikai kiadás olvasójáról feltételezhetjük-e, miszerint Pirénét képes azonosítani a Piréneusokkal, s talán azt is tudja, merre magasodik, erre feltehetőleg igennel felelhetünk; az viszont minden bizonnyal felesleges, ha a jegyzetelést így folytatjuk: „a versben szereplő Fannius ezek szerint franciaországi lehetett.” De hát e Fannius Edom tengeréig jutott, és Sienai Szent Katalinnál is tiszteletét tette, minthogy „foglalkozására nézve” „szarándok” volt az istenadta...” Ezek szerint ez lenne a franciaországiak differentia specificája? Inkább azt hiszem, hogy Szilágyinak érthető okokból nincsen szíve egyetlen cédulát sem elhagyni, pl. ezért lép az 591. lapra Balassi Bálint is, akit Csokonai (Szilágyi szerint) sem ismerhetett. Viszont meglepő módon hiányzik a *Békaégharc* és általában Csokonai fogadtatásának egy érdekes epizódja, nevezetesen a XIX. század elején az osztrák és a németországi lapokban megjelent anyag regisztrálása (Vö.: ItK 1972. 198–202., itt például *A búkkal küszködő* és a *Békaégharc* egy strófája német fordítását olvashatjuk.

A följebbiekben az irodalomtörténszi

berkekben sokat emlegetett és olykor túlméretezettnek tartott jegyzetapparátus minéműségét vizsgálgattam, terjedelmi okokból inkább tallózásszerűen, mint módszeresen, inkább típushibákra vadászva, mint mérlegelve. Így megnyugtató végkövetkeztetésre sem igen nyílik mód. A kötet adatbőségéről elismerően kell szólnom, de olykor úgy éreztem: a kevesebb több lett volna. S jónéhány alkalommal gyanakodtam, hogy újabban előkerülő szempontok rögzítésekor Szilágyi nem ment vissza régebbi megfogalmazásaihoz, nem módosított. Ezért az önisméltés, ezért a nem kevés önellentmondás. Ez a kötet — érzésem szerint — számos esetben nem zárja le, nem foglalja össze a Csokonai-kutatás adott szakaszát, inkább a bizonytalanságot jelzi azzal, hogy az elődök megállapításainak ingatag voltára rámutatva, helyenként feltételezést, nem kevésbé ingatag gondolatot kínál helyettük. Ez főleg a kronológiára vonatkozik.

Szilágyi Ferenc munkájának — mindezek ellenére — tisztelettel adózom, anyaggyűjtésének sokrétűsége, igyekezete, hogy a Csokonai-filológiában valamiféle eligazítóval szolgáljon, feltétlen elismerést érdemel. S még ott is, ahol hipotézisei kevésbé meggyőzők, provokálja a kutatást, jótékonyan ösztönzi a Csokonai-hívők táborát a jobb és hihetőbb megoldásokra. Azt csak remélhetem, hogy a következő kötetek jegyzetapparátusa gazdaságosabb, takarékosabb lesz, például a Szinnyeitől vett tényeket nem fogja mindig külön jelezni, és ki fogja dolgozni azt a belső utalásrendszert amely megkíméli a sajtó alá rendezőt és az olvasót önisméltésektől. Alaposan dokumentált, izgalmas olvasmányt tart kézben a kutató, de ez az olvasmány, ha kevésbé terjedelmes, lehetett volna még izgalmasabb is.

Fried István

CSORBA SÁNDOR — TAKÁCS PÉTER: KÖLCSEY ÉS SZATMÁR MEGYE

Tanulmányok és források Kölcsey Ferenc Szatmár megyei életéhez és tevékenységéhez. Nyíregyháza, 1988. 223 l. (Szabolcsi téka 6.)

A Kölcsey Ferenc halálának 150. évfordulójára megjelent kötetet A Beszenyei György Tanárképző Főiskola docense és a

Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár igazgatója jegyzi; az eredményes forráskutatásairól nevezetes két szerző most is azt nyújtja,

amit várunk tőlük és amit a kiadvány al-címe pontosan közöl.

Takács Péter ezúttal három, Csorba Sándor két tanulmánnyal szerepel. Írása-ikból elsősorban a reformkori Szatmár vármegye és Szatmárcseke hétköznapjai bon-takoznak ki plasztikusan. Ad vocem: re-formkor. Takács felveti a korszakolás kér-dését (17–8.), megkülönböztetve az irodal-mi és a politikai korszakhatárt, utalást téve egy esetleges megegyezésre. Mi úgy véljük, hogy az irodalomtörténet változat-lanul 1821-től, az Aurora megjelenésétől (s nem az általa említett 1825-től) számítja a reformkort, míg a 14 éves szünet után összehívott 1825/27. diéta inkább politika- és — a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása okán — művelődéstörténeti fordulópont. Az időrend kiegyenlítésére pedig nincs szükség: az eltérő évszámok jól példázzák azt a fáziseltolódást, amit az újabb kutatások sem vonnak kétség-be, a nyelvkérdés és az irodalom más tu-datformákat és kifejezőmódokat is pótló, előrefutó szerepét. Szerencsére, a gondo-latmenet folytatása nem egy terméketlen korszakhatár-vita felé kanyarodik, hanem kitűnően szemlélteti, miképpen váltak az 1828. évi országos összeírás adatai és az országgyűlés megbízásából és számára ké-szülő rendszeres munkálatok a megyei (és az országos) helyzetfelismerés, önvizsgálat bázisává, a reformgondolkodás nélkülözhe-tetlen hivatkozási alapjává. Takács pom-pás esszéstílusú annyira leköti az olvasót, hogy csak másodszori vagy többedik ol-vasásra támadnak kérdéseink. Így szíve-sen látnánk egzakta adatokat is a Károlyi-szolgálatban álló kurtamemesekről, a la-tifundiumok nemesi alkalmazottairól (12–3.); hasonlóképp a liberálisok szervezke-désének formáiról. Atyafiságos együttlé-tek alkalmából, rokonai szájak által erő-sítve, levelezés útján, asztaltársaságokban — vagy tudatosabban alakult-e kapcsolat-tartásuk a közgyűlések közötti időszakok-ban? Mindez segíthetné, szükségszerűbbé kontúrozhatná annak a konzervatív (s a jelenlegi ábrázolásban kissé véletlenszerű-nek, személyektől függőnek tűnő) fordulat-nak árnyaltabb rajzát, amely képes volt elérni a megyei tisztikar pálfordulását, a követutasítás megváltoztatását és így Köl-csey visszahívását. Ugyanakkor: néhány év múlva, részben azonos szereplőkkel a

tisztikarban, már Kölcsey emlékének meg-örökítően és megvédésén fáradoztak...

A tanulmányok előnyösen illeszkednek egymáshoz: a csekei birtok-viszályok, ter-mészeti csapások és napi gazdálkodási gon-dok földhözragadt szintje fölött ott a vár-megye (és az alispán Kende Zsigmond) javára tollal végzett törvényhatósági szol-gálat, amely átvezet a harmadik, országos síkra, a követi megbízáshoz, de nem elégsé-ges ahhoz, hogy Kölcseyt utóbb alispánná emelje, s a reformok következetes képvise-letéhez szükséges státusok helyett csekély vizasztalás a „több vármegye táblabírája” kiérdemelt címe.

E három sík megírt dokumentumai kö-zött az országgyűlési tevékenység várható-an inkább csak háttérforrásokkal, közvetett jellemzéssel gyarapítható (levelezések, nap-lók, hivatalos iratok felkutatásával és köz-readásával). Más a helyzet a vármegyei élet és a csekei lét írásos emlékeivel. Ezek so-ra — hogy csupán néhány évre tekintsünk vissza — ugrásszerűen gyarapodott meg a Kölcsey–Kende levelezés hazakerülésével és kötet-megjelenésével, Kölcsey végrendeleté-nek kiadásával és éppen mostani szerzőink levél- és akta-közléseivel. Segítséggükkel leg-alább kérdezni megtanultunk egy leendő életrajz írójától, és látjuk a megválaszolan-dó ellentmondásokat, amelyekből néhányat fentebb mi is vázoltunk.

Ezért látjuk és olvassuk örömmel a Cse-kére, Kölcseynek címzett leveleket a Rá-day Gyűjtemény Szemere Tárából, hiszen a szempont (hogyan tartott kapcsolatot Köl-csey a külvilággal a neki küldött levelek révén) termékeny és gazdagon dokumen-tálja Csorba Sándornak a kötet első részé-ben közölt tanulmányát: *Kölcsey szellemi közege Csekén*. Ugyanez áll Takács Péter forrásközléseire, az alispáni aspirációk do-kumentumaira és a költő emlékét megvédő közgyűlési határozatra. De éppen ez okból sajnáljuk, hogy nem készült az egyes ta-nulmányokhoz jegyzet vagy akár közösen, valamennyihez egy szakirodalmi jegyzék, legalább az 1970, tehát az érvényes iro-dalomtörténeti bibliográfia lezárása utáni publikációkból.

Végül: a tanulmányok vázolt (de in-kább csak kikövetkeztethető, mint tudatos szerkesztéssel kiemelt) szerkezetében az iro-dalmi életmű felé tett lépésnek értékelhető Csorba említett írása a csekei szellemi kö-

zegről, az itt írt munkák hátszágáról, míg a személyiségkép sommázatának Takács elemzése tekinthető a *Parainesisről*, *A teljességre törekvő lét etikai szintézisé*ről. Sajnálható, hogy — vélhetően főként terjedelmi okokból — e két dolgozat maradt meg a leginkább vázlatosnak: az előbbi jó összefoglalása az eddig ismert tényeknek, az utóbbi egyéni szövegkifejtés az életmű egyik fődarabjáról.

A tartalmas kis kötet erényei — azonos terjedelem és nyomdai kivitel mellett is — jobban érvényesülhettek volna egy rutinos szerkesztő bevonásával. Ő felhívhatta volna Csorba figyelmét, hogy Kölcseynek a tanulmányok egyikében említett, kiadatlan levele (46.) közölhető lenne a források között; hogy a Kölcseyt Bihar vármegye táblabírájává történt választásáról tudósító Beöthy Ödön-levele ugyanott található, ahonnan a neki küldött többi közölte (Nagyvárad, 1836. okt. 5., Szemere Tár 15. kötet, 37. tétel); hogy a második közlésben hozott források jegyzetei között ezúttal utalásrendszer lenne kialakítható; hogy a toll- és géphibák száma könnyűszerrel csökkenthető lett volna. Utóbbiak sorában — még népszerű kiadásban is — Erdélyi Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, Marcius Tizenötödike a helyes alak, nem szólva a kétszer is előbukkanó Geothe olvasóbosszantásáról.

Takács Péter reálsan utalt azokra a terjedelmi korlátokra, amelyek ezúttal fennálltak a forrásközlő szándék és a közzétett szövegekből levonható elsődleges következtetések számára (172.). Egyetértünk Csorba Sándorral is, aki munkájukat a leendő kritikai kiadás javára tekinti fontosnak (106-7.). E közös szándékra utal a szöveg-gondozás elmélyültsége, amely már itt is felvet olyan textológiai kérdéseket, melyek valóban megoldandók, mi több, megkerülhetetlenek lesznek egy ilyen edícióban. Példának említjük a Kölcsey-autográfok betűhív közlése mellett azt a most még ingadozó gyakorlatot, amely habozni látszik a nem Kölcsey kezétől származó, de általa szignált, vármegyei célra és formákban készített írások és iratok szövegállapotának megőrzése és emendálása között.

Úgy véljük, elérkezett az ideje nemcsak a kritikai kiadás megalapozásának, de olyan, ennek érdekében történő tudományszervezési lépéseknek is, amelyek a csökkenő anyagi és a meglévő vagy kialakítandó-lekötendő szellemi kapacitásokat országszerre jobban, tudatosabban hangolnák össze. A „Kölcsey-jelenség” — irodalom- és politikatörténeti jelentőségével, példázatértékű etikai létével — megérdemli irodalomtörténetírásunk kiemelt figyelmét.

Kerényi Ferenc

ELŐFIZETÉSI FÖLHÍVÁS

A magyar emigráns irodalom lexikona

(Összeállította: Nagy Csaba. Kiadja az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Petőfi Irodalmi Múzeum.)

A mű a mindenkori Magyarország területén született, onnan elszármazott s külföldön irodalmi tevékenységet kifejtett vagy ilyen tevékenységet jelenleg is kifejtő személyek életrajzát, továbbá az általuk létrehozott kulturális egyesületek, könyvkiadók és sajtóorgánumok adatait tartalmazza. Hűen a klasszikus életrajzi lexikonok hagyományaihoz, gyűjtőkörét nem szűkíti szépírókra: szócikkei sorába felveszi a társadalomtudományok művelőit, a teológusokat és az újságírókat is. Politikailag és esztétikailag nem minősít, nem szab korlátokat sem térben, sem időben. Szócikkei, az iskolai tanulmányokétól eltekintve, csak az életút külföldi állomásainak adatait rögzítik, de ezeket a teljességre törekvően: ismertetik az ország elhagyásának időpontját, a letelepedés helyét, a karrier, a publikációs források, a fordítások, az egyesületi tagság, a díjak és az álnevek adatait.

A lexikon egyben rejtett bibliográfia is. Műjegyzéke a teljesség igényével tünteti fel az egyes szerzők alkotásait, azok valamennyi kiadását, továbbá fordítását. Bibliográfiai rovata bőséges eligazítást nyújt a szerző életét vagy munkásságát taglaló írásokról. Minden kötetet álnévmutató egészít ki, az utolsó kötet összesített álnévmutatót közöl majd.

A lexikon várhatóan öt kötetben jelenik meg. Az első (A-G) 1990 végén lát napvilágot kb. 300 oldal terjedelemben, az utolsó pedig 1994-ben. A lexikon anyaga, mely Micro ISIS program segítségével számítógépen készült, adatbázisként floppy-n is megvásárolható. Az első kötet ára 280 Ft. Flopyn adatbázis formájában (mely a kidolgozott adatbázis tervet, a szükséges dokumentációt, kb. 2100 feltöltött rekordot s az installálást is magában foglalja) 15000 Ft-ért vásárolható meg.

Mindkét változatban a következő címen rendelhető meg:

Akadémiai Kiadó
Budapest
Prielle Kornélia út 19-35.
H-1117.

ELŐFIZETÉSI FÖLHÍVÁS

Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái

(Kiadja az MTA Könyvtára, az MTA Irodalomtudományi Intézete
és a Petőfi Irodalmi Múzeum.)

Gulyás Pál műve kiegészítése és folytatása id. Szinnyei József 14 kötetben 1891 és 1914 között megjelentetett azonos című lexikonának. Anyagának gyűjtése 1915-ben kezdődött, és az összeállító haláláig, 1963-ig tartott. Szócikkeinek egy része Szinnyei József szócikkeit fejezi be, másik részük csupán folytatja azokat, míg egy harmadik részük olyan személyek, írók, publicisták, tudósok, politikusok stb. életpályájának tényeit, könyveik s más publikációik, arcképeik, valamint a róluk szóló írások adatait rögzíti, akiket Szinnyei József a maga munkájában nem említ vagy nem említhetett. A hatalmas életrajzi adatgyűjtemény első hat, az A-D betűket átfogó, összesen 17813 életrajzt publikáló kötete mindössze 180 példányban 1939 és 1944 között jelent meg, folytatása kéziratban maradt. A jórészt cédulákon megőrződött adatanyagot több év munkájával *Viczián János* rendezte sajtó alá. A fennmaradt és sajtó alá rendezett életrajzok az eddigi kötetek terjedelméhez igazodva előreláthatóan mintegy 20 kötetet töltenek meg. Közreadásukat a kiadók a 90-es évek második feléig szeretnék elérni, úgy, hogy közben hasonmás kiadásban megjelentetik a ma már könyvészeti ritkaságszámba menő első hat kötetet is. A kötetek közül 1990 végén az 1939-ben napvilágot látott első kötet (*Aács — Bálint Rezső*) reprintje és az E-betűs címszavakat felölelő VII. kötet kerül az érdeklődők kezébe. Az előbbi terjedelme 624, az utóbbié kb. 600 oldal. A kötetek anyaga Micro ISIS program segítségével készült adatbázisként floppy is megvásárolható. A most megjelenő kötetek ára, a reprintelt elsőé és a VII.-é egyaránt, 396 Ft. Anyaguk adatbázis formájában floppy egyenként 25000 Ft-ért vásárolható meg. Az utóbbi változat a kidolgozott adatbázistervet, a szükséges dokumentációt, mintegy 5000 feltöltött rekordot s az installálást foglalja magába. Az adatbázis-változatok szálítását a megrendelőknek a kiadók 1991 első negyedévének végétől vállalják.

Mindkét változat a következő címen rendelhető meg:

Akadémiai Kiadó
Budapest
Prielle Kornélia út 19-35.
H-1117.

A kiadásért felelős Klaniczay Tibor,
az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatója.
Szedte az MTA Irodalomtudományi Intézete.
Nyomta az MTA Sokszorosító, Budapest. Felelős vezető: Dr. Héczey Lászlóné.
Nyomdai táskaszám: 9019426.
Megjelent 13,1 A/5 ív terjedelemben.
HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 228 Ft

Egy szám ára: 38 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Postafiók 149.

SOMMAIRE

<i>Lukácsy, S.</i> : Les principes et la pratique de traduction de Pázmány	1
<i>Horváth, K.</i> : L'ode de János Arany intitulée <i>Dante</i>	21
<i>Zágonyi, E.</i> : Les traductions japonaises de Kosztolányi à la lumière de leurs sources II.	46

Bulletin

<i>Szepessy, T.</i> : Marginalia Dudithiana	71
<i>Ötvös, P.</i> : A propos du projet de Rimay d'une édition de Ballasi	81
<i>Sütő, J.</i> : Une journée heureuse de Petőfi à Kecskemét	87
<i>Imre, L.</i> : Attitude et estimation narratives dans le roman „Özvegy és leánya” (La veuve et sa fille)	90
<i>Szegedy-Maszák, M.</i> : Ironie et tragique dans la vision d'histoire de Zsigmond Kemény	94
<i>Lőrincz, L.</i> : Kosztolányi et la théâtre de marionette	101

Atelier

<i>Gergye, L.</i> : L'histoire de l'héritage littéraire de Kazinczy à l'Académie des Sciences	111
<i>Schelken, P.</i> : Documents sténographiques de Lőrinc Szabó au Département des manuscrits de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie	121

Revue

Bori Imre: Tanulmányok a magyar délszláv irodalmi kapcsolatokról (Études sur les contacts littéraires hungaro-sudslaves) (<i>Lőkös, I.</i>)	127
Vitéz János levelei és politikai beszédei (Les lettres et les discours politiques de János Vitéz) (<i>Pajorin, K.</i>)	132
Bornemisza Anna megbűvöltetése (L'enchantement de Anna Bornemisza) (<i>Varga, I.</i>)	133
Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei (Les poésies de Ferenc Szentpáli N., de György Felvinczi, de Ferenc Pápai Páriz et de Miklós Tótfalusi Kis) (<i>Bitskey, I.</i>)	135
Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei — Költemények. 2. 1791–1793. (Oeuvres complètes de Mihály Csokonai Vitéz. Poésies 2. 1791–1793.) (<i>Fried, I.</i>)	139
Csorba Sándor — Takács Péter: Kölcsey és Szatmár megye (Kölcsey et le comitat Szatmár) (<i>Kerényi, F.</i>)	143